

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

KARA KEMAL VE ESNAF CEMİYETLERİ

ALPEREN GÖKÇE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. HASAN ALİ POLAT**

KONYA-2021



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Alperen GÖKÇE		
	Numarası	18810501021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Kara Kemal ve Esnaf Cemiyetleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Alperen GÖKÇE



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Öğrencinin	Adı Soyadı	Alperen GÖKÇE		
	Numarası	18810501021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Hasan Ali POLAT		
Tezin Adı	Kara Kemal ve Esnaf Cemiyetleri			

ÖZET

İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı'nın son dönemlerine ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerine çeşitli alanda etkiler bırakmıştır. Ekonomik alanda bıraktığı etkiler, bunların başında gelmektedir. Balkan Harbi sonrası millî iktisat arayışlarına giren İttihat ve Terakki Cemiyeti bu fırsatı Cihan Harbi'nin başlamasıyla elde etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "Küçük Efendisi" Kara Kemal, millî iktisat uygulamalarının en önemli aktörlerinden birisi olmuştur. Kara Kemal'in gerçekleştirdiği faaliyetler, savaş sonrasında gerçekleştirilen soruşturma ve yargılamaların ana konusu olduğu gibi 1926 yılında gerçekleşen İstiklal Mahkemesi yargılamalarının da konusu olmuştur.

Kara Kemal'in hayatı, onun teşkilatçı yapısı ile birlikte incelenmiş ve savaş sırasında gerçekleştirdiği işe faaliyetleri ve örgütlenmeleri detaylıca ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çünkü bu faaliyetler, Kara Kemal'in örgütlediği esnaf cemiyetleri sayesinde icra edilmiştir. Faaliyetler sayesinde gerçekleştirilen sermaye birikimleriyle, millî şirketler kurulmuş ve millî bir banka tesis edilmiştir. Esnaf örgütlenmeleri ile Türk burjuvazisi oluşturulmaya çalışılmış ve Türk girişimciliği özendirilmiştir.

Esnaf cemiyetlerinin, geleneksel esnaf teşkilatları olan loncaların izlerini ne kadar taşıdığı da incelenmiştir. Loncaların, dönemin modern örgütlenmelerine neleri miras bıraktığı veya tamamen farklı toplumsal kurumlar olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ekonomik kurumlardaki bu dönüşümün, dönemin ekonomik şartlarıyla ilişkisi, her iki kurumun kimliğini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kara Kemal, esnaf cemiyetleri, millî iktisat, lonca



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Author' s	Name and Surname	Alperen GÖKÇE		
	Student Number	18810501021		
	Department	History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Hasan Ali POLAT		
Title of the Thesis/Dissertation	Kara Kemal and Guilds			

ABSTRACT

The Committee of Union and Progress left its mark on the the last periods of the Ottoman Empire and the first periods of the Turkish Republic in various fields. theeconomic impacts of this periodcome first and foremost . The Committee of Union and Progress, which was in search of national economy after the Balkan War, obtained this opportunity with the start of the World War 1. Kara Kemal, the küçük (junior) effendi of the Committee of Union and Progress, has been one of the most important actors of national economic practices. The activities undertaken by Kara Kemal were the main subject of the investigations and trials carried out after the war, as well as the trials of the Independence Court in 1926.

The life of Kara Kemal was examined together with his organizational capability and the food supply organizations he carried out during the war were tried to be put forward in detail. Because these activities were carried out thanks to the tradesmen societies organized by Kara Kemal. With the capital accumulations achieved through the activities, national companies were founded and a national bank was established. The Turkish bourgeoisie was tried to be formed with the help of tradesmen organizations and Turkish entrepreneurship was encouraged.

It was also examined how much tradesmen societies carried the traces of guilds, which are traditional tradesmen organizations. It has been tried to reveal what the guilds passed on to the modern organizations of the period or whether they were completely different social institutions. The relationship between this transformation in economic institutions and the economic conditions of the period is important in revealing the identity of both institutions.

Keywords: Kara Kemal, tradesmen societies, national economy, guild.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ	1
1. Konunun Amacı	1
2. Konunun Önemi	1
3. Konunun Sınırları ve Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

KARA KEMAL'İN HAYATI VE ÜSTLENDİĞİ VAZİFELER

1.1. Kara Kemal'in Hayatı	4
1.1.1. Yaşamı ve Kişiliği	4
1.1.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Konumu ve Görevleri	8
1.1.3. Kemal Bey'in Diğer Görevleri	12
1.2. Cumhuriyet Dönemi Kemal Bey'in Yaşamı ve Faaliyetleri	21
1.2.1. Millî Mücadele Sonrası Kemal Bey	21
1.2.2. İstiklal Mahkemesi Yargılamaları ve Kemal Bey	33
1.2.3. Türk Edebiyatı'nda Kara Kemal	50
1.3. İaşe Sorunu ve Kara Kemal'in Rolü	61
1.3.1. İaşe Sorunu	61
1.3.2. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye	65
1.3.3. İaşe Birinci Bölge Başkanlığı	71
1.3.4. İaşe Nazırlığı	73
1.3.5. Millî Şirketler	79

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DÜZENİ

2.1. Klasik Osmanlı Ekonomisi	92
-------------------------------------	----

2.2. Tanzimat Dönemi Sonrası Ekonomik Durum.....	97
2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Müslüman/Türk Unsurun İktisadi Durumu	103
2.4. Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihni Dönüşüm	108
2.5. Millî İktisat Dönemi	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ESNAF ÖRGÜTLENMELERİ VE ESNAF CEMİYETLERİ

3.1. Ahilik ve Osmanlı Devleti'ne Yansımaları.....	125
3.2. Lonca ve Gedik	129
3.2.1. Lonca Teşkilatları.....	129
3.2.2. Gedik Sistemi	139
3.2.3. Loncaların Dağılması	142
3.3. Esnaf Cemiyetleri.....	145
3.3.1. Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri	145
3.3.2. Esnaf Cemiyetlerinin Kuruluşu, Görevleri ve Toplumsal Etkileri	148
3.3.3. Kara Kemal ve Esnaf Cemiyetleri	152
SONUÇ	157
KAYNAKÇA.....	169
EKLER	181

KISALTMALAR

(t.y.)	: Yayın tarihi yok
<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale/madde
<i>BEO.</i>	: Bâbiâli Evrak Odası Evrakı
bk.	: Bakımız
<i>BOA.</i>	: TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi
<i>c./C.</i>	: Cilt
<i>CA.</i>	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
çev.	: Çeviren
D.	: Devre
<i>DH.İ.UM.</i>	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri
<i>DH.İ.UM.EK</i>	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri Belgeleri
<i>DH. HMS.</i>	: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri
<i>DH. KMS.</i>	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri
<i>DH. ŞFR.</i>	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri
<i>DH. UMVM.</i>	: Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye Vilâyât Müdürlüğü Belgeleri
Ed.	: Editör
<i>HR.İD.</i>	: Hariciye Nezareti İdare Belgeleri
İçt.	: İçtima Senesi
<i>MA ZC</i>	: Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
<i>MM ZC</i>	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
<i>MV.</i>	: Meclis-i Vükela Mazbataları
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

ŞD. : Şûrâ-yı Devlet Evrakı

Y. : Yıl

Yay. haz. : Yayına hazırlayan



ÖN SÖZ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi tarihimize etkileri olduğu gibi iktisadi tarihimize de etkilerinin olduğu aşikârdır. Doğrudan ve dolaylı şekilde iktidar oldukları on yıllık dönemin yarısından fazlasını savaşlar içerisinde geçirmiş genç bir neslin, pek çok alanda bağımsızlığını yitirmiş köklü bir devlet için giriştikleri mücadelenin ekonomik safhası da büyük önem arz etmektedir. Cemiyetin ekonomik anlamda donanım sahibi tek ismi Cavid Bey olarak görülse de uygulamada aktif kişi, komitacı ve teşkilatçı karakteri ile ön plana çıkan, örgütlediği esnaf cemiyetleriyle devlet iktisadının uygulayıcısı olan Kara Kemal Bey'dir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Kara Kemal'in hayatı ve Cihan Harbi sırasında üstlendiği iase vazifesi, esnaf örgütleriyle gerçekleştirdiği sermaye birikimleri ve akabinde kurulan millî şirketler ile Kara Kemal'in iktisadi hayattaki rolü üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Osmanlı'daki Türk unsurun sermaye birikiminden yoksun ve ticaretten uzak kalışı, Osmanlı'nın iktisadi düzeninin seyri ile beraber incelenmiş ve esnaf cemiyetleri kurulmadan önce sosyoekonomik bir fotoğraf ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise toplumsal kurumlar olan esnaf cemiyetleri ve loncalar incelenmiş, aralarında bir devamlılık ilişkisi olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Yüksek lisans eğitimim sırasında, her şey bitti dediğim anda seminer döneminde beni tekrar sürece kazandıran, tez konusu seçimi ve tez çalışması döneminde, var olan salgın sürecine rağmen ilgisini ve alakasını üzerimden hiç eksik etmeyen ve sürekli yönlendiren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Hasan Ali Polat'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bilgi, birikimi ve tavsiyeleri ile tezime ciddi katkıları sunan Sayın İsmail Küçükkılınç'a da müteşekkirim.

Kaynak sağlama, bulamadığım kitapları İstanbul kütüphanelerinden temin etme noktasında Sayın Ali Kürşat Sak dostuma ve yine yardımını hiçbir zaman esirgemeyen Sayın Merve Gedik'e, teknik ve fikri anlamda katkıları sunan ağabeyim Sayın Hüseyin Gökçe'ye, Sayın Alper Sak ve Sayın Ahmet Oğuz Atalay dostlarıma ayrıca teşekkür ederim. Bu süreçte vakit ayıramadığım ve her zaman desteklerini gördüğüm anneme ve babama minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Alperen GÖKÇE

Konya-2021

GİRİŞ

1. Konunun Amacı

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarda bulunduğu dönemlerde aldığı ve tatbik ettiği kararlarla, büyük bir devletin son günlerine ve yeni bir devletin ilk günlerine, yaptığı etkiler ve kendilerinden sonrakilere sunduğu birikimleriyle Türk siyasi tarihinde önemini korumaktadır. Cemiyet, millî iktisat uygulamalarıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomik işleyişinin dönüm noktasını belirlemiştir. Kapitülasyonlarla ezilen ekonomisinin yanında sanaysiz bir tarım toplumu da olan Osmanlı Devleti'nde millî sermaye ve millî şirketler için pek çok girişimde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde ve millî iktisat uygulamalarında büyük bir yere sahip olan Kara Kemal, esnaf cemiyetlerinin teşekkülünde de önemli bir rol oynamıştır. Esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesinde ve idaresinde etkin olan, İttihat ve Terakki Cemiyetinin İstanbul murahhası Kemal Bey, Cihan Harbi sırasında iaşe sıkıntılarını da bu örgütler aracılığı ile gidermeye çalışmıştır. Dolayısıyla esnaf cemiyetleri ve Kara Kemal, millî iktisat uygulamalarında mühim bir konuma sahip olmuşlardır.

Çalışmanın konusu; esnaf cemiyetlerinin teşekkül ettiriliş amacı, bu amacın ne derece tatbik edilebildiği ve esnaf cemiyetleri ile loncalar arasındaki devamlılık anlamında bir ilişkinin olup olmadığıdır. Esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesinde Kara Kemal'in rolü ve bu rolünün Kara Kemal'in önceden icra ettiği vazifelerle ilişkisi de çalışma konusunun diğer bir başlığıdır. Çalışmada, Osmanlı'nın klasik ekonomik düzeninde var olan ve kadim bir toplumsal kurum olan loncaların, işleyişi ve konumu, esnaf cemiyetlerinin loncalarla benzerlikleri yahut ayrıldıkları noktaların neler olduğu, bu geleneksel yapıların İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde ne derece örnek alındığı önem arz etmektedir.

2. Konunun Önemi

Osmanlı'da teşekkül eden toplumsal kurumların ekonomik alandaki yansıması olan loncalar ve esnaf cemiyetlerinin, günün şartlarına göre üstlendikleri roller ve bu rollerdeki başarıları aynı zamanda devletin iktisat tarihindeki gelişmelere de ışık tutacaktır. Loncaların çözülüşü, Osmanlı Devleti'nin toplumsal kurumlarıyla

çözülüşüne paralellik arz ederken, dönemin aydınlarının ekonomik anlamda yaşadıkları zihni dönüşümün, Balkan mağlubiyetleri sonrasında fiiliyata geçmesi de dönüşümün seyri açısından önemlidir.

Millî iktisadın fikri anlamda dillendirildiği bu dönemde, iktisat eğitimi olmayan Kara Kemal'in pratik anlamda bu sahanın en aktif ve girişken isimlerinden biri olması, Cumhuriyet'e de intikal eden devlet iktisadı uygulamalarının başlatıcısı ve geliştiricisi olması ve esnaf örgütlenmeleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin halka temas eden yüzü olması da konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

3. Konunun Sınırları ve Kaynakları

Konu, Kara Kemal'in hayatı ve görevleri, Osmanlı'nın ekonomik durumu ve zihni dönüşümler ve Osmanlı'daki esnaf örgütlenmeleri olmak üzere üç ana başlık üzerine oturtulmuştur.

Kara Kemal'in ketum kişiliği ve perde arkasında kalarak sergilediği yaşamı, onun hakkında malumat edinilmesini zorlaştırmıştır. Bilgiler için ekseriyetle, Cumhurbaşkanlığı Arşivi belgeleri, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi belgeleri, dönemin tanıklarının hatıratları, Meclis-i Mebusan, Divan-ı Harp ve İstiklal Mahkemeleri tutanakları, makaleler ve kitaplardan faydalanılmıştır. Ayrıca dönemin basınından da yer yer istifade edilmiştir.

İktisadi dönemlerin ortaya konulmasında ise Mehmet Genç'in *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* eseri, Halil İnalçık ve Donald Quataert tarafından hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* eseri, Murat Belge editörlüğünde hazırlanan *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Şevket Pamuk'un *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* ve *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* eserleri ve makaleleri, Zafer Toprak'ın *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi ve Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Millî İktisat-Millî Burjuvazi* adlı eserleri ve makaleleri başlıca faydalanılan kaynaklar

olmuştur. Yine dönemin zihni değişimini takip etmek açısından ilgili dönemde neşredilen dergi ve yayınlanan yazılardan da faydalanılmıştır.

Esnaf örgütlenmelerinde ise, Ömer Lütfi Barkan'ın *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri" makalesi, Osman Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* eseri ve *İstanbul Şehreminleri* eseri, Sabri Ülgener'in *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* eseri ve *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* eseri, Suraiya Faroqhi'nin *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* eseri ve *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* eseri ile Kazım Yorulmaz'ın *Klavuz Esnaf Neleri Bilmelidir* adlı eseri yine başlıca yararlanılan kaynaklar olmuştur.

Çalışma, Kara Kemal'in hayatı, ekonomik alandaki faaliyet ve görevleri ile esnaf cemiyetlerinin rolü ve loncalarla benzerlikler ile farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmış ve bu doğrultuda sınırlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARA KEMAL'İN HAYATI VE ÜSTLENDİĞİ VAZİFELER

1.1. Kara Kemal'in Hayatı

1.1.1. Yaşamı ve Kişiliği

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından, hayatı hakkında en az malumat bulunan şahıslardan birisi olan Kara Kemal'in asıl adı Ahmed Kemal'dir.¹ Kemal Bey'in doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, Divan-ı Harbi Örfi yargılamalarında yaşının kırk olduğu beyanından hareketle 1879 yılında doğmuş olabileceği düşünülmektedir.² Diğer yandan 1926 yılında gerçekleşen İzmir suikastı girişimi akabinde kurulan İstiklâl Mahkemeleri yargılamalarında Cavid Bey'in (1875-1926) ifadesinde, Kemal Bey'in 1925 yılında Cavid Bey'in adadaki evine gittiği ve orada konuşma sırasında elli yaşına geldiğini söylediği beyanından hareketle 1875 doğumlu olma ihtimali de bulunmaktadır.³

Arif Bey'in oğlu olan Kemal Bey, İstanbul'da doğmuştur.⁴ *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan

“Mabeyn Telgraf Müdürü merhum Arif Bey oğlu, esbak İaşe Nazırı merhum Kara Kemal Beyin ve İhsan Tolon Hanımın kardeşleri. Ferdane Kısakürek'in zevci, İstanbul Jandarma Kumandanlığından emekli Albay Halil Fikri Tolon'un kayınbiraderi, Y. Mimar Orhan Tolon, Burhan Tolon ve Perihan Şahinlerin dayıları MEHMED İRFAN KISAKÜREK Hakkın rahmetine kavuşmuştur.”

ölüm ilanından anlaşılacağı üzere babası Arif Bey, Mabeyn Telgraf Müdürlüğü vazifesini icra etmiştir. Yine ilandan anlaşılacağı üzere Kemal Bey en az üç kardeşir

¹ Savaş Sertel-Şahin Yedek, “İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı Ve Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, No. XXIV, 2015, s. 377.

² Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları II (Divân-ı Harb-i Örfi Yargılaması)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

³ Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları III (Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 382.

⁴ Erdinç, *a.g.e.*, C. II, s. 13.

ve vefat eden erkek kardeşin soyadından da görüldüğü gibi ailesi “Kısakürek” soyadını almıştır.⁵

Kemal Bey, muhitinde “Kara” veya “Nargileci” olarak anılmaktadır.⁶ Malta’dan firar edileceği zaman, kaçacak olanların yanlarına hususi eşya almamaları uyarılarına rağmen Kemal Bey’in nargilesini inatla alması da onun nargileye olan düşkünlüğünü açıkça göstermektedir.⁷ Yalman ve Ergin, “Kara” lakabının, ten renginden kaynaklandığı gibi aynı zamanda sahip olduğu esrarengiz kişiliğinden kaynaklandığını söylemişlerdir.⁸ Kara Kemal özellikle iâşe işlerinde planlayıcı ve karar verici bir role sahipken hep geri planda durmayı seçmiştir. Cemiyet içerisinde ise “Küçük Efendi” olarak anılmaktadır.⁹ Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “Gedik Efendisi” olarak da tanınmaktadır.¹⁰

Kara Kemal, Malta sürgününde kendisi ile beraber bulunan ve iâşe faaliyetleri sebebiyle kendisine tepkili olan Yalman tarafından, nezaket sahibi, terbiyeli, itidalli ve mantıklı biri olarak anlatılmıştır. Hiçbir menfaat beklemeden pek çok kişiyi kendisine bağlayan biri olarak anlatılan Kara Kemal’e duyulan bağlılık o kadar fazladır ki, tömbekisi bittiğinde uykuları kaçacak boyutta sevenlerinin olduğu aktarılmıştır. Kemal Bey’in seçimlere çok ilgili olduğu, sürgün yıllarında Malta’nın idare heyetinin seçimini dahi büyük bir ilgi ve yorumla takip ettiği belirtilmiş ve kendisinin ihtiras sahibi olmadığı, vatansever olduğu da aktarılmıştır.¹¹ Ergin ise Kemal Bey’in siyasetçi olmasının ötesinde adeta ruhlara hitap eden bir şeyh havasında olduğunu aktarmıştır.¹² Yazısında, kendisinin İttihatçılar tarafından

⁵ *Cumhuriyet*, 28 Ocak 1955, s. 4.

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 357.

⁷ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 138.

⁸ Ahmed Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 120; Ayrıca bk. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 300.

⁹ Sertel-Yedek, “İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi”, s. 379.

¹⁰ Murat Çulcu, *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyet’ten II. Meşrutiyet’e*, E Yayınları, İstanbul 2011, s. 253.

¹¹ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul 1997, s. 554.

¹² Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 300.

sürüldüğünü, İttihatçıların muhalifi olduğunu aktaran Burhan Felek ise Kara Kemal'in İttihatçıların en idealistlerinden olduğunu dile getirmiştir.¹³

Ağaoğlu, Malta sürgününden babası ile yakın arkadaş olan Kemal Bey¹⁴ ile ilgili olarak, Cihan Harbi sırasında iaşe işinin ona devredilmesini; onun bozulmaz kişiliğinin, vuku bulan ihtikârlara ve ihtikârların müsebbibi muhtekirlere fırsat vermeyeceğine olan inançtan kaynaklandığı düşüncesiyle açıklamıştır. Kara Kemal'in kişiliği ile alakalı yargıların, Malta sürgününde onunla beraber sürgüne gidenler tarafından yeniden oluştuğunu belirtmiştir. Onun derviş ruhlu birisi olduğunu, iktidarda iken sürdürdüğü sade hayatını her zaman devam ettirdiğini, kendisine gelen paraları fakirlere dağıttığını, bir yastık, bir yorgan ve bir seccadesi olduğunu aktaran yazar, Kara Kemal'in aynı zamanda sürgün sırasında insanlara ümit ve teselli verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Kemal Bey'i az konuşan ve çok düşünen bir yapıya sahip olarak tanımlamıştır.¹⁵ Aka Gündüz¹⁶ "Kalbimin Krokisini Çizdim" adlı makalesinde Malta sürgünü günlerinden bahsederken "*Ben Malta'da donsuz ve aç kaldım. Beni bir ay can düşmanı olduğum Kara Kemal B. besledi.*" demektedir. Aka Gündüz'ün bu sözleri Kemal Bey'in zor günlerde gösterdiği karakterine örnek teşkil etmektedir.¹⁷

Kemal Bey, hakkında hiçbir iddia olmadan hakaret boyutuna varacak görüşler de mevcuttur. Kara Kemal'e biçtiği tek suç komitacılık olan ve "komitacıların ciğeri on para etmez" demek suretiyle de bütün kinini döken dönemin gazetecisi Tepedelenlioğlu, bunlar dışında Kara Kemal'e yönelik hakiki bir eleştirel dil de getirememiştir. Doğum yılının 1901 olması sebebiyle, Kara Kemal'in en fazla ithama uğradığı iaşe dönemi diyeceğimiz yıllarda dahi 14-16 yaşlarında olan Tepedelenlioğlu, kinindeki bu temelsizliği, Kara Kemal'in morgda yatan cansız

¹³ Burhan Felek, "Vefa da Nedir", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1952, s. 3.

¹⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Malta Sürgünlüğünden Gözümlen Nurlarına Mektuplar*, yay. haz. Ömer Erden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 63.

¹⁵ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1957, s. 79-80.

¹⁶ Enis Avni [Aka Gündüz] Bey'dir. Enis Avni Bey, Cihan Harbi çıktığında Beyoğlu nümayişlerine iştirak ederek Tokatlıyan Oteli sahibinden şantajla haraç almaya çalıştığı iddiasıyla tevkif edildi ve netice itibarıyla Talat Bey tarafından Konya'ya sürgün edildi. Enis Avni Bey'in hükûmet tarafından önce Konya daha sonra da Bilecik'e sürgün edilmesi onun katı bir İttihâdçi düşmanı olmasını sağladı. Bk. Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 368-369; Aka Gündüz'ün biyografisi için bk. *a.g.e.*, s. 591.

¹⁷ Aka Gündüz, "Kalbimin Krokisini Çizdim", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1931, s. 4.

bedenine dahi hakaret ederek doldurmaya çalışmıştır.¹⁸ Kemal Bey'in kendisine mesafeli, tepkili ve hatta düşman olanlar tarafından bile "karakteriyle" takdir edilmesi göz önüne alındığında, bu tavrın Cumhuriyet'in ilk yıllarında İttihatçıların hepsine yöneltilen popülist bir nefret olup derinlikli bir yön barındırmadığı aşikârdır.

Kuntay, Mehmet Akif'in (Ersoy, 1873-1936) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kızgın ve mesafeli olduğu bir dönemde, Kara Kemal'e bir adam tarafından İttihat ve Terakki'ye karşı "fesat" bir cemiyetin kurulduğu ve bu cemiyette Mehmet Akif'in de olduğu haberini verdiğini nakletmiştir. O sırada polis müdürünü aramak üzere olan Kara Kemal'in, Mehmet Akif ismini duyunca telefonu hemen kapattığını ve "*Eğer içerisinde Akif de varsa bu bir fesat cemiyeti değildir.*" dediğini belirtmiştir. Babası vefat ettikten sonra Mehmet Akif ile ilgilenen Hoca Mustafa Efendi adında bir zat, 31 Mart Vakası'ndan sonra Derviş Vahdeti'nin (1870-1909) komşusu olduğu için tutuklanmış, bunun üzerine Kara Kemal'in yanına giden Mehmet Akif ona çok sert tepki göstermiş fakat Kara Kemal, karşılık olarak hiçbir tepki vermeden tutuklanan kişiyi hapisten çıkarttırmıştır.¹⁹ Sevmeyenleri de dahil herkesin saygı duyduğu bir şahsiyet olan Mehmet Akif'e karşı Kara Kemal'in göstermiş olduğu hürmet, şahsına duyduğu muhabbet, sözüne ve kefilliğine duyduğu yüksek itimat Kemal Bey'in de kişiliği hakkında mühim bir bilgi vermektedir.

Kemal Bey, İstanbul, Edirne, İzmir, Kastamonu'da Posta İdaresi'nde çalışmış ve Serez postanesinde görev yaptığı sırada Talat Bey (1874-1921) ile tanışmıştır.²⁰ II. Meşrutiyet'ten sonra Selanik, İstanbul ve Edirne'de görev yapmış daha sonra ise

¹⁸ Tepedelenlioğlu, başka bir iş için morga gittiğini, orada iki ceset bulunduğunu, morgdaki doktorun tuzun zararlarını anlatmak için cesedin birinin böbreğini çıkardığı ve ona tuzdan nasıl etkilendiğini gösterdiğini, diğer cesedin de böbreğini çıkarıp "*bu daha berbat, on para etmez bu böbrek!*" deyip böbreği fırlattığını aktarmıştır. Kendisinin o cesedin kime ait olduğu sorusuna doktorun "*Kim olacak? Kara Kemal! Ömrünü tuz yemekle geçirmiş.*" cevabını verdiğini aktaran yazar "*komitacıların ciğeri kaç para eder bilmem ama böbreklerine on para verilmeyeceğini anlamıştım*" cümleleriyle anlatımını sonlandırmıştır. Bk. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 14.

¹⁹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Ersoy*, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 85-86. Ayrıca Mithat Cemal Kuntay'ın "Üç İstanbul" romanı da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni konu almakta olup Mehmet Akif Ersoy romanda Şair Raif karakteriyle yer almaktadır.

²⁰ Savaş Sertel-Şahin Yedek, "Kara Kemal ve İstiklâl Mahkemeleri," Düzenleyen: Aynur Yavuz Akengin, *İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu (2015: Adıyaman)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 110.

istifa etmiştir.²¹ Talat Bey'in 1907 yılında, örgütlenme çalışmaları kapsamında kılık değiştirerek İstanbul'a geldiğinde de ilk olarak temas kurduğu kişilerden biri Kara Kemal olmuştur.²² İzmir'deki örgütlenme sırasında Kara Kemal'den oldukça yararlanılmıştır.²³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülkeye ulaştırdığı mecmua ve yayınların dağıtımına yardım eden Kara Kemal'in desteği ile İzmir'de propaganda ve örgütlenme gerçekleştirilmiştir.²⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, Meşrutiyet'in ilanından iki hafta sonra Şehzadebaşı'nda yemin ederek dâhil olmuştur.²⁵ Fakat Zürcher, Kemal Bey'in, 1896'da sonlanan ilk İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de üyesi olduğu ve Talat Paşa'yı da bu dönemde tanıdığı görüşündedir.²⁶ İzmir günlerinden itibaren tanıdığı Dr. Nazım'ın (1872-1926) önerisiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul sorumlusu olmuştur.²⁷ 1909 yılında gerçekleşen kongrede Ziya Gökalp (1876-1924) ve Mustafa Kemal (Atatürk, 1881-1938) ile birlikte Kara Kemal'in de ismi ön plana çıkmıştır.²⁸ Bu kongre, Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa'nın en azından 1909 senesinde münasebetlerinin olduğunu da göstermektedir.

1.1.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Konumu ve Görevleri

Merkez-i Umumi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da tanınan ve bilinen isimlerini değiştirmek isterken İstanbul'un halk tabakasına ve esnaf zümresine temas edebilecek bir ismi olarak Kara Kemal'i görmüş ve ona da bu değişimde destek vermiştir.²⁹ 1912 yılında gerçekleşen kongrede Kara Kemal, en yüksek karar organı olan Merkez-i Umumi üyeliğine seçilmiştir.³⁰ Bu kongrede, Talat Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde kendi iktidarını sağlarken, Kara Kemal ve çevresinden yararlanmak istemesi, esasında Kara Kemal'in de İttihat ve

²¹ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 680.

²² Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, 1, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 78.

²³ Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara 1984, s. 71.

²⁴ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 28; Ayrıca bk. Sertel-Yedek, "İstiklâl Mahkemeleri", s. 110.

²⁵ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s.203.

²⁶ Eric Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*, 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 245.

²⁷ İsmail Küçükılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Yarı Yayınları, İstanbul 2021, s. 68.

²⁸ Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, 2, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul 2006, s. 59.

²⁹ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-II Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 70.

³⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3-3, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 301.

Terakki içerisindeki etkinliğini ve konumunun gücünü artırmıştır.³¹ Ziya Şakir, etrafında her yaş grubundan ve her çevreden insanları toplayan ve kendisine bağlayan birisi olarak tarif ettiği Kara Kemal'in, Merkez-i Umumi üyesi değilken dahi gizli toplantılara katılabildiğini aktarmıştır.³²

Kara Kemal, Talat Paşa, Dr. Nazım, Ziya Gökalp, Hacı Adil (Arda, 1869-1935), Dr. Rusuhi (Dikmen) ve Bahattin Şakir (1874-1922) gibi isimlerin de olduğu ana kadronun değişmezlerinden biri olmuştur.³³ Yahya Kemal'in, Ömer Naci (1878-1916) tarafından yapıldığını aktardığı bir konuşmadaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri hakkındaki

“İttihad ve Terakki kırk mecnundan mürekkebe bir hey'ettir; Tal'at aklü'l-mecanindir, Hüseyin Cahid kalemü'l-mecanin, Kemal hesabü'l-mecanin, Ziya Gökalp kitabü'l-mecanin, Enver seyfü'l-mecanin, ben lisanü'l-mecanin, Yakub Cemil de mecnûnu'l-mecanin!”

sözleri de Kara Kemal'in hem Cemiyet içerisindeki konumunun hem de kişiliğinin üçüncü şahıslarda bıraktığı intiba açısından önem arz etmektedir.³⁴ Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Talat ve Enver isimleri altında kutuplaşmalar bulunmaktadır. Talat Paşa, Cemiyet'te söz sahibiyken ve sivil gücü elinde tutarken, Enver Paşa ise orduya ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya hâkimdi. Enver Paşa (1881-1922) bu güçlerin etkisiyle hükümetten ve Merkez-i Umumi'den bağımsız hareket etme serbestiyeti elde etmişti. Kara Kemal ise bu noktada Talat Paşa tarafında yer almıştır.³⁵ Cihan Harbi sırasında Said Halim Paşa'nın sulhtan yana olması üzerine doğacak tesirlerin önüne geçmek için Talat Paşa'nın sadrazam olması gerektiği fikrini Merkez-i Umumi toplantısında Kara Kemal dile getirmiştir.³⁶ Kemal Bey, esnaf örgütlenmesinde görevlendirdiği Memduh Şevket Bey (Esendal, 1884-1952) ve

³¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 360.

³² Şakir, “*Nasıl Yaşadı?*”, s. 86-87.

³³ Akal, *a.g.e.*, s. 39.

³⁴ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 143.; *Dergâh*, 5 Teşrinisani, 1337, Y. 1, C. 2, Nu: 41, s. 32. Tevetoğlu, *Dergâh*'ta isimlessi şekilde kaleme alınmış bu yazıda geçen ve Ömer Naci için kullanılan “... yırtık bir bayrak gibi koştı” ifadesinin Yahya Kemal Beyatlı'nın bir yazısında yine Ömer Naci için kullanılmasından hareketle yazının Yahya Kemal'e ait olduğu düşüncesindedir.

³⁵ Akal, *a.g.e.*, s. 52.

³⁶ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-III Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 421-422.

esnaf örgütlerinin önde gelenlerinden Hamal Ferit Bey (Hamal, 1877-...) ve Fethullah Bey (Akçam) ile birlikte Talat Paşa'nın ismi altında sivil kanadı temsil etmekteydi.³⁷

Kara Kemal'in sokaktaki gücünün ana kaynağını Doğu'dan göç eden ve İstanbul sokaklarında hamallık yapan insanlar oluşturuyordu.³⁸ Bu durum, üçüncü kişilerde Kara Kemal'e karşı, onun kentte her an bir kalkışma yapabileceği intibayı oluşturmuş ve Kara Kemal'in siyasi çekişmelerde bir güç unsuru olarak görülmesini sağlamıştır.³⁹

Kara Kemal, Cemiyet içerisinde ve Fırka bünyesinde pek çok görev icra etmiştir. Bu görevlerin icrası aşamasında hep arka planda durmayı seçmiştir. Kara Kemal, ileride ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere 1910 yılında esnaf cemiyetlerinin örgütlenmesinde büyük rol oynamıştır. Esnaf teşkilatlarını yeniden örgütlemiş, onları kuvvetli bir hale getirmiş ve oradan kendine sivil bir güç oluşturmuştur.⁴⁰ Bu sayede sivillerden bir çevresi ve teşkilatı olan Kara Kemal, sokaktaki gücünü de böylece örgütlemiştir.⁴¹

Kara Kemal olaylar karşısında hemen hamle yapabilen pratik birisidir. 31 Mart vakası öncesinde, İttihatçılara yöneltilen farmasonluk gavurluk ithamlarının önünü kesmek için Ayasofya'da Cuma namazı sonrası mevlit okutulmasını önermiştir.⁴² Yine 31 Mart Vakası akabinde kurulan Divan-ı Harbi Örfi Mahkemelerinde yargılanacak olanların listesini yapanlardan biri olması da Kemal Bey'in Cemiyet içerisindeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.⁴³

Kara Kemal, pek çok millî şirketin kurulmasını da iktisadi bir organizasyon kapsamında gerçekleştirmiştir. Kemal Bey belli bir ekonomik görüşün savunucusu olmaktan ziyade ekonomide devletin gerçek belirleyici ve yönlendirici olması

³⁷ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 132.

³⁸ Yalman, *Dünya Savaşı'nda Türkiye*, s. 121.

³⁹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 9.

⁴⁰ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 2, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul 1997, s. 321.

⁴¹ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 181-182.

⁴² Şakir, "Nasıl Yaşadı?", s. 174.

⁴³ Küçükılınç, *a.g.e.*, s. 83.

gerektiği düşüncesine sahip olmuştur.⁴⁴ Kara Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vatandaşa hitap eden tarafı olup, topluma yönelik ekonomik örgütlenmesini sağlayan ismi olmuştur.⁴⁵ Bunun yanında Millî Sultanahmet Kooperatif Şirketi, Millî Boğaziçi Kooperatif Şirketi, Millî Fatih Kooperatif Şirketi, Millî Şehzadebaşı Kooperatif Şirketi gibi pek çok kooperatifin oluşmasına da öncülük etmiştir.⁴⁶

Trablusgarp Savaşı sırasında, bölgeye mücadele için giden İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, girişilen eylemin resmiyete dökülmemesinden dolayı Fırka ile Merkez-i Umumi arasında sıkı bir haberleşme sistemi kurulmuş ve bunu sağlayacak Şükrü Bey'e (1875-1926) yardımcı olarak Kara Kemal vazifelendirilmiştir. Aynı sene Merkez-i Umumi üyesi olan Kara Kemal, 1912 senesinde bu göreve seçilmiş 1913 değişikliklerinden sonra ve 1916 yılında da bu görevini devam ettirmiştir.⁴⁷ Balkan Harbi sırasında gerçekleştirilen mitinglerde Doktor Nazım, Ömer Naci, Ubeydullah Efendi gibi isimlerle birlikte konuşma yapan isimlerden birisi olmuştur.⁴⁸

Hükümeti devirmeye yönelik tertip edilen toplantıya merkez-i umumi üyesi olarak iştirak etmiştir.⁴⁹ Bab-ı Ali Baskını, zabıtlar ve Kara Kemal'in kontrolündeki örgütlü esnaf olmak üzere iki kuvvetle gerçekleştirilmiş ve bu esnaflar civardaki kiraathanelere yerleştirilmiştir.⁵⁰ Baskın sırasında, örgütlü esnafları kahvehanelere yerleştirip sokağa hâkim olan Kemal Bey, dönemin tek ve yaygın haberleşme yeri olan posta ve telgraf idaresini işgal edip İstanbul'un iç ve dış haberleşme bağlantılarını kesme görevini icra etmiştir.⁵¹ Hammallar Kethüdalığı görevini de icra eden Kara Kemal, 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin İstanbul müfettişi olarak görevlendirilmiştir.⁵²

⁴⁴ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 134.

⁴⁵ Tunaya, *a.g.e.*, s. 265.

⁴⁶ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s.85.

⁴⁷ Tunaya, *a.g.e.*, s. 258, 538.

⁴⁸ Altay Cengizer, *Adil Hafıza Işığında*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 668.

⁴⁹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Sabah Kitapları, C. 4, İstanbul 1997, s. 18.

⁵⁰ Şakir, "*Nasıl Yaşadı?*", s. 789.

⁵¹ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 278, 283; Ayrıca bk. Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 228.

⁵² Akal, *a.g.e.*, s. 163.

31 Mart vakasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, aynı durumla tekrar karşılaşmamak için hem sivil hem de asker içerisinde örgütlenmeye gitmiştir. Siviller içerisinde istihbarat toplayan ekibin liderliğini, halktan ve esnaftan geniş çevresi olan Kemal Bey üstlenmiştir.⁵³ Cihan Harbi sırasında Yakup Cemil'in (1883-1916) hükümete darbe yapacağı söylentilerinin gerçekliğinin açığa çıkarılmasının, Talat Bey tarafından Kara Kemal'den istenmesi de onun hem askeri hem de sivil alanda istihbarat elde edebilecek bir konumda olduğunun göstergesidir.⁵⁴ Hatta herhangi bir darbe veya baskın girişimi sırasında İstanbul'da bir halk direnişini tertip edecek konumda olduğu da görülmüştür.⁵⁵

Komitacı kişiliği ile ön plana çıkan Kemal Bey, Mütareke döneminde, Sadrazam Tevfik Paşa'nın (1845-1936) kaçırılması girişimi için çalışmalarda da bulunmuştur. Orbay'ın hatıralarında naklettiğine göre; bu girişimin toplantısı Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde gerçekleştirilmiş fakat icraata geçmemiştir.⁵⁶ Hatta Orbay eve gittiklerinde Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa'nın baş başa konuşur vaziyette olduklarını nakletmesi de aralarındaki ilişki bakımından dikkate değer bir detaydır.

1.1.3. Kemal Bey'in Diğer Görevleri

Cemiyet ve Fırka içerisinde pek çok görev üstlenen Kemal Bey bunun dışında özellikle Cihan Harbi sırasında ve sonrasında da çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Cihan Harbi'nin ilanı sonrasında Fatih Camii'nde miting tertip edilmiş ve Kara Kemal de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Reisi İsmet Bey, Donanma Cemiyeti Reisi Yağcızade Şefik Bey, Müslüman Tüccarlar Cemiyeti Mustafa Şükrü Bey ile birlikte miting organizasyon komitesi içerisinde yer almıştır.⁵⁷

Teşkilat-ı Mahsusa kurulduktan sonra görevli olarak Yenibahçeli Nail Bey (?-1926), Topçu Binbaşısı Rıza Bey, Doktor Bahaeddin Şakir ve Doktor Fuat Sabit Bey

⁵³ Şakir, "Nasıl Yaşadı?", s. 598.

⁵⁴ Tunaya, a.g.e., s. 281.

⁵⁵ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 458.

⁵⁶ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. 1, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 232.

⁵⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 71.

(Ağacık, 1887-1957) ile birlikte Doğu Anadolu'da görevlendirilmiştir.⁵⁸ Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş aşamasında yer alan⁵⁹ ve burada önemli görevler alan Kemal Bey, Kafkasya'da Ruslara karşı pek çok girişimde bulunmuştur.⁶⁰ Bu amaçla, Cihan Harbi sırasında Rus ordularının arkasında kalacak bölgelerde, özellikle Gürcü ağırlıklı milis örgütlenmelerle ayaklanmalar tertip üzere Kafkas İhtilal Cemiyeti kurulmuştur.⁶¹ Bahaeddin Şakir'in, telgrafında teşkilatın parası ve silahı olmadığını, Kara Kemal ile Bayburt'ta gerçekleştirdikleri toplantıda, cemiyetin bir genel merkeze bağlanması gerekliliği kararı aldıklarını bildirmesi, Kara Kemal'in Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin karar vericilerinden olduğunu göstermektedir.⁶² Trabzon'da bulunduğu süre zarfında Kara Kemal, Kafkas İhtilal Cemiyeti adı altında faaliyet göstermiştir.⁶³

Bunun yanında Kara Kemal, yine Teşkilat-ı Mahsusa müntesiplerinden müteşekkil olan Karakol Cemiyeti'nin de kurucularından birisi olmuştur. Karakol Cemiyeti 1918 yılının Ekim ayında kurulmuştur.⁶⁴ Cihan Harbi mağlubiyeti sonrası Kara Kemal, Talat Paşa'yı ülkeden ayrılması konusunda ikna etmiştir.⁶⁵ Talat Paşa, ülkeden ayrılırken Kara Kemal ve Kara Vasıf'a (1880-1931) teşkilatlanmalarını söylemesi üzerine bu cemiyet teşekkül etmiştir.⁶⁶ Teşkilat-ı Mahsusa ve Mim Mim Grubu başkanlığını yapmış olan Albay Hüsametdin Bey'in (Ertürk, 1874-1961) anlatımından anlaşılacağı üzere, Kara Kemal, emri Talat Paşa'dan aldığı gibi cemiyetin ismini de Talat Paşa ile beraber kararlaştırmışlardır.⁶⁷ Cihan Harbi yenilgisi akabinde Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın (1872-1922) yurtdışına gitmeleri sonrasında Kara Kemal, bu cemiyet vasıtasıyla işgal altındaki İstanbul'da

⁵⁸ Samih Nafiz Tansu, *Teşkilât-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap, İstanbul 2012, s. 89.

⁵⁹ Somer Alp Şimşek, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri*, (yüksek lisans tezi), T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 86.

⁶⁰ Mehmet Mert Çam, *Kara Kemal*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 13.

⁶¹ Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*, Cilt I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 301.

⁶² *BOA., DH.ŞFR.*, 443/77, 24 Eylül 1330.

⁶³ Akal, *a.g.e.*, s. 226.

⁶⁴ Zürcher, *Geçiş Dönemi: 1908-1928*, s. 245.

⁶⁵ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Sabah Kitapları, C. 1, İstanbul 1997, s. 89.

⁶⁶ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 115.

⁶⁷ Samih Nafiz Tansu, "Kara Kemal ve Kara Vasıf'ın Kurduğu Karakol Teşkilatı", *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1956, s. 2.

kontrolü elinde tutmaya çalışmıştır. Esnaf cemiyetleri ile irtibatı kuvvetli olan Kemal Bey onları da bu cemiyetin bünyesinde işgale karşı örgütlemiştir.⁶⁸

Kara Kemal, Karakol Cemiyeti'nin kuruluş gerekçesini

“İngilizler, Ermeni sürgününe ve katline adı karışmış bulunan İttihatçıları birer birer tutuklamaktadırlar. Biz, varlığımızı ancak bir teşkilatla korumak zorundayız. İttihatçılıkta sebat edecekler, gizli bir kuruluşla birbirlerine bağlanmalı ve bir parola kabul ederek birbirlerini tanımalıdırlar.”

sözleriyle açıklamıştır.⁶⁹ Teşkilatın örgütlenmesini hızlı bir şekilde gerçekleştiren Kemal Bey kısa sürede Baha Sait (1882-1939), Ali Çetinkaya (1878-1949), Galatalı Şevket (1881-1956), Yenibahçeli Şükrü (Oğuz, 1881-1953), Çerkez Reşit (1877-1951) ve Refik İsmail gibi isimleri de teşkilata katıp yönetimini oluşturmuştur.⁷⁰ Karakol Cemiyeti hücre yapılanması şeklinde örgütlenmiştir. Baha Said din adamlarını, Galatalı Şevket gazetecileri, Kemalettin Sami ise öğrenci ve mütefekkirleri örgütlemek üzere görevlendirilmiştir.⁷¹

Karakol Cemiyeti, Cihan Harbi mağlubiyeti sonrasında kurulan ilk istihbarat örgütü olma özelliği taşımaktadır.⁷² Esnaf cemiyetlerinin etkisini iyi kullanmasının yanında, Karakol Cemiyeti aynı zamanda İstanbul ve civarında kurulan diğer yeraltı milliyetçi cemiyetlere de rol model olmuştur.⁷³ Karakol Cemiyeti hem Talat Paşa'nın sivil örgütü hem de Enver Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa görevlileri ile beraber, iki kutbun da bir arada faaliyet gösterdiği cemiyet olmuştur. Kara Kemal ve Yenibahçeli Şükrü de bu minvalde duruma örnek teşkil etmektedirler.⁷⁴

Kara Kemal'in savaşın son senesinde Romanya'ya gitmesi ve bu seyahatinde kolaylık sağlanmasına ilişkin Hariciye Nezareti ile Bükreş'te Osman Nizami Paşa arasındaki yazışmalar, Kemal Bey'in devlet görevi olarak bu seyahati

⁶⁸ Akal, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 4.

⁷⁰ Tansu, *a.g.e.*, s. 155.

⁷¹ Criss, *a.g.e.*, s. 137.

⁷² Sertel-Yedek, “İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi”, s. 393.

⁷³ Zürcher, *Geçiş Dönemi: 1908-1928*, s. 245.

⁷⁴ Akal, *a.g.e.*, s. 352.

gerçekleştirdiği sonucunu doğurmaktadır. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey (Sayman, 1872/6-1958) tarafından, Bükreş'te Osmanlı Askerî Valisi Osman Nizami Paşa'ya çekilen 9 Haziran 1918 tarihli bir telgrafta; İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey'in Köstence üzerinden Bükreş'e gideceği belirtilmiş, yol boyunca gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir. Ayrıca Kemal Bey, bir müddet Bükreş'te kaldıktan sonra Romanya dâhilinde seyahat edecektir. Bu seyahatte de kendisine gerekli kolaylığın sağlanması istenmektedir.⁷⁵ Bu tarih her ne kadar İaşe Nezareti'nin kuruluşundan bir buçuk ay öncesine tekabül etse de hâli hazırda iaşe faaliyetlerini yürüten Kemal Bey'in Romanya'dan gelecek hububat için çalışmalar yapmış olabileceğini göstermektedir. İaşe Nezareti'nin kurulmasında sonra bu kapsamda Romanya'ya bir murahhas tayin edilmesi de bunu destekler niteliktedir.⁷⁶ Kara Kemal, ekonomi nosyonu ve eğitimi olmasa da millî iktisadın savunucusu olmuştur. Bu görüşü akabinde de millî şirketler onun öncülüğünde teşekkül ettirilmiştir. Osmanlı'daki Müslüman/Türk orta sınıfı onun döneminde ticarete atılmıştır. Aynı zamanda sosyal devlet ilkesi gereği de aşevleri kurmuş ve muhtaçları kollamıştır.⁷⁷

Osmanlı toprakları, savaş döneminde üç iaşe bölgesine ayrılmış ve Birinci İaşe Bölge Başkanlığı'na Kara Kemal getirilmiştir.⁷⁸ Cemiyet içerisinde pek çok görev icra eden Kara Kemal'in devlet kademesindeki en önemli görevi İaşe Nazırlığı'dır. Cihan Harbi sırasında İstanbul'un iaşe sorununun çözülmesi için teşekkül ettirilen İaşe Nezareti'ne nazır olarak tayin edilmiştir.⁷⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Merkez-i Umumi üyelerinin belli sayıdan fazlasının hükümette görev alması makul karşılanan bir durum değildi. Çünkü bu uygulama sayesinde, hükümet kabinesi ile Merkez-i Umumi birbirini dengeliyor ve denetliyordu. Kara Kemal'in de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içerisindeki gücü ve konumuna rağmen hükümet kabinesinde görev alamayıp, Cihan Harbi sırasında iaşe sorununun katlandığı bir

⁷⁵ BOA., HR. İD., 84/23, 9 Haziran 1334. Ek. 1.

⁷⁶ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 30.

⁷⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 506-508.

⁷⁸ Erol Ülker, "Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar", *Alternatif Politika*, 12, 1, 2020, s. 260.

⁷⁹ Sertel-Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi", s. 386.

dönemde zorunluluktan dolayı nazır olabilmesi de bu durumdan kaynaklanmaktaydı.⁸⁰

Cihan Harbinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tutuklanmaya başlarken Kara Kemal de aranan kabine üyelerindedir. Yakalanması ile ilgili olarak Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Meclisi Mebusan'a verilen tahrir şu şekildedir:⁸¹

“Dâhiliye Nazırına zirdeki sualleri sorar cevaplarının şifahen i'tasını talep eylerim.

1. Dün akşamki ve bu sabahki gazeteler sabık İaşe Nazırı Kemal Bey'in polis müdürü tarafından çağrılıp hanesinde mevkuf olduğu hakkında kendisine tebligatta bulunduğunu yazıyor. Bu doğru mu? Doğru ise bu tevkif emri hangi istintak dairesinden veya mahkemeden sadır olmuştur.
2. Firar eyledikleri söylenen sabık kabine azasıyla bazı sivil eşhasın torpidolarla takip olunmakta oldukları hakkındaki havadis doğru mudur? Doğru ise hükûmet bu salahiyeti hangi kanundan almıştır. 6 Teşrinisani 1334/6 Kasım 1918.”

Bu takrire polis müdür-i umumisi tarafından cevap verilmiş ve sabık İaşe Nazırı Kemal Bey'in tutuklanmasına yönelik bir çalışma yapılmadığı belirtilmiştir.⁸² Kara Kemal millî şirketlere el konulmasından yaklaşık bir ay sonra 30 Ocak 1919'da tutuklanmıştır.⁸³ Kara Kemal ile birlikte Hüseyin Cahid, Hacı Adil Bey gibi isimler de tutuklanmıştır.⁸⁴ Tutuklananlar bir süre Bekirağa Bölüğü'nde kaldıktan sonra 28 Mayıs 1919 tarihinde Princess Ena isimli vapurlar Limni Adası'nın Mondros Limanına doğru yola çıkarılmıştır. 17 Haziran 1919 tarihli bir belgede “*Sınır dışı edilen ve Mondros'ta tutulan mahkûmların isimlerinin bilgi listesini iletmekten onur duyuyorum.*” denilmekte ve akabinde Mondros'ta tutuklu bulunanların listesi verilmektedir:⁸⁵

“Mondros limanında bulunan Türk mevkufinin esamisini havi listesidir.

⁸⁰ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak, İstanbul 2004, s. 195.

⁸¹ BOA., DH. EUM. İ.UM., 19/1, 6 Teşrinisani 1334. **Ek. 2.**

⁸² BOA., DH. EUM. İ.UM., 19/1, 16 Teşrinisani 1334. **Ek. 3.**

⁸³ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 153.

⁸⁴ "Tevkifat Başladı", *Sabah*, 31 Kanunusani 1335/31 Ocak 1919, Nu: 10492, s. 1.

⁸⁵ BOA. HR. SYS., 2598/4, 17 Haziran 1919.

Ahmet Agayef (Karahisar Mebusu, asayiş-i umumiye ihlal töhmetiyle).
 Şükrü Bey (sâbık Maarif Nazırı)
 Cemil Bey (İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından, sâbık Adliye Nazırı)
 Said Halim Paşa (sâbık sadrazam)
 Ali Münif Bey (sâbık Nafia Nazırı)
 Midhat Şükrü Bey (Burdur Mebusu ve sabık Maarif Nazırı)
 Kemal Bey (sabık İaşe Nazırı, asayiş-i umumiye ihlal töhmetiyle)
 Mahmud Kamil Paşa (Beşinci Ordu Kumandan-ı sabıkı, taktik ve tehcir töhmetiyle)
 Hacı Adil Bey (Mebusan Reisi, asayiş-i umumiye ihlal töhmetiyle)
 Ziya Gök Bey (Gökalp) (Ergani Madeni Mebusu, asayiş-i umumiye ihlal töhmetiyle)
 Abbas Paşa (sabık Nafia Nazırı, esuliyeti lazım gelen nazırlardan olduğu cihetle)
 Hüseyin Tosun Bey (Erzurum Mebusu, asayiş-i umumiye ihlal töhmetiyle)”

Mondros’a, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyeleri olan Prens Said Halim Paşa (1863-1921), Abbas Halim Paşa (1866-1934), Mahmut Kamil Paşa (1880-1922), Hacı Adil, Ali Münif (Yeğenağa, 1874-1951), Mithat Şükrü, Ziya Gökbalp, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Şükrü ile birlikte Kara Kemal bırakıldıktan sonra diğer tutuklular Malta’ya götürülmüştür. Kara Kemal ve diğer tutuklular yaklaşık dört ay boyunca Limni Adası’nda kaldıktan sonra 21 Eylül 1919 tarihinde Malta’ya götürülmüştür.⁸⁶ Kemal Bey “asayiş-i bozduğu” gerekçesiyle sürgün edilmiştir.⁸⁷ Bu tutuklamalar ve sürgün akabinde Karakol Cemiyeti’nin ilk merkez komitesi de dağılmıştır.⁸⁸

Kara Kemal, 6 Eylül 1921 tarihinde Salı günü, bizzat kendi uyguladığı plan ile yanındaki on beş kişi ile beraber “*Tircotti*” adlı gemiyle İtalya üzerinden hareket ederek adadan kaçmayı başarmıştır.⁸⁹ İtalya’da Osmanlı’nın Roma Büyükelçisi Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu, 1873-1960) ile görüşmüş ve elçilik tarafından düzenlenen pasaportlarla Malta’dan kaçanların İstanbul ve Ankara’ya gitmelerini

⁸⁶ Ağaoğlu, *Malta Sürgünlüğü*, s. xviii-xix.

⁸⁷ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 107-108.

⁸⁸ Criss, *a.g.e.*, s. 152.

⁸⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 383-384.

sağlamıştır.⁹⁰ Kemal Bey öncülüğünde gerçekleşen Malta'dan firar hadisesinin İstanbul'da etkisi olmuş, firar edenlerin tekrar yakalanarak İngiliz Askerî Mümessilliğine teslim edilmesi İstanbul hükûmetinden talep edilmiştir.⁹¹

Kemal Bey Malta'dan firarı sonrasında da Millî Mücadele hareketine destek olmuştur. Kemal Bey, işgal ile mücadelenin Anadolu'nun muhafazası üzerine kurulması ve örgütlenmenin Anadolu'da gerçekleşmesi görüşündeydi.⁹² Fakat hakkında düzenlenen 3/4 Ocak 1923 tarihli bir raporda

“Evvelisi gece Lütfi bize geldi. Kara Kemal'e mektubu karısı ile göndermiş ve bir randevu almış. Ancak bu randevuda aracı vazifesi gören Büyükdere'de sarraf Niyazi ile görüşmüş. Şimdiki halde Vatan siyasi fırkasının hiçbir siyasi faaliyette bulunmadığını çünkü arkadaşlarından bazılarının başka namlarla tevkif edildiğini, şimdiki halde kendisinin bir ticaret grubu teşkil ettiğini ve ancak ticaretle işigal edeceğini söylemiştir. Raporu yazanın iddiasına göre bunlar millicilerden korkmaktadır. O yüzdendir ki içlerine kimseyi almak istemiyorlar. Kara Kemal'in dediğine göre askeri gruplardan çok korkuyorlarmış. Kendileri Anadolu'nun bütün sivil ve askeri kuvvetlerine hâkim ve sahip oldukları halde asker kuvvetinin millicilerde olması onları hiçbir harekete cesaretlendiremiyor. Faaliyetlerini sulh konferansının neticesine ertelemişler imiş.”⁹³

hususlarına yer verilmiştir. Yine tarihsiz bir raporda

“Kara Kemal ticari sahada irad faaliyet edeceğini birçok sivil taraftarları bulunmasına rağmen askeri ve millici gruplar karşısında mesaisinin müsmir olamayacağını beyan ediyormuş.”⁹⁴

denilmektedir. Bu raporlar Kara Kemal'i adeta Millî Mücadele karşıtı bir şahıs gibi göstermiştir. Oysa Kara Kemal, işgalin hemen ertesinde Millî Mücadele'ye en büyük desteği sağlayan ilk örgüt olan Karakol Cemiyeti'nin teşkiline öncülük etmiş ve ciddi desteği olmuş bir şahsiyettir. Hatta mücadelenin Anadolu'ya taşınmasını

⁹⁰ Tansu, *a.g.e.*, s. 304.

⁹¹ *BOA., DH. KMS.*, 61/22, 15 Eylül 1337. **Ek. 4.**

⁹² Criss, *a.g.e.*, s. 137.

⁹³ *TİTE*, 57/115, 3/4.1.1339.

⁹⁴ *TİTE*, 41/141.

savunmuştur. Yenibahçeli Şükrü Bey'in hatıralarında Ali Çetinkaya ile birlikte Bekirağa Bölüğü'ne Kara Kemal'i ziyarete gittiklerini ve Kara Kemal'in kendilerine

“Arkadaşlar, padişah ve hükümet İngilizlerin elinde birer kukla oyuncaktan başka bir şey değildiler. Onlardan memleket hesabına bir hareket beklemek hayal peşinde koşmaktır. Diğer taraftan hep biliyoruz, İngilizler İttihatçıları baş düşman telâkki ederler. En kısa bir zamanda bizi yok etmelerini bekleyebiliriz. Bu itibarla hiç zaman kaybetmeden milletin büyüklüğüne, hürriyet ve istiklâl aşkına, tarihi şuuruna dayanarak harekete geçmek zaruridir. Teşkilatı İstanbul'da tefsif etmek hatadır. İstanbul'da bir teşkilat mutlaka lazım olmakla beraber, asıl işe Anadolu'da başlamak, orada çalışmak muvafıktır.”

dediğini aktarmıştır.⁹⁵ Kara Kemal'in muhalefet olması aksine Anadolu'ya köstek olabilecek her girişimin karşısında durmuştur. Cavid Bey 19 Kanûnevvel 1921 tarihli notunda Hacı Adil'den gelen mektubun içeriğini anlatmış ve mektupta özetle Kemal Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yurtdışında bulunanların Anadolu ile iştiğal etmemeleri, Anadolu ile irtibatı kesmeleri, İttihat ve Terakki adı altında hiçbir faaliyette bulunmamaları, aksini yapanların ise uyarılması, yine davranışlarında ısrar ederlerse yalnız bırakılmaları ve hareketlerinin vatan için menfi hareketler olarak ilan edilmesini belirtmiştir. Çünkü Anadolu'yu bu konuda emin olmaları için girişimde bulunduğunu aktarmıştır.⁹⁶ Ağaoğlu, Ankara'nın, Kara Kemal'in Anadolu'ya geçme isteğine onay vermediğini aktarsa da Kemal Bey'in de Anadolu'ya geçme konusunda mücadeleye menfi tesir kaygısı güttüğü anlaşılmaktadır.⁹⁷ Birlik Gazetesi başyazarı İsmail Ziya Bersis “İttihat ve Terakki'nin Bir Vatanperverlik Dersi ve Demokratlar” başlıklı yazısında, Malta'dan kaçtıktan sonra Avrupa'da bir süre kalan Kara Kemal'e bazı arkadaşlarının ülkeye dönmelerini teklif etmeleri üzerine Kemal Bey'in

“Hayır, Mustafa Kemal vatan müdafaası ve kurtuluşu ile meşguldür. Umumi efkarda şüphe, tereddüt ve belki de ikilik uyandıracak bir hareket yapamayız. Bize düşen, içeride ve dışarıda millî birliği müdafaa azmini

⁹⁵ Yaşar Semiz ve Ömer Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011, s. 56-57.

⁹⁶ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. IV, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 334.

⁹⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 80.

kuvvetlendirmektir. Ne kadar tehlike içinde bulunursak bulunalım, ne kadar haklı olursak olalım, vatanperverlik hislerimiz bizim şahsi dertlerimizi ve haklarımızı unutmayı emreder.”

dediğini belirtmiştir.⁹⁸ Kara Kemal’in Ankara’ya gidişi ile ilgili basında çıkan ilk bilgiye 1922’nin Mayıs ayına ait bir haberde rastlamaktayız. Söz konusu haberde

“Kemal Bey Şehrimizde

İaşe Nazırı sabıkı Kemal Bey dün öğleden sonra şehrimize muvasalat etmiştir. Malum olduğu üzere Kemal Bey Malta menfasından firar ettikten sonra bir müddet Avrupa’da kalmış ve ahiren İzmit tarikiyle şehrimize gelmek için İstanbul’dan yola çıkmıştı.”

denilmektedir.⁹⁹

Millî Mücadele’ye desteğini İstanbul’dan sürdüren Kara Kemal bu süreçte de işgal kuvvetlerinin sıkı takibi altında kalmıştır. 4 Ekim 1922 tarihli bir rapora göre; “İngilizlerin tevkifatı, imha tertibatı” başlıklı bir belgede, teşkilatla ve sevkiyatla meşgul olduğunu düşündükleri bazı kimseleri tevkif bazılarını da imha etmek üzere tertibat kurmuşlardır. Tehdit olarak görülüp tevkif ve imhası düşünülen isimleri havi bir defterde; İttihatçılardan Hüseyin Cahit Bey ve Kara Kemal ve Felah Grubu’ndan Eyüp Ekrem Beylerin de isimleri yer almaktadır.¹⁰⁰

4/5 Aralık 1922 tarihli bir başka rapora göre; Eski İaşe Nazırı Kemal Bey’in teşkilat yapmakta olduğunu haber alan İngilizler, yedi memurunu bu vazife ile görevlendirmişlerdir. Bu memurlar Bolşevik gibi görünerek Kemal Bey’in idare ettiği teşkilata kısmen nüfuz etmişlerdir. İddialara göre Kemal Bey’in teşkilatın idamesi için 900.000 lirası vardır. İngiliz istihbaratı bilhassa İrfan Bey ve İbrahim Bey’in sarhoşluklarından istifade ederek, “Kemal Bey’in teşkilatında askerler var mıdır? Varsa kimlerdir?” gibi bilgileri öğrenmeye çalışmıştır.¹⁰¹ Yine 6 Aralık 1922 tarihli bir raporda da İngilizlerin İstanbul’daki İttihat ve Terakki teşkilatından

⁹⁸ "İttihat ve Terakki'nin Bir Vatanperverlik Dersi ve Demokratlar", *Ulus*, 10 Nisan 1947, Nu: 9244, s. 3.

⁹⁹ “Kemal Bey Şehrimizde”, *Anadolu’da Yenigün*, 4 Mayıs 1338/1922, Nu: 483, s. 1.

¹⁰⁰ *TİTE*, 44/149, 4.10.1338.

¹⁰¹ *TİTE*, 57/109, 4/5.12.1338.

kuşkulandıkları ve teşkilatın başında gördükleri Kara Kemal'i takip ettirdikleri belirtilmektedir.¹⁰²

Kara Kemal, ilerleyen bölümde ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere sadece işgal kuvvetleri tarafından değil Ankara tarafından da hem Millî Mücadele döneminde hem de zaferden sonra sürekli takip edilmiştir. 11/12 Aralık 1922 tarihli bir raporda

“Esat Bey’in yakınlarından Kaymakam Halil Bey refakatinde Vedat Efendi isminde genç bir çocuk olduğu halde Nişantaşı’nda Çiftbakkallar civarında bir hanede Kara Kemal Bey’le görüşmüş ve döndükten sonra bir otomobile vilayete gelerek Esat Beyle uzun uzadıya görüşmüş ve yine bir otomobil ile aynı yere dönmüştür. Esat Bey’in Kara Kemal teşkilatıyla ne dereceye kadar alakadar olduğunu İngilizler araştırmaktadırlar. Kara Kemal Beyle görüşen Kaymakam Halil Bey bu cemiyette Doktor Rusuhi Bey ile de görüşmüştür.”

bilgilerine yer verilmiştir.¹⁰³ Belge dikkatle incelenecek olursa Kemal Bey’in bütün hareketleri ve görüşmeleri kayıt altına alındığı gibi aynı zamanda İngilizler tarafından takip edildiği de anlaşılmaktadır.

1.2. Cumhuriyet Dönemi Kemal Bey’in Yaşamı ve Faaliyetleri

1.2.1. Millî Mücadele Sonrası Kemal Bey

Millî Mücadele’den sonra millî şirketlerin başına geçen Kara Kemal, Mes’adet Hanı’ndaki yazıhanesinden işlerini yürütmüştür.¹⁰⁴ Çavdar, 1923 seçimleri sırasında Kara Kemal’in, siyasete gireceği yönünde haber yapan basını yalanladığını aktarmış ve aktif siyasette yer almadığını belirtmiştir.¹⁰⁵ Fakat ilerleyen bölümlerde detaylıca yer verilen Cavid Bey’in günlüklerindeki notlardan anlaşılacağı üzere 1923 seçimleri sırasında Ankara ile pek çok görüşmede bulunmuş ve toplantılara katılmış olduğu görülmektedir.

¹⁰² *TİTE*, 57/103, 6.12.1338.

¹⁰³ *TİTE*, 55/135, 11/12.12.1338.

¹⁰⁴ Tunaya, *a.g.e.*, s. 707.

¹⁰⁵ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 124.

Kara Kemal, Cumhuriyet devrinde siyasetten uzak kalmaya çalışsa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden birisi olması hasebiyle her daim şüphe ile bakılan bir kişilik olmuştur. Belgelerden de anlaşılacağı üzere 1922 yılının başlarından beri takip edilmiştir. 16 Ocak 1922 tarihli rapora göre Polis eski müdürü Halil Bey, Kara Kemal ile temas halindedir. Üsküdar Özbekler Tekkesi postnişini olup Ataullah Efendi diye muhaberede bulunan damadı Osman Efendi de Kara Kemal kanalından yürümektedir.¹⁰⁶ 28 Ocak 1922'deki bir başka raporda, Kara Kemal ile İzzet Paşa arasındaki münasebetin biraz gerginleştiği bildirilmektedir. Kemal Bey'in birader İrfan Bey seçimlerin İttihat ve Terakki lehine neticeleneceğini ve İttihat teşkilatının gayet kuvvetli olduğunu söylediği hususları belirtilmiştir.¹⁰⁷

Harbin bitiminden itibaren de hareketleri ve girişimleri sürekli takip edilmiştir. Nitekim 8/9 Aralık 1922 tarihli bir raporda da Mahmut Muhtar Paşa ile Kara Kemal'in Bostancı'da Ragıp Paşa'nın köşkünde görüştükleri belirtilmekte ancak görüşmenin içeriği hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.¹⁰⁸ 14/15 Aralık 1922 tarihli bir başka raporda, son inkılap üzerine, devrik halife (halife-i sakıta) tarafından teşkili kararlaştırılan son muhalefet kabinesine polis müdürü olarak iştirake karar veren eski Polis Müdürü Miralay Halil Bey, bir hafta evvel Saraçhanebaşı'nda Kızıtaşı dibindeki yazıhanesinde Kara Kemal Bey ile görüştüğü belirtilmektedir.¹⁰⁹

Takip eden 18/19 Aralık 1922 tarihli bir raporda da Kara Kemal başkanlığında yeni teşekkül eden siyasî bir fırka olduğu ve nizamnamesinin

“Kuvvet ve kudretini bütün Türk milletinin ruhundan ve imanından alan ‘Vatan Fırka-i Siyasiyesi’ programını asrî ve millî esaslar üzerine tesbit ederek muvacehe-i millete çıkmaktadır. Fırka kâtib-i umumîsi Tanin sermuharriri Hüseyin Cahit Bey'dir.”

¹⁰⁶ *TİTE*, 57/103, 16.01.1338.

¹⁰⁷ *TİTE*, 57/109, 28.01.1338.

¹⁰⁸ *TİTE*, 55/123, 8/9.12.1338.

¹⁰⁹ *TİTE*, 55/125, 14/15.12.1338.

şeklinde başladığı belirtilmektedir.¹¹⁰ Bu rapor, Kara Kemal başkanlığında “Vatan” adında bir siyasî fırka kurulduğunu ve fırkanın katib-i umumisinin Hüseyin Cahit Bey olduğunu iddia etmektedir. Fakat 18 Aralık 1922 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Başkumandanlığa gönderilen bir yazıda, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî azasından eski İaşe Nazırı Kara Kemal’in İstanbul’da bazı esnaf ve ameleler arasında sendika oluşumuna teşebbüs ettiği ve muhtelif telkinlerle razı ettiği esnaf ve ameleleri kayıt ederek kendilerinden imza almaya başlamış olduğu ifade edilmektedir. Yine aynı yazıda, İstanbul’daki belediye seçimleri için muhtelif cereyanlar arasında eski İttihat ve Terakki azası için çalıştıklarına şahit olunduğunun İstanbul Mim Mim Grubu tarafından bildirildiği belirtilmektedir.¹¹¹

Aynı tarihli farklı iki belgenin ilkinde siyasî fırka teşekkülünde bahsedilirken diğerinde ise bir sendika oluşumunda bahsedilmektedir. Bu noktada fırka kurma istihbaratı bir iddia olarak kalsa da 11/12 Ocak 1923 tarihli bir raporda, Kara Kemal ile Adnan Bey’in bir mülakat gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Bu mülakatta Kemal Bey, öteden beri ahali arasında kendisinin bir gizli bir siyasî fırka teşkil ettiği ve büyük bir teşkilatla millîci kuvvetleri düşürmek arzusunda olduğu yönündeki bazı rivayetlerin deveren ettiğini teessüfle beyan etmiş ve bütün bu rivayetlerin kendisinin sulhu müteakip Vatan Fırkası¹¹² isminde bir cemiyet teşkil edeceğini bazı arkadaşlarına söylediğinden dolayı olduğunu beyan etmiştir.¹¹³

22/23 Aralık 1922 tarihli bir raporda İ’lâ-yı Vatan Cemiyeti reisi Yahya Adnan Paşa’nın Kara Kemal ile irtibat halinde olduğu iddia edilmektedir. Buna göre Yahya Adnan Paşa, Taşkasap’taki bir hanede Kara Kemal Bey ile temasa gelmiştir. Beraberinde Mülga Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Rasih Efendi de vardır. Sonra

¹¹⁰ *TİTE*, 55/128, 18/19.12.1338.

¹¹¹ *CA.*, 01001990, 18.12.1338. **Ek. 5.**

¹¹² Kara Kemal ve Vatan Fırkası girişimi iddiaları belgeler dışında herhangi bir kaynak ile desteklenememiştir. Konuyla ilgili son belgeden de anlaşılacağı üzere daha çok sözde kalmış bir fikir intibarı bırakmıştır.

¹¹³ *TİTE*, 55/134, 11/12.1.1339.

da Yahya Adnan Paşa, Letafet Apartmanı üzerindeki hususi dairesinde Rasih Efendi, İskender Fahreddin ve saire ile bir toplantı yaptığı da bildirilmiştir.¹¹⁴

Kara Kemal'in yeni siyasi oluşumlarla adı anılırken raporlamalar Kemal Bey'in İttihat ve Terakki propagandası yaptığı üzerine yoğunlaşmıştır. 23 Aralık 1922 tarihli bir raporda Kara Kemal'in İttihat ve Terakki propagandası yaptığı belirtilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Birkaç günden beri yine İttihat ve Terakki propagandası meydana çıkmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki murahaslarından olup Malta'dan gelmiş olan ve malum bulunan Kara Kemal serbest gezmekte iken bir haftadan beri İstanbul ve Beyoğlu cihetlerinde kemal-i faaliyette dolaşmakta ve birçok kimseler ile temasta bulunmaktadır. Ezcümle olarak Beyoğlu'nda Ağahamamı'nda Tramvay caddesinde İbrahim Paşa kulübüne devam etmekte olduğu birkaç defalar görülmüştür. Mumaileyh bu iş peşinde dolaştığı varid-i hatırdır. Binaenaleyh mesele-i mezkûr hakkında ciddi tahkikat ve takibat icra edilmekte olup elde edilecek malumat peyderpey arz kılınacaktır efendim.”¹¹⁵

Kemal Bey'in seçim zamanı girişimleri adım adım takip edilmiştir. 8/9 Ocak 1923 tarihli bir raporda

“Kara Kemal'in son belediye seçimlerinde ekseriyet kazanmak üzere faaliyet göstermekte olduğu ve beş aday göstererek bunların ekseriyet kazanması için maddi hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğini”

söylediği ifade edilmektedir.¹¹⁶ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak, 1876-1950) tarafından Başkumandanlığa gönderilen 13 Ocak 1923 tarihli bir diğer yazıda, İstanbul'da şubeleri tesis edilen Müdafaa-i Hukuk gruplarının kimlerden oluştuğunun ve bu kimselerin, İttihat ve Terakki teşkilatını yeniden tesis etmeye ve seçimleri kazanmak maksadıyla bir kuvvet ihdasına çalışan Kara Kemal ile münasebetleri olup olmadığının tespiti talep edilmektedir.¹¹⁷ Mustafa Kemal

¹¹⁴ *TİTE*, 55/128, 22/23.12.1338.

¹¹⁵ *TİTE*, 55/135, 23.12.1338.

¹¹⁶ *TİTE*, 55/133, 8/9.1.1339.

¹¹⁷ *CA.*, 01000551, 13.1.1339.

Paşa'ya gönderilen, Kılınç Ali (Kılıç, 1879-1971) ve İhsan imzalı, 15 Ocak 1923 tarihli bir yazıda ise İstanbul'daki gruplar ve gerçekleşecek seçim ile ilgili değerlendirmeler yapılmaktadır. Yapılan değerlendirmede; İstanbul'da Fevzi Paşa'nın direktifleriyle kurulduğunu iddia eden Müdafaa-i Milliye grubu ve Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleriyle kurulduğunu iddia eden Müdafaa-i Hukuk grubu olmak üzere iki grup olduğu ve bu iki grubun da kendilerini Anadolu'ya merbut addettikleri belirtilmiştir. Ayrıca bu iki grubun dışında Kara Kemal ile birlikte eski İttihatçılar zümresinin de faaliyetlerini sürdürdükleri değerlendirilmesi yapıldıktan sonra

“Kara Kemal ile görüştük. İttihat ve Terakki'nin tarihe karıştığını ve lideri bulunduğunuz Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu evladından olmayı kabul ettiğini ve arkadaşlarını da bu yolda sevke muktedir olacağını bildirdi.”

denilmektedir. Fakat “Bütün bunlarla beraber Kara Kemal'in ve zümresinin Kara Vasıf partisine mütemayil bir şekilde çalışmakta olduklarını da öğrendik” notu da düşülmektedir.¹¹⁸

Seçime yaklaşıldıkça Kara Kemal üzerinde takibat artarak devam etmiştir. Fakat doğruluğu şüpheli istihbarat raporu şeklinde hazırlanan bu metinler Kara Kemal hakkın menfi propaganda yaparken diğer incelenen belgelerde Kara Kemal ile bir müzakere edildiği anlaşılmaktadır. Yunus Nadi (Abalıoğlu, 1879-1945) ise 19 Ocak 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgrafta özetle; “*Kemal Bey'e itimat edilebilir. Kemal Bey, çok samimi ve bize yani takip ettiğimiz mesai itibarıyla memleket ve millete hizmet edebilecek bir arkadaşımızdır.*” demiştir.¹¹⁹ TBMM Başkâtibi Recep Bey, 4 Şubat 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir yazıda; İstanbul'da, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Kara Kemal'in partisi denilen İttihat ve Terakki cereyanlarına tabi üç fırkanın faaliyette bulunduğunu belirlemiştir. Bu üç grubun mümessillerinin, ayrı ayrı

¹¹⁸ CA., 01000551, 15.1.1339.

¹¹⁹ CA., 01000551, 19.1.1339.

mesai yerine müşterek hareketlerinin sağlanması için bir heyet-i merkeziye etrafında bütün mesainin temerküz ettirilmesi esasını kabul ettiklerini de aktarmıştır.¹²⁰

Bahsedilen belgelerde ve raporlarda Kara Kemal öncülüğündeki İttihat ve Terakki Cemiyeti bir yandan Ankara ile seçim müzakereleri gerçekleştirirken diğer yandan ise Halk Fırkası ile ortak bir zemin bulduğu da görülmektedir. Kaymakam Kemaleddin imzalı bir raporda; Halk Fırkası namına ve İttihat ve Terakki namzedi olmak üzere Kara Kemal tarafından mebus namzedi olarak muhtelif mahallere göstermek istedikleri üç zatin uymasını istedikleri iki şart olarak şunlar belirtilmektedir: “1. İçkinin serbestisini kabul ettirmek için teşebbüs. 2. Halifenin yetkilerinin genişletilmesini kabul ettirmek için teşebbüs.”¹²¹ Bu içki mevzusu enteresan bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. 3 Nisan 1923 tarihli bir raporda Kara Kemal partisinin Halifeye, temin-i hukuk ve içkinin serbestisini kabul ettirmek şartıyla mebus namzetleri seçimine çalıştığı belirtilmekte bu hususta propaganda evraklarının olduğu ifade edilmektedir.¹²²

12 Şubat 1923 tarihli bir raporda;

“Kara Kemal ve ahiren gelip giden Azmi Bey’in müştereken yaptıkları teşkilat saltanat-ı ferdiye taraftarlığını tamim ve makam-ı vilayette bulunan Esat Bey’den kuvvet almak ve umur-ı hariciye mümessili Adnan Bey dahi evvelce arz olduğu vecihle bu emele çalıştırmak suretiyle bazı zabitan ile zabıtaya mensup bazı memurini elde ederek kendi emellerine amade etmektedirler.”

malumatları yer almaktadır.¹²³ Yine buna benzer olarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Başkumandanlığa gönderilen 14 Şubat 1923 tarihli bir yazıda ise; İstanbul’da bulunan eski İaşe Nazırı Kara Kemal ile sonradan İstanbul’a gidip gelen Vali Azmi Bey’in müştereken teşekkül ettirdikleri bir teşkilat bünyesinde padişahlık lehinde hareket ettikleri ve bu hususta da Vilayet makamındaki Esad Bey’den de kuvvet almak istedikleri, İstanbul Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziye

¹²⁰ CA., 01000551, 4.2.1339.

¹²¹ TİTE, 57/6.

¹²² TİTE, 42/35, 3.04.1339.

¹²³ TİTE, 42/90, 12.02.1339.

Reisi İhsan Paşa'dan alınan şifre telgrafta bildirildiği yer almaktadır.¹²⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki 1923 yılına ait bir belgede de "Kara Kemal teşkilatı halife propagandası yapıyor." denilmektedir.¹²⁵

Dönemin şartları ve yeni düzende yer alma plan ve hevesleri sebebiyle birtakım yazışmalarda yer alan bir takım istihbarat ve değerlendirmeler, lekelemeye yönelik olma ihtimali de barındırmaktadır. Konuyla ilgili olarak Cavid Bey'in 18 Mart 1923 tarihli notlarına "*halifelik ve saltanatın ayrılması ve hakimiyet ve saltanatın millete ait olduğu*" prensipleri kabul edildiği görülmektedir.¹²⁶ Bu toplantılar gizli gerçekleşen ve mahrem konuların konuşulduğu toplantılar olması sebebiyle, toplantılarla ilgili notların raporlardan daha sağlıklı olacağı aşikardır. Fakat her durumda bu belgeler Kemal Bey'in İstanbul'daki faaliyetlerinin Ankara hükûmeti tarafından ciddiyle takip edildiğinin göstergesidir. Bu takiplerde 1923 seçimleri öncesinde İstanbul'daki atmosferin öğrenilmesi amacı da yatmaktadır. Kara Kemal ise yıllardır örgütlü tuttuğu esnafların örgütleyicisi ve İmparatorluğun son siyasi örgütünün "Küçük Efendisi" olarak İstanbul'daki siyasi havanın en güçlü aktörlerinden biri olarak görülmektedir.

Bütün bu takipler sırasında 16-20 Ocak 1923 tarihleri arasında Mustafa Kemal Paşa ve Kara Kemal bir görüşme gerçekleştirmiştir.¹²⁷ Yakup Kadri, İzmit'te gerçekleşen bu görüşmeden bahsetmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın, temsil ettikleri gruplar üzerine sorular sorduğunu ve Kara Kemal'in ise

"İttihat ve Terakki Fırkası diye bir siyasi teşekkülden bahsedemiyeceğini, ancak, Malta'dan dönüşünde o eski fırkanın hâlâ ayakta duran birtakım kalıntılarıyla karşılaştığımı ve günün birinde memlekete belki bir faydası olur düşüncesiyle bunlardan 'millî bir faaliyet nüvesi' vücuda getirmeye çalıştığımı"

söylediğini ifade etmektedir. Kara Kemal'in bu ifadelerine Mustafa Kemal Paşa'nın, İttihatçı ekibin artık eski kudretinin olmadığı ve İstanbul'daki bütün grupların

¹²⁴ CA., 01002030, 14.2.1339. **Ek. 6.**

¹²⁵ CA., 01001720, 1339. **Ek. 7.**

¹²⁶ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 514-517.

¹²⁷ Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 234.

Müdafa-i Hukuk bayrağı altında toplanması gerektiği şeklinde cevap verdiğini söylemiştir. Bunun akabinde ise Kara Kemal'in "*En doğru yol da budur, Paşam!*" şeklinde mukabelede bulunduğunu aktarmıştır.¹²⁸

Ağaoğlu'nun aktardığına göre ise Millî Mücadele'den sonra Kara Kemal, Ankara'da Gazi Paşa ile görüşmüş ve Kara Kemal, Gazi Paşa'nın kendisiyle beraber yeni fırkada çalışma isteğine

"Gazi'nin beraber çalışmak teklifini şükranla karşıladım. Fakat bu koca İmparatorluk bizim kucaklarımızda can verdi. Hatalarımızla, sevaplarımızla devrimizi bitirmiş insanlarız. Bize, bana düşen vazife bir köşeye çekilerek, vatani kurtarmış olan adama, arkadaşlarına muvaffak olmaları için dua etmekten ibarettir. Bizim artık idare etmek mevkiinde hakkımız kalmamıştır!"

şeklinde mukabelede bulunarak İstanbul'a geri dönmüştür.¹²⁹

Dikkat çeken bir husus Ankara'ya muhalif olanların da herhangi bir girişimde bulunmadan önce Kara Kemal ile temas kurma istekleridir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Başkumandanlığa gönderilen 28 Nisan 1923 tarihli bir yazıda; Midilli'de bulunan ve sonra Balıkesir ve havalisindeki çeteleri idare eden Çerkez Eşref'in, Osmanlı İhtilal Komitesi Kumandanı imzasıyla İstanbul'da Kara Kemal'e bir mektup gönderdiğinden bahsedilmektedir. Kemal Bey'e gönderilen bu mektup hakkında İstanbul Kumandanlığının 25 Nisan 1923 tarihli raporunda;

"Vasıta-i ecnebiye ile İstanbul'da Kara Kemal Bey'e verilmek üzere Midilli'de Anadolu Osmanlı İhtilal Komitesi mücahidin kumandanı Eşref imzasıyla yazılmış bir mektup elimize geçmiştir. Mektubun cevabının aynı vasıta ile itası talep olduğundan cevabın dahi elimize geçmesini teminen işbu mektubun fotoğrafisi alınarak yerine iadesi münasip görülmüştür. Gerek mektubun sureti ve gerekse merkurumun mektuba melfufen gösterdiği beyannameler suretleri posta ile zat-ı devletlerine derdest-i takdimdir.

¹²⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politika'da 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 28-30.

¹²⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 80-81.

Mektubun meali Őu merkezdedir: Ne ittihadı ne itilafı ne de harici dŐŐmanları gayrimeŐru siyasetlerini terviŐ edenlerdeniz. Namuskār millet meclisi teŐekkŐl edinceye kadar fiilen dŐvŐŐeŐeŐiz. İŞte  etelerimiz Nisan içinde Anadolu’da faaliyete başlamıştır. Yeni meclisten isteyeŐeŐimizi isteyeŐeŐiz. Hilafet ve saltanatı da orası hal edecektir. Bu fikir, arkadaŐlıŐın ve merkez-i umuminin programlarıdır. CŐretkār arkadaŐlarım peyderpey mestur? ve siyasī kazalara da karıŐmıŐtır. Hak yolundaki mŐcahidine karıŐmak istiyorsan bize bildir ve cevabını Şimdilik Midilli’de Çerkez EŞref adresime bu mektubu aldıŐın vasıta ile veresin biz Kemal’in makamını nasıl temin ettikse devirmekte de mŐŐkŐlat  ekmeyeŐeŐiz.”

denilmek suretiyle mektubun menŐei ve i eriŐi bildirilmiştir.¹³⁰ Kara Kemal’in kendisi de bu takipten haberdar olmuştur. Bu mektup olayı Cavid Bey’in gŐnlŐklerine de yansımış olup Kemal Bey’in bunlara önem vermediŐini, mektup eline geçince polise malumat verip mektubu bir zarfa koyup gŐnderdiŐini aktarmıştır.¹³¹ Bu durum Kara Kemal’in gŐcŐ ve konumundan lŐtuf beklemek olarak yorumlanabileŐeŐi gibi aynı zamanda onun geniş bir kesim tarafından muhalif yahut mŐstakbel bir muhalif olarak gŐrŐlmesi Şeklinde de yorumlanmaya açıktır.

HŐsameddin Bey imzalı tarihsiz bir raporda da Kara Kemal’in gŐnderdiŐi malumata yer verilmekte ve İstanbul belediye seçimini MŐdafaa-i Hukukçuların kazandıŐı bilgisinin Kemal Bey tarafından iletildiŐi ifade edilmektedir.¹³²

Ankara’nın hep kuŐku ile baktıŐı Kara Kemal, Mustafa Kemal Paşa’ya karşı 1926 yılında İzmir’de dŐzenlenmesi planlanan suikastın baş zanlısı olarak gösterilmiştir. BugŐn dahi suikastın sorumlusu olduŐuna dair emare bulunamayan Kara Kemal ile ilgili olarak Doktor Fahri Can, suikastın gazetelere ilk yansdıŐı gŐn Kemal Bey’in yazıhanesine gittiŐini ve onun bu olaya

“Ben bu memlekette çok hiyanetler, çok denaetler, alçaklıklar dŐŐŐnebilirdim. Hatta gŐrdŐm de, fakat Mustafa Kemal’e karşı bir elin kalkabileŐeŐini asla dŐŐŐnemezdim.”

¹³⁰ CA., 01011471, 28.4.1339.

¹³¹ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 534-535.

¹³² TİTE, 46/16.

şeklinde tepki verdiğini aktarmıştır. Arkadaşlarının telkini sonrasında saklandığını da ilave etmiştir.¹³³

Kara Kemal uzun bir araştırmanın ardından Küçükpazar Maliye Tahakkuk Müdürü Enver Bey ve kız kardeşi Vasfiye¹³⁴ Hanım'ın evinde, Millî Kantariye Şirketi Araziye Müdürü Niyazi ve İstanbul İthalat Gümrüğü Ambar Memuru Mazhar Efendi'nin yardımı ile yurtdışına çıkma planları yaparken, Mazhar Efendi'nin ihbarı sonucu kaldığı bu ev tespit edilmiştir.¹³⁵

Polis raporunda Kara Kemal'in bir eşya sandığına girmek suretiyle yabancı bir gemi ile yurtdışına çıkacağı hususu yer almaktadır.¹³⁶ Yargılamalar boyunca yakalanamayan Kara Kemal, saklandığı evin kümesinde 27 Temmuz 1926'da intihar etmiştir.¹³⁷ İstanbul Valisi Süleyman Bey, 27.7.1926 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Başkitaibetine yazdığı yazıda; Kara Kemal'in, Küçük Pazar Maliye Tahsil şubesi tahakkuk müdürü Enver Bey'in Aksaray'da Cambaziye Mahallesi, Tatlıkuyu Sokağı'nda bulunan hanesinde gizlendiğinin tespit edildiğini ve 27 Temmuz 1926 tarihinde saat 17.00'de, tutuklanması için zikredilen haneye gidildiğini fakat bu esnada beynine tabanca sıkarak intihar ettiğini bildirmiştir.¹³⁸

Bazı kaynaklara göre ise Kara Kemal, polis tarafından vurularak öldürülmüştür. Yalman 1926 yazında Kartal Jandarma Kumandanlığına çağrıldığını ve oraya gidip beklediği sırada Polis Siyasi Kısım Başmemuru Hulusi Bey'in akşama doğru heyecanlı bir şekilde geldiğini ve "*Kara Kemal'in gizlendiği evden geliyorum. Kendisini evin kümesinde saklı bulduk. Elinde silah vardı. Derhal vurduk...*" dediğini aktarmıştır.¹³⁹ Rahmi Apak ise hatıralarında yer alan "*...Atatürk'e yapılan suikast hadisesinde, İstanbul'da öldürülen İaşeci Kara Kemal...*" ifade de

¹³³ Fahri Can, "İzmir Suikastı Teşebbüsü ve Kara Kemal Bey", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, Cilt 1, S. 6, 1962, s.169

¹³⁴ İstiklal Mahkemesi tutanaklarına da "Vasfiye" olarak geçen isim dönemin gazetelerinde "Safiye" olarak verilmiştir. Bk. *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1926, Nu: 797, s. 1.

¹³⁵ Sertel-Yedek, "İstiklâl Mahkemeleri", s. 117; Ayrıca bk. TBMM Başkanlığı İdari Teşkilatı, *İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, Cilt 7/3, Yay. Haz. Ömer Kesikbaş ve diğerleri, TBMM Basımevi, Ankara 2020, s. 213.

¹³⁶ Veysi Akın, "Polis Kayıtlarına Göre Kara Kemal'in Yakalanması ve İntihar Meselesi", *Toplumsal Tarih (Tarih Vakfı)*, 220, 2012, s. 83.

¹³⁷ Tunaya, *a.g.e.*, s. 714.

¹³⁸ CA., 01015010, 27.7.1926. **Ek. 8.**

¹³⁹ Yalman, *Gördüklerim*, Cilt 2, s. 1029-030.

öldürüldüğü yönündedir.¹⁴⁰ Polis raporunda ise sağ şakağına sıkığı Gold marka tabanca ile intihar ettiği tespiti bulunduğu nakledilmiştir.¹⁴¹ Kara Kemal'in cenazesi, 29 Temmuz 1926 tarihinde Perşembe günü saat 12'ye doğru Topkapı Mezarlığı'nda¹⁴² toprağa verilmiştir.¹⁴³ Kara Kemal'e, kaçışında yardım ve yataklık etmekle suçlanan Enver ve Niyazi Beylere ise beşer yıl hapis cezası verilmiştir.¹⁴⁴

Bütün bu gelişmeler sonrasında başta Kara Kemal olmak üzere adeta İttihat ve Terakki'ye yönelik hakarete varan ifadeler basında yer bulmaya başlamıştır. Kara Kemal'e hakaretlerin edildiği yazılardan biri Falih Rıfkı'ya [Atay, 1894-1971] aittir. Falih Rıfkı'nın, "Kurşun Tam Yerinde" başlıklı yazısında Kara Kemal hakkında şöyle denilmektedir:¹⁴⁵

"Tâ Sakarya'dan beri Türk vatanının yaralı kalbini arayan suikast kurşunu, şimdi tam yerindedir, Kara Kemal'in beynindedir.

Bu beyin bu vatanda doğru, güzel ve iyi ne yapılmışsa, hepsine karşı kin ve garazla kaynayan tehlikeli ve muzlim bir makine idi.

"İaşeci" lakabıyla tanınan Kara Kemal, hatıra açlık, soygun ve yağma gibi hailelerle beraber gelir. İstanbul, Kara Kemal taifesinin elinde, kaç sene, mazlum bir esir gibi, inleyip durdu. Ne cür'ettir ki Kara Kemal İstanbul'u tekrar çöregini kurmak için en müsait muhit telakki etmiş, büyük zaferin af ve müsamahasına sığınarak Türkiye'ye geldiği zaman, yine bu şehrin tâlii ile oynamaya başlamıştır.

İzmir'e kadar Ali Kemal, İzmir'den sonra Kara Kemal, büyük ve ebedi Mustafa Kemal'e karşı, onun iki defa kurtardığı masum şehri lekelemeye çalıştılar. Adalet ikisini de İstanbul'un gayz ve istikrahi içinde boğdu; ikisinin de lâşesi İstanbul'un gözü önünde sokak sokak süründü.

Kara Kemal'in beyni, bir zihniyetin beyni idi; evvelki akşam bu beyin komitenin son kurşunuyla parçalanmıştır; şimdi bu beyne merbut bütün

¹⁴⁰ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 138

¹⁴¹ Naci Çelik, "Kara Kemal Bey ve Kemal Tahir'le Bir Konuşma," *Yeni Dergi (De Yayınevi)*, 64, 1970, s. 37.

¹⁴² *Milliyet*, 30 Temmuz 1926, Nu: 165, s. 1, 4. Ek. 9.

¹⁴³ Topkapı Çamlık Mezarlığı'na gidilmiş fakat oradaki kayıtlarda, mezarlığın kayıt bilgisi bulunamamıştır. Ziyaretçi kayıtlarında da herhangi bir malumat yer almamaktadır. Edirnekapı Mezarlıklar Müdürlüğü'ne de gidilmiş fakat Kara Kemal'e ilişkin mezar kayıt bilgisine ulaşılamamıştır.

¹⁴⁴ *Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, s. 313.

¹⁴⁵ Falih Rıfkı [Atay], "Kurşun Tam Yerinde", *Milliyet*, 29 Temmuz 1926, Nu: 164, s. 1.

cihazlar felç halindedir. Bu hadise ancak vatanın mukadderatını sevk ve idare eden yeni fikirlerin diriliğine ve kuvvetine alamet olabilir.

Kara Kemal, cumhuriyetin, bütün cumhuriyet müesseselerinin ve mukaddesatının düşmanlarını idare eden en kuvvetli sergerde idi. Bu sergerdenin tam iki sene, adım adım hazırladığı teşebbüslerin iflası, cumhuriyet aleyhindeki suikastların Türkiye’de hiçbir istinatgâhı kalmadığına yeni bir delildir.

Bizim mefkuremizde olanlar için çok eski bir mücadelenin son safhalarında bulunuyoruz. Kara Çete’nin kimi toprağın altında, kimi adil İstiklal Mahkemesinin pençesindedir. Bu tasfiye nihayet bulduktan sonra, vatan büyük bir teşevvüş ve kargaşalık unsurundan kurtulmuş olacaktır.

İstikbalin açık ve düz yolu üstünde pusu kurarak fırsat gözleyen Kara Çete ile bu, mukadder bir mücadele idi. Mücadele, Cumhuriyetin yine o kadar mukadder olan zaferi ile nihayet bulmuştur.”

Gazeteler ise intihar olayını bambaşka bir şekilde polisiye hikâyelerine çevirerek ve Kemal Bey’i tahkir ederek aktarmıştır. *Cumhuriyet* gazetesindeki haber sütununda, gazetecilerin polis müdüriyetine girişine izin verilmediği için yakalama işleminin nasıl gerçekleştiğinin öğrenilemediğinden bahsedilirken hemen arkasından olayın anlatılması da maksadı ortaya koymaktadır. Bu habere göre izlendiği evin yan komşusu Kemal Bey’i, “saçı başı dağınık, kara suratlı” olarak görmüş ve “acaba bu mu” diye düşünüp polisi aramıştır. Akabinde intiharı anlatan haber, Kemal Bey’i zelil bir halde göstermek için cesedin teşhisi “kravatsız, kirli gömlekli, ayakkabısız kirli çoraplı ceset” diyerek anlatılmıştır.¹⁴⁶ Ertesi günün gazeteleri ise daha derli toplu haberlerle çıkmaya başlamıştır. Fakat Kemal Bey’in morgdaki cansız bedeninin fotoğrafları boy boy yayınlanmıştır. Haberde Aksaray’da Cambazhane Mahallesi, Tatlıkuyu Sokak’ta bulunan Enver Bey’in 10 numaralı evinde saklandığından bahsedilir. Enver Bey’in Sinop’a sürgüne gönderileceği sırada Kemal Bey’in mâni olduğu, İaşe Nezareti’nde kendisine iş verdiği aktarılmıştır. Polisin ihbar üzerine eve geldiği, Enver Bey’in kız kardeşinin bağırmasıyla Kemal Bey’in camdan atladığı,

¹⁴⁶ *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1926, Nu: 796, s. 2.

odasında sigara dumanları, yerde açık bir şekilde “Abdülhamid’in Hayatı Siyasiyesi” adlı kitabın bulunduğu detayları verilmiş ve intihar olayı aktarılmıştır.¹⁴⁷

Cumhuriyet’teki habere göre Kemal Bey’in saklandığı mahallenin mevkuf heyeti ihtiyar azalarının ifadelerinin alındığı, ihmallerinin tespit edildiği ve yapılacak muamele için İstiklal Mahkemesi’nden görüş sorulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸ Bu uygulamalardan ve yakalama görevinde bulunan polisler verilen taltiflerden ve görevli memurların listelerinin yayınlanmasından da görüleceği üzere, Kara Kemal’in yakalanması dönemin hükümeti için büyük bir önem teşkil etmektedir.¹⁴⁹ Kara Kemal’in firarı sırasında, İzmir ve Ankara’da İstiklal Mahkemeleri yargılamaları devam etmiş ve 13 Temmuz 1926 tarihinde gıyabında idam kararı verilmiştir.¹⁵⁰

Yaşamı boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde büyük rol oynayan, esnafları örgütleyen, şirketler teşekkül ettiren yani pek çok insanın hayatına bir şekilde temas eden Kemal Bey’in, morga kaldırılan cansız bedenine kardeşleri de dâhil olmak üzere sahip çıkılmamış olması da dikkate şayandır.¹⁵¹ Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamaları sonrasında, Kara Kemal tarafından kurulan vakıflar tasfiye edilmiştir.¹⁵² Şirket ve bankaların tasfiyesi için ise hükümetin çalışma yürütmesi kararı verilmiştir.¹⁵³ 19 Eylül 1926 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile tasfiye edilecek olan Millî İktisat Bankası, Millî Ekmekçiler, Millî Kantariye, Millî Mensucat ve Millî Mahsulat şirketlerine dair işlemlerin takibi ve sonuçlandırılması hususunun Ticaret Vekâletince yürütülmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴

1.2.2. İstiklal Mahkemesi Yargılamaları ve Kemal Bey

Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya düzenlenmesi planlanan suikast girişiminin akabinde kurulan İstiklal Mahkemesi tarafından “suikastı

¹⁴⁷ *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1926, Nu: 797. s.1

¹⁴⁸ *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1926, Nu: 855. s.1

¹⁴⁹ Akın, *a.g.m.*, s. 84.

¹⁵⁰ *Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, s. 213

¹⁵¹ Çelik, *a.g.m.*, s. 37

¹⁵² *Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, s. 235.

¹⁵³ Sertel-Yedek, “İstiklâl Mahkemeleri”, s. 117.

¹⁵⁴ *BCA.*, 30.18.1.1/20.59.19, 19 Eylül 1926. **Ek. 10.**

gerçekleştirmeyi planlayan örgütün” yöneticilerinden birisi olduğu ithamına maruz kalmıştır. İstiklal Mahkemesi’nin İzmir’de gerçekleşen yargılamaları 26 Haziran 1926 tarihinde İzmir Elhamra Sineması’nda başlamış ve 13 Temmuz 1926 tarihinde bitmiştir¹⁵⁵. Bu süre zarfında firari olan Kemal Bey, yargılamaların sonunda gıyabında idama mahkûm edilmiştir. İzmir’de gerçekleşen yargılamalar sonucunda Kemal Bey haricinde on dört kişi daha idama mahkûm edilmiştir. Yine bu yargılamalar sırasında Müdde-i Umumi’nin [savcı], suikast girişiminin ayrıca siyasi bir yüzü olduğu görüşünden hareketle buna ilişkin yargılamaların Ankara’da gerçekleştirilmesi talebi üzerine dönemin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenlerinin yargılamasının Ankara’da gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵⁶ Bu karardan sonra davalar bir suikast davası olmaktan çıkmış açıkça siyasi bir davaya, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yargılanması hüviyetine bürünmüştür.

Millet Meclisi’nin açıldığı 1920 senesinden 1930 senesine kadar olan süreç aslında Cumhuriyet’in ilk yıllarında muhalefetin bastırıldığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Meclis’te teşekkül eden İkinci Grup ve buna mukabil Meclis’in feshi ile seçimlerin yenilenmesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Şeyh Sait isyanı sonrası bu fırkanın kapatılması ve son olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Fethi Okyar’ın (1880-1943) dilekçesiyle kapatılması ile muhalefet bu on yıllık süreçte saf dışı bırakılmıştır.¹⁵⁷

1926 yılında Ankara’da gerçekleştirilen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenlerinin yargılanması da muhalefet tasfiyesi sürecinde en mühim safha olarak yerini almıştır. Savcının iddianamesinde yer alan “...*memleketin mukadderatını ölüm ve harabiyete sevk eden mefsuh İttihad ve Terakki Cemiyeti...*” ve “*Kanun-ı Esasi'nin gösterdiği şekil ve usul hilafında ve tamamen keyfi bir karar ile Türk Milleti'ni Cihan Harbi'nin alevleri içine atanlar*”¹⁵⁸ ifadeleri davanın suikast davası olmaktan ziyade İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yargılanması olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁵ Tunaya, *a.g.e.*, s. 711.

¹⁵⁶ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. IX.

¹⁵⁷ Fatma Yurttaş Özcan, “Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Muhalefet: İkinci Grup,” *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2011, s. 50.

¹⁵⁸ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 3-4.

Meclis içerisinde İkinci Grup çatısı altındaki muhalif hareketler, Lozan'da başlayan barış görüşmelerine kadar hafif düzeyde ve birlik görüntüsünü bozmamak adına mesaj verme kaygısıyla sürerken, barış görüşmeleri sırasında bu düzey artmıştır. Fakat Ankara'nın muhalefet endişesi hem Milli Mücadele sırasında hem de zaferden sonra İstanbul'da Kara Kemal ve çevresinin takip ettirilmesinden de görüleceği üzere çok farklı boyuttadır. Kara Kemal'in takip edilmesi o kadar geniş bir boyut kazanmıştır ki ailesi de sürekli takip edilmiştir. Bir muhbir, 7 Aralık 1922 tarihinde, Sirkeci'de Meriç gazinosunda otururken iki kişinin konuşmalarına kısmen şahit olduğunu belirtmekte ve konuşma hakkında

“1. İki gün mukaddem ihtilal rüesasından Aleksander adında birisinin İstanbul'a gelişini ve Çanakkale'ye azimet edeceğini

2. Bu şahıslar eski iâşe nazırı Kara Kemal Beyin biraderi Rıfat ile pek samimi surette selamlaştılar.

3. Kara Kemal'in biraderi Rıfat on günden beri mütemadiyen Meriç Gazinosu'nda oturmaktadır. Etrafında Meriç gazinosu sahibi olduğunu zannettiği Hakkı Bey namında bir zat ve Ruhi ve Şemseddin namlarında iki genç şahıs ve tanımadığı kişilerden mürekkep bir grup bulunmaktadır. Ahvalleri şüpheli ise de şimdiye dek esaslı bir delil bulunamamıştır.”

şeklinde bilgi vermektedir.¹⁵⁹ Yine 17/18 Aralık 1922 tarihli bir başka istihbarat raporunda da Kara Kemal'in biraderi İrfan Bey'in özel bir vazife ile Perşembe günü İzmir'e hareket edeceği belirtilmektedir.¹⁶⁰ Tarihsiz bir raporda da yine kardeşinin çok yoğun bir takipte olduğu görülmektedir. Bahse konu raporda belirtildiğine göre

“Kara Kemal Bey'in biraderi İrfan Bey iktisat sahasında daha esaslı propaganda yapmak ve seçim hakkında fazla taraftar kazanmak için Asmaaltı'nda Lazari Papasoğlu Hanı'nda dokuz numarada Mühürdarzade Nüzhet Hakkı ve şürekâsı namı altında bir yazıhane açmıştır. Bu yazıhanenin ticaretten ziyade siyasetle alakadar bir müessese olduğu anlaşılmaktadır.”

¹⁵⁹ *TİTE*, 44/154, 7.12.1338.

¹⁶⁰ *TİTE*, 55/127, 17/18.12.1338.

denilmektedir.¹⁶¹ Bu belgeler Kara Kemal'in 1922'den itibaren bir tehdit olarak telakki edildiğini ve Kemal Bey'e yakın olan isimlerin de devamlı surette takip edildiklerinin bir göstergesidir. Hatta bu takipler öyle bir boyuta varmıştır ki kardeşi üzerinden Kemal Bey'in faaliyetlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. 27 Aralık 1922 tarihli bir istihbarat raporunda muhbir, Ruhi ile on gün kadar önce Sirkeci'de Meriç gazinosunda tesadüf ederek tanıştığını belirtmekte ve Ruhi'nin Kara Kemal'in biraderi İrfan Bey ile gayet samimi surette görüştüğünü ifade etmektedir. Ancak bir süre sonra bu iki şahsın arası açılmış ve görüşmez olmuşlardır. Muhbir, bu tavrın kendilerine karşı göstermelik bir plandan ibaret olduğunu iddia etmektedir.¹⁶²

Ankara, İstanbul'a hâkim değildir ve orada siyasi bir egemenlik kaygısına düşmüştür. Hâkim olmaması özellikle 1923 seçimleri sırasında İstanbul'un hâlâ işgal altında olması ve daha da önemlisi sokakların Kara Kemal ve esnaf cemiyetlerinin kontrolünde olmasından da kaynaklanmıştır. Ankara'nın İstanbul'a bakışındaki şüphenin ilerleyen süreçte kendisinin kontrolünde olmayan tüm hareketlere karşı yöneltildiği görülmüştür. Cavid Bey bu durumu

“Serbest-i efkâr ile hıyanet Ankara zimamdârânının nazarında aynı manâyı ifade eder, mademki benimle hem-fikir değilsin, ha'insin ve satılmışsın”

şeklinde bir sitemle 10 Eylül 1923 tarihli notlarına aksettirirken, 10 Kasım 1923 tarihindeki notlarında İsmail Canbolat'ın mektubunda, “Ankara'da İstanbul'dan korkulduğunu, icap olursa asker gönderilmesinin düşünüldüğünü ve iftiradan korunmaları gerektiğini” yazdığını aktarmıştır.¹⁶³ Bu sitem ve uyarı dönemin atmosferini ortaya koymak açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Bunun yanında İttihat ve Terakki ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki ilişki de önem arz etmektedir. Konuyla ilgili Cavid Bey günlüklerinde dikkat çekici bir habere değinmiştir. 5 Şubat 1922 tarihinde yazdığı notta Mustafa Kemal Paşa'nın Vakit Gazetesi'ne hayatıyla ilgili röportaj verdiğini aktarmıştır. Devam eden notlarında

¹⁶¹ TİTE, 57/111; TİTE, 63/2.

¹⁶² TİTE, 58/80, 27.12.1338.

¹⁶³ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 580, 604.

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müessisi kendisi olduğunu Suriye'den Selanik'e geldiği vakit Ömer Naci ile falan görüşerek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni teşkil ettiğini ve Doktor Nazım Selanik'e geldiği zaman bu ismin İttihat ve Terakki'ye tahvil edilmiş olduğunu söylüyordu. Bu hususta hatıratım pek tamam olmadığından Canbolad'tan sordum. Aldığım cevap şudur: "Osmanlı Hürriyet ve Tevhid-i Milliyet Cemiyeti" teşekkül ettiği zaman Mustafa Kemal'in ismi hiç geçmedi. Kendisi de Selanik'te değildi. Sonraları mühür kısaca Osmanlı Hürriyet Cemiyeti diye kazdırılmıştı.

Doktor Nazım Selanik'e geldikten sonra nizamnamede ta'dilât yapıldı ve a'zami beş kişi olmak üzere cemiyet a'zası bölük namı altında birbiriyle görüşebiliyorlardı. O sırada Mustafa Kemal de geldi ve benim bölüğümde idi. Bizim evde toplandığımız bir akşam bu cemiyetin Naci ile alakası var mıdır diye bana sordu. Ben de ne gibi? dedim. Evvelce kendisiyle bir cemiyet teşkili için görüşmüştüm de, cevabını verdi. Ben de herkes birbiriyle görüşmüş olabilir, dedim. Fazla bir izahat vermedi, çünkü verecek bir şey yoktu. Suriye'de bir cemiyet olduğundan bahsetmedi. Hatta otaraflarda teşkilat yapabilmek hususunda ümit-var bile bulunmadı". aynı interview'de askerlerin siyasetle işgal etmelerine aleyhtar olduğu cihetle İttihat ve Terakki ile arası açılmış olduğunu söyledikten sonra harbin sonlarında kendisi bir ordu kumandanı iken İstanbul'a kimlerden mürekkep ve kabine teşkili lazım geldiğini bildirmiş olduğundan bahsediyor!"

diyerek konuyu uzunca aktarmıştır. Notlardan anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa bir yandan mirasın sahibi olarak kendini gösterirken diğer yandan ise arasının açılmış olduğunun da altını çizmiştir. Yine 30 Kasım 1922 tarihli notlarında Kara Kemal ve Ardahan Mebusu Hilmi Bey ile toplantı gerçekleştirdiklerini, İttihatçılarla birlikte çalışma konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın Hilmi Bey'e kendisinin de İttihatçı olduğunu, İttihat ve Terakki'nin hatasının olmadığını idarecilerinin hatalarının olduğunu belirtmiştir. Cavid Bey, 1923 seçimleri sonrasında dahi Yunus Nadi'nin neşrettiği bir yazıda Müdafaa-i Milliye'nin İttihat ve Terakki'den başka bir şey olmadığını, İttihat ve Terakki'nin liderinin ise Mustafa Kemal Paşa olduğunu

hatta Müdafaa-i Milliye haricinde kalan İttihat ve Terakki azasının da İttihat ve Terakki'yi temsil etmediğini yazdığını aktarmıştır.¹⁶⁴

Küçükkılınç, İttihatçıların büyük bir çoğunluğunun Gazi Paşa'yı askeri lider olarak görürken siyasi lider olarak görmedikleri görüşündedir.¹⁶⁵ Kahir ekseriyetin dışında hareket ederek Mustafa Kemal Paşa'ya siyasi liderlik teklif etme niyetinde olan kişinin Kara Kemal olması da çok önemli bir noktadır. Cavid Bey'in notlarında dikkat çeken iki husus vardır. Bunlardan birincisi Mustafa Kemal Paşa ile ortak bir nokta arayışı İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde hep Kara Kemal'den gelmiştir. Diğer bir nokta ise İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinde, Paşa'nın kendileriyle çalışmayacağı görüşü hâkim olmuştur. Cavid Bey 11 Mart 1922 tarihli notunda Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa'ya İttihat ve Terakki teşkilatının başına geçmesini teklif etmeyi düşündüğünü belirtmiştir. Cavid Bey ise bu teklifin kabul edilmeyeceği görüşündedir. Mustafa Kemal Paşa'nın, İttihat ve Terakki'nin son lideri Talat Paşa'nın tamamen zıttı olduğunu fakat şu an memleketin en yüksek şahsiyeti olması sebebiyle bu teklifin yapılması taraftarı olduğunu da belirtmiştir. Kara Kemal'in, Gazi Paşa'nın birlikte çalışacağına dair inancı olduğunu aktaran Cavid Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa ve Dr. Nazım ile çalışmak istemeyeceğini, hatta idareci kadrosunun hiçbirisiyle çalışmak istemese de Kara Kemal'in bunun da kabul edilmesi yönünde görüş bildirdiğini belirtmiştir.¹⁶⁶

Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere Kara Kemal ile Mustafa Kemal Paşa arasında birtakım görüşmeler gerçekleşmiştir. İstiklal Mahkemesi heyeti sorularıyla İzmit görüşmesi akabinde gerçekleşen toplantılar üzerinde durmuş fakat diğer yandan da bu görüşmenin hiç gerçeklemediği olduğu, Kara Kemal'in toplantılara sebep olsun diye çıkardığı bir söylenti gibi lanse etmiştir.¹⁶⁷ Her ne kadar hem hatıratlarda hem de mahkeme tutanaklarında İzmit görüşmesinden bahis olursa da başka görüşmelerin gerçekleştiğini hatta bu görüşmelerin adeta bir müzakere şeklinde gerçekleştiğini yine Cavid Bey'in günlüklerinden görmekteyiz.

¹⁶⁴ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 339-340, 591, 688.

¹⁶⁵ Küçükkılınç, *a.g.e.*, s. 368.

¹⁶⁶ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 343,688.

¹⁶⁷ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 262, 361, 607, 671.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde 1922'nin Temmuz ayında bir muhalefet grubu olan İkinci Grup kurulmuştur.¹⁶⁸ İstanbul'da İttihat ve Terakki'nin ileri gelenler arasındaki ilk görüşmeler ve toplantılar da muhalefet noktasında mı yoksa Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket noktasında mı vaziyet alınmasına dair gerçekleşmiştir.

23 Şubat 1923 tarihli notlarda Kemal Bey'in Ankara'dan döndüğünü aktaran Cavid Bey, Müdafaa-i Hukuk'un meclisteki grubuna kendilerine yakın kişileri dahil etmeleri üzerine Mustafa Kemal Paşa ile pazarlık niyetinde görüşmeler yapıldığını not düşmüştür. Yunus Nadi de İstanbul'a gelerek bu görüşmelere katkı sunmuştur. Nadi, İttihatçılar ile birlikte çalışılmasının zorunlu olduğunu dile getirmiş, Kemal Bey de "*Ben teşkilatçiyım her şeye gelirim.*" demiştir. Cavid Bey, Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa ile İzmir'de¹⁶⁹ de görüştüğünü de dile getirmiştir. Kara Kemal bu görüşmede Gazi Paşa'ya İttihat ve Terakki teşkilatının tamamen hazır olduğunu söylemiş, Paşa ise her ne kadar şahıslar eleştirilse de İttihat ve Terakki'nin manevi şahsiyetine olumsuz bir şey söylenemeyeceğini, teşkilatın tek başına çalışabileceğini fakat şimdilik Müdafaa-i Hukuk ve Müdafaa-i Milliye ile birlikte hareket edip ileride Halk Fırkasına katılmaları noktasında yol göstermiş ve en nihayetinde grupların Müdafaa-i Hukuk adı altında birleşmelerinde mutabık kalınmıştır. Notlardan, Kemal Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile içtima gününün gecesinde yalnız görüştükleri de anlaşılmaktadır. Kemal Bey, Gazi Paşa'ya İttihat ve Terakki içerisindeki arkadaşlardan birlikte çalışmak istediği birinin olup olmadığını sormuş, Gazi Paşa ise mesleğini kabul eden herkesle çalışabileceğini söylemiştir. Kara Kemal'den İkinci Grubu susturmasını istemiş ve bütün herkes muhalif olsa dahi Teşkilat- Esasiye Kanunu ve hilafet ile saltanat meselelerini halledeceğini söylemiştir. İttihatçılarla da gruplar halinde değil ferden görüşeceğini dile getirmiştir. Görüşmenin sonunda Kara Kemal'e hem meclisteki İkinci Grupla hem de İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle görüşme vazifesini de vermiştir. Daha sonra Kemal Bey Ankara'ya gitmiş, İkinci

¹⁶⁸ Özcan, *a.g.m.*, s. 47.

¹⁶⁹ Hasan Babacan ve Servet Avşar tarafından hazırlanan *Meşrutiyet Ruznâmesi*'nin dördüncü cildinde görüşmede Yakup Kadri, Velid Ebüzziya'nın da olduğu notlarda yer almaktadır. Yer ismi notlarda her ne kadar İzmir olarak geçiyorsa da Yakup Kadri'nin bahsettiği İzmit görüşmesinde de aynı kişilerin ve aynı minvalde konuşmaların yer alması bu görüşmenin İzmit'te gerçekleşen görüşme olabileceği yönünde kanaat uyandırmaktadır. Bk. Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 28-30.

Grupla görüşmüş fakat ikna edemediğini Cavid Bey'e söylemiştir. Cavid Bey'in 6 Mart 1923 tarihli notlarında ise Kara Kemal, Cavid Bey, İsmail Canbolat ve Dr. Nazım ile toplantı yaptıkları ve belli başlı prensipler belirledikleri görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya bu prensipler dahilinde ittifak kurulacağını bildirilmesi kararı alınmıştır. Prensipler kabul olunmazsa seçimlere bireysel katılım gerçekleştirilecek ve aleni çalışmamak koşuluyla kuvvetli olunan yerlerde kendilerine yakın arkadaşların kazanması sağlatılacaktır.¹⁷⁰

Yine Cavid Bey'in 18 Mart 1923 tarihli notlarında Mustafa Kemal Paşa'nın, Müdafaa-i Hukuk bayrağı altında seçime girmenin ve gruba Hilmi Bey ile Memduh Şevket Bey'in dahlinin mümkün olduğunu söylediğini belirtmiştir. Yine şahsi anlaşmalar olacağını, Kara Kemal, Ali Bey ve Memduh Şevket ile çalışabileceğini ama Cavid Bey ve Cahid Bey ile ayrıca görüşmesi gerektiğini dile getirdiğini aktarmıştır. Ertesi gün gerçekleştirilen toplantıda ise İttihat ve Terakki ileri gelenleri

"... uzun müzakerat neticesinde Mustafa Kemal Paşa'ya beyanat-ı âtide bulunulması karar-gir oldu:

- 1- Hakimiyet ve saltanat milletindir.
- 2- Hilafet ve saltanatın tefriki kabul edilmiştir.
- 3- Teşkilat-ı Esasiye Kanununda mütehassıslar tarafından ta' dilat icrası talep olunmaktadır."

şeklinde üç noktada mutabık kalmışlardır. Mustafa Kemal Paşa da bu toplanmalardan haberdardır. Adnan Bey'e çektiği telgrafta kararların henüz kendisine bildirilmediği ve beklemede olduğunu bildirmiştir.¹⁷¹ Bu görüşmeler devam ederken 1 Nisan 1923 tarihinde meclisin yenilenmesi karar verilmiştir.¹⁷² Dolayısıyla görüşmeler muhtemel bir seçim üzerinden giderken artık tamamen kesinleşen bir seçim üzerinde yoğunlaşmıştır. 8 Nisan 1923 tarihinde Cavid Bey, Kemal Bey, Hüseyin Cahid, İsmail Canbolat, Nail Bey, Eyüb Sabri Bey, Hüzeyinzade Ali Bey, Ahmet Nesimi Bey ve "İstanbul'da işleriyle uğraşan arkadaşlar"¹⁷³ ile gerçekleştirilen toplantıda, ayrı çalışmak gerekirse neler yapılması gerektiği hakkında yol haritası belirlenmeye

¹⁷⁰ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 509-512.

¹⁷¹ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 514-517.

¹⁷² Özcan, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁷³ Cavid Bey'in notlarda yer alan ifadesi bu şekildedir.

çalışılmıştır. Bu toplantıda İstiklal Mahkemesi'nde de sorulan belli başlı kararlar alınmıştır ki mahkemede "İttihat ve Terakki Programı" olduğu söylenen dokuz madde bu toplantıda belirlenmiştir. Bu maddeler Cavid Bey'in notlarında

"Şayet ayrı çalışmak lüzumu hasıl olacak olursa nasıl bir program intihabata iştirak edileceği uzun uzadıya mevzu-i bahs oldu. Şu noktalarda ittifak husûle geldi.

Hakimiyet ve saltanat milletindir. -Şekl-i devlette tefrik ve tevizin fedaya taraftarız. -Memleketin Kanûn-ı Esasi'sinin bir meclis-i meb'usan tarafından tanzimini istiyoruz. -Kuvve-i teşri'yenin müntehib iki meclisten mürekkebe olması fikrindeyiz. Kanûn-ı Esasi'yi tanzim edecek olan meclis müessesât-ı a'yân ve meb'usandan mürekkebe olacaktır. -Türkiye Devleti'nin merkezi İstanbul şehridir. Hürriyetlere, teceddütlere taraftarız. Hukuk-ı esasiye-i efrada taalluk eden kâffe-i kavanin ta'dil ve ıslah olunacaktır. -Sulh meselesinde cephe ve müddetini muhafaza edeceğiz. -Meb'usan intihabatı re'y-i amm usulüyle olacaktır. -Vilayât-ı müstahlasanın i'marı ile melce'siz kalmış ahalinin iskânı en mühim vazifedir. Bunun için hiçbir fedakârlık fazla addedilmeyecektir."

şeklinde yer almıştır. Toplantıda ayrıca İsmail Canbolat'ın Ankara'ya gitmesi, Rauf Bey ve Mustafa Kemal Paşa ile bu maddeler kapsamında görüşmesi kararlaştırılmıştır. Gazi Paşa'nın bu kararları kabul ederse bunlara ilişkin uygulamaları ve fikirleri sorulacaktır. İş birliğinin mevcut teşkilat ile yapılacağı da söylenecektir. Ayrıca İkinci Grupla da anlaşarak onlardan da mebus seçtirilecektir. Müzakere esnasında lüzum görülürse Kara Kemal de görüşmeye iştirak edecektir. Anlaşma olmazsa mecliste grup kurulacak ve yeniden anlaşma yolları aranacaktır. Yine anlaşma vaki olmazsa serbest hareket edilecektir. İsmail Canbolat Ankara'dan döndüğünde Mustafa Kemal Paşa'nın ittifaka önce razı olduğunu fakat sonradan vazgeçtiğini aktarmıştır. Bu vazgeçişinde büyük payın Fethi Bey'e ait olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hüseyin Cahid'in bir yazısına kızması ve yazısını Cavid Bey'in telkinleriyle yazdırdığı düşüncesi de bu vazgeçişte etkili olmuştur. Bunun üzerine İttihat ve Terakki ileri gelenleri, seçim faaliyetlerinin durdurulması ve Kemal Bey'in bu durumu bildirmek üzere Ankara'ya telgraf çekmesi kararı almıştır. Fakat Mustafa

Kemal Paşa'nın aracılarla ulaşması samimiyet problemi doğurduğundan sadece gazeteye bu konuda demeç verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın kızdığı yazı, Hüseyin Cahid'e İstiklal Mahkemesi'nde de sorulmuştur. Yazının içeriği Cavid Bey'in notlarından da görüleceği üzere Hüseyin Cahid'in İttihat ve Terakki ile Gazi Paşa arasındaki son girişimleri ve müzakereleri ifşa etmesidir. Mustafa Kemal Paşa her ne kadar yazıyı Cavid Bey'in yazdığını düşünüyorsa da aslında Cavid Bey de bu yazıya çok kızmıştır.¹⁷⁵ Dokuz maddenin belirlendiği görüşmenin öncesinde ve sonrasında gerçekleştirilen müzakere sürecini içerdigi anlaşılan yazıyla ilgili olarak mahkeme heyeti Hüseyin Cahid Bey'e

“Mesele edeb ve terbiye değil, cürmü tesbit ediyoruz. O makalenizde, resmen toplanmıştır, diyorsunuz. Bununla beraber makalenin akabinde, Kemal Bey'in veyahud her hangi bir kimsenin Gazi Paşa ile İttihat ve Terakki namına ve diğer bir suretde görüşmediğine dair Gazi Paşa'nın Anadolu Ajansı'nda bir tekzibi vardır. Fakat sizin makalenizden bir gün sonradır. Şimdi makaleyi bir defa okuyalım. Ve ifadenizle mukayese edelim.”

diyerek aslında böyle bir görüşmenin olmadığına dair tekzip ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Kara Kemal'in durumdan vazife çıkarır gibi bir girişimde bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.¹⁷⁶ Bu tekzip ile ilgili olarak Cavid Bey 15 Nisan 1923 tarihli notlarında, Mustafa Kemal Paşa'nın, Anadolu Ajansı'nda mütecaviz bir dil kullanmadan İttihat ve Terakki'nin tarihe karıştığını dolayısıyla da kendisine herhangi bir müracaat olmadığı beyanından bahsetmiştir.¹⁷⁷ Burada var olan bir müzakere sürecinin ifşa edilmesi aslında her iki tarafı da sinirlendirmiştir. İttihat ve Terakki tarafı Mustafa Kemal Paşa'nın beyanını gayet normal ve olması gereken bir beyan olarak görmüştür. Zaten makalenin neşrinden sonra Cavid Bey de bunun tezvirlara yol açacağını dolayısıyla artık konuyla ilgili soru sorulsa da doğruyu söylemeyeceklerini belirtmiştir.

¹⁷⁴ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 529-530.

¹⁷⁵ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 527.

¹⁷⁶ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 399.

¹⁷⁷ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 527.

Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki ile Ankara arasında uzun süren müzakereler gerçekleşmiştir. Ve yine belirlenen prensiplere de bakılacak olursa ideolojik yahut yaşam tarzı noktasında bir müzakere değil devletin işleyişi, anayasa, meclis ve bunların siyasette, idarede yerleri, yetkileri konusunda müzakereler ve ayrılıklar gerçekleşmiştir. Burada her iki taraf da birbirini tartmıştır. Ve her iki taraf da başka planlarını da hazırda bekletmiştir. Mustafa Kemal Paşa ekseriyetle bir cemiyet ile görüşmekten ziyade birey bazında görüşmek istemiştir. Ve bu görüşmelerin büyük bir kısmı Kara Kemal aracılığıyla gerçekleşmiştir. Kara Kemal İstanbul'da gerçekleştirilen toplantıların hemen hemen tamamına iştirak etmiş, iştirak edemediği zamanlarda da Ankara'da görüşmelerde olduğu görülmüştür. Aslında bu süre zarfında Kara Kemal ortak bir çalışma alanı bulmak konusunda büyük bir çaba da sarf etmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa her ne kadar birey bazında çalışmaktan yana olduğunu belirtmişse de aslında her defasında İttihat ve Terakki ile muhatap olduğunun farkında olmuştur. Ve süreç sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti de tasfiye edilmesi gereken muhalif konumuna gelmiştir.

Meclisinin açılmasından 1930 yılına kadar gerçekleşen muhalefet tasfiyelerindeki süreç hep bir vesile aranarak gerçekleştirilmiştir. 1923 seçimleri sonrasında muhalif vekillerin sayısı epey azalmıştır. İlk meclisin feshi bu anlamda muhalefetin ilk tasfiyesi olarak yorumlanmaktadır.¹⁷⁸ Bunun akabinde Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, İsmail Canbolat, Adnan Adıvar ve Refet Bele öncülüğünde 17 Kasım 1923 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur.¹⁷⁹ Bu firkanın örgütlenmesini eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey, Ziya Hurşit ve eski Maarif Nazırı Şükrü Bey gerçekleştirmiştir.¹⁸⁰

1924'te ise muhalefete ilişkin ilk İstiklal Mahkemesi yargılaması yapılmıştır. İstanbul'da gerçekleşen yargılamalarda Hüseyin Cahid'in de aralarında bulunduğu basın mensuplarına verilecek muhtemel idam cezası, kamuoyu tepkileriyle beraat olarak sonuçlanmıştır fakat gereken mesaj da verilmiştir.¹⁸¹ İsmet Paşa'ya gönderilen

¹⁷⁸ Küçüküklünç, *a.g.e.*, s. 369.

¹⁷⁹ Mustafa Ekincikli, "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu" *Akademik Bakış*, 11, 2012, s. 160.

¹⁸⁰ Tunaya, *a.g.e.*, s. 709.

¹⁸¹ Cavid Bey, *a.g.e.*, C. IV, s. 626.

ve saltanatın kaldırılmasını kınayan mektubun İstanbul basınında yayınlanması sonrasında gerçekleşen bu davayı Tunaya, Ankara ile İstanbul arasındaki ilk çatışmanın basın yoluyla gerçekleştiği şeklinde yorumlamıştır.¹⁸² Şeyh Sait isyanı sonrasında, programındaki altıncı maddede yer alan “*fırka efsar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır*” ifadesi isyan ile ilişkilendirilmiş ve 3 Haziran 1925 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Vekiller Heyeti kararıyla kapatılmıştır.¹⁸³

Yirmi yıllık demokrasi, üç yıllık Cumhuriyet tecrübesinden sonra böyle bir iktidar muhalefet çekişmesinin o gün ne derece anlaşılır olup olmadığı için ayrı bir tarafını oluşturmaktadır. Fakat muhalefet hep isyan, suikast gibi suçlarla ilişkilendirilmiş ve temas edilemez zararlı bir yapı haline dönüştürülmüştür. Sonra da temas edenlerin tasfiyesi gerçekleştirilmiştir. Kara Kemal, İstanbul’a hâkim olamayan Ankara’nın gözünde hep bir tehlike arz etmiştir. Kara Kemal, harp öncesinde esnaf cemiyetleri, mütareke döneminde Karakol Cemiyeti ile İstanbul’da her daim güç sahibi olmuştur. Bunun yanında Kara Kemal’in bir de ekonomik örgütlenmesi vardı ki yeni kurulan bir devlette bu çok büyük bir güç demektir. Damat Ferit’in de ilk olarak şirketlere el koymasından da anlaşılacağı üzere böyle bir ekonomik güç her dönem tehdit olarak görülmüştür.¹⁸⁴ Böyle bir anlam ifade eden güç Kara Kemal’i suikastın baş zanlısı konumuna getirirken, Kara Kemal’in Cumhuriyet öncesi faaliyetlerini de bu suikastın amacını gerçekleştirecek icraatlar kimliğine sokmuştur. Kara Kemal’in faaliyetleri üzerine tesis edilen yargılamanın belli bir süre sonra Kara Kemal’in tahkir edecek düzeye ulaşması da bu sebeptendir. Telgraf Müdürü Hilmi Beyin sorgulamasında heyet ile geçen

- “- Şu halde bunu anlayalım! Sizinle yirmi senelik arkadaşlığı müddetince telgrafhanede hep müsevvid mi idi?
 - Mektubi kaleminde müsevviddi.
 - Yazısı iyi mi idi?
 - Evet.

¹⁸² Tunaya, *a.g.e.*, s. 708.

¹⁸³ Habip Kocaman ve Mustafa Ceylan, “Türkiye Cumhuriyetinin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Yasama Dergisi*, 34, 2016, s. 16.

¹⁸⁴ Küçükılınç, *a.g.e.*, s. 224. Ayrıca bk. İsmail Küçükılınç, “İttihatçıların Küçük Efendisi Kara Kemal’le rüyada hasbihal...”, <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ittihatcilarin-kucuk-efendisi--kara-kemalle-ruyada-hasbihal-haber-942345/>, (Erişim Tarihi: 27.05.2021).

- İmlası doğru mu idi?
- Kuvve-i kalemiyesi iyi idi.
- Tahsili?
- Tahsili o kadar yokdur.
- Demek Kara Kemal yükseldi, İaşe nazırı Kara Kemal oldu.
-
- Bilmiyorum, yalnız Arif Bey¹⁸⁵, Bursa'dan gelmiş, Şişli'ye gitmiş diye birisinden işitdim.
- Bursa'da nesi var?
- Bursa'da İrfan Bey isminde bir küçük oğlu vardı.
- O nasıl, o da serseri mi?
- Pekiyi bilmiyorum, fakat zannetmem.”

şeklindeki Kemal Bey'in yazısının, imlasının, tahsilinin sorgulandığı ve “serseri” olarak gösterildiği bu enteresan diyaloglar bunun açık bir göstergesidir.¹⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın silah arkadaşlarının muhalefet partisini kurmalarından sonra yükselen gerilim ve çekişmede son kalan siyasi güç sahibi simaların da tasfiyesi için İzmir Suikastı yeterli bir sebep olmuştur. Gerçekleşen yargılamalar suikast yargılaması ve siyasi yargılama olarak iki ayrı şehirde iki ayrı dava olarak görülmüştür. Ve bu yargılamada tek muhatap İttihat ve Terakki Cemiyeti olup sanık sandalyesine Kara Kemal ve Cavid Bey başta olmak üzere İttihat ve Terakki ileri gelenleri oturtulmuştur.

Yargılamada adeta Cumhuriyet öncesi yargılaması yapılmıştır. Tehcir mevzusu hariç Divan-ı Harbi Örfi yargılamalarıyla aynı minvalde olmuştur. İddianame de zaten bunun üzerinde bina edilmiştir. “*Mukaddema memleketin mukadderatını ölüm ve harabiyete sevk eden mefşuh İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesası...*” ve “*Kanun-ı Esasi'nin gösterdiği şekil ve usul hilafında ve tamamen keyfi bir karar ile Türk Milleti'ni Cihan Harbi'nin alevleri içine atanlar...*” ifadeleri ile en baştan niyet ortaya konulmuştur. Kara Kemal'in teşekkül ettiği bütün ekonomik örgütlenmesinin de davaya dahil edilebilmesi için “*cemiyet-i hafiyeye-i mahsusa*”

¹⁸⁵ Arif Bey: Kara Kemal'in babası.

¹⁸⁶ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 681,685.

varsayılmıştır. Hakkında düzenlenen bir istihbarat raporunda Kara Kemal'in kardeşi İrfan Bey ile temasa geçildiği, kendisinden faaliyetlerinin ve amaçlarının öğrenildiği ve son zamanlarda seçim meselesi ile uğraştığı aktarıldıktan sonra Kara Kemal'in İstanbul'daki Milli Kantariye Anonim Şirketi gibi milli şirketlerin düzeltilmesi için çalıştığı, esas amacının İttihat ve Terakki Partisini yeniden ihya etmek olduğundan bahsedilmektedir.¹⁸⁷ Bu tür raporlamalar, 1922 yılından beri takip edilen Kara Kemal'in şirketleriyle birlik bir organizasyon olarak davaya dahil edilmesi anlamında zemin hazırlamıştır. Ayrıca *“Terakkiperver Fırka'ya mensub olup mücremiyetleri tahakkuk eden birçok eşhasdan maada”* ve *“Kara Kemal Bey tamamen hafî ve siyah faaliyetine geçmezden evvel Terakkiperver Fırka teşkilinde amel-i mühim olduğu...”* ifadeleriyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile illiyet de suçluluk emaresi olarak görülmüştür. Çünkü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası zamanında suçlu bulunmuştur ve onunla ilişki yahut mensubiyet de bir suç teşkil etmektedir. Bütün bu *“gizli cemiyetin”* lideri de *“işbu cemiyet-i hafiyenin reisi ve banisi bulunan Kara Kemal”* denilmek suretiyle Kemal Bey ilan edilmiştir. Kara Kemal'in maksadı ise

“Kara Kemal Bey'in maksad ve gaye-i esasiyesi kendisinin başka bir nam altında çalıştıktan, ahval ve vaziyetin inkişafından sonra harb mesuliyeti ile alakadar bulunan liderleri tekrar mevki-i iktidara getirebilmek endişesinden ibaretti.”

denilerek İttihat ve Terakki'nin tekrar iktidara getirilmesi olarak iddia edilmiştir. Ve bunun icrasının ise *“...bir Babıali Hadisesi vücuda getirmek suretiyle iktidarın mevkiine gelmek...”* şeklinde gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Yargılamaların ana konusu İstanbul'da gerçekleştirilen toplantılar olmuştur. Hem bu toplantılar hem de hazırlanan dokuz maddelik programın dönemin kanunları içerisinde bir suç konusu teşkil etmemektedir. Savcı da iddianamesinde

“programın ihtiva ettiği mevadd mahiyet-i kanuniyesi itibarıyla her ferd-i vataniye bahşedilen serbesti-i tefekkür ve hürriyet-i vicdan nokta-i nazarından bir cürm-i kanuni teşkil etmeyeceği bedihi ise de programda tesbit edilen esasatı fikir halinden hakikate inkılab etdirebilmek için hafî

¹⁸⁷ TİTE, 58/79.

faaliyetlere başlanması, Hüseyin Cahid Bey'in gazetesiyile, Doktor Nazım Bey'in halk arasında kendi efkar-ı zatiyeleri mahsulü imiş gibi muayyen bir sistem dahilinde propaganda etmeleri ve nihayet daha ameli ve kat'i yoldan yürümek isteyen Kara Kemal Bey'in su-i kasdler tertibi ile gayelerine vasıl olmak istemesi kanun nazarında elbet bir cürmdür.”

diyerek bu durumu belirtmiştir.¹⁸⁸

Suikast girişimi, bütün bu toplantı ve toplantılarda hazırlanan program, gizli bir faaliyet ve hükümeti yıkma çabası ile itham etmek için yeterli bir sebep olmuştur. Aslında suikast ile ilgili Kara Kemal'in adının geçtiği tek yer Kör Ali İhsan'ın mahkemede vehim yahut can kaygısı korkusu ile kendince çıkardığı bir sonuçtur. Ali İhsan Bey, Kara Kemal'i Mesadet Hanı'nda ziyarete gittiğini, o sırada içeride Hafız Mehmed ve Ziya Hurşid'in olduğunu, bunu gördükten sonra neden içeri alınmadığını düşündüğünü ve bunun olsa olsa bir suikast tertibi olabileceğini dile getirmiştir.¹⁸⁹ Savcının iddianamesinde de yer alan bu ifade dışında Kara Kemal'i itham edebilecek bir husus yoktur. Fakat bu iddia üzerine savcılık tarafından İstanbul'daki toplantılar, Kara Kemal'in ekonomik örgütlenmeleri ile gizli bir cemiyet bina edilmiştir.

Yargılamalarda işe faaliyetleri ve bu faaliyetler akabinde kurulan vakıflar, Cihan Harbi'ne giriş ve İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin mütareke döneminde yurtdışına çıkışları soruları sorulmuştur. Ve bu sorular yargılamaların büyük bir kısmına tekabül etmektedir. Bu soruların hiçbirinin suikast girişimiyle de ilgisi bulunmamaktadır. Fakat Kara Kemal'in ve İttihat ve Terakki'nin tasfiyesi için bu sorular sorulmuştur. İşe soruları, paşaların yurtdışına çıkışları hep Kara Kemal'e taalluk eden sorular olmuştur. Zaten bu soruların maksadını da mahkeme savcısı

“burada ihtikâr davası yapmıyoruz, yalnız bugün mevki-i iktidara gelmek isteyen adamların mazide ne gibi şaibe ile âlûde olduklarını efkâr-ı umumiyye ve Türk tarihine o suretle bildirmek ve geçirmek için muhakeme ediyor, davayı tamik ediyoruz.”

¹⁸⁸ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 3-9.

¹⁸⁹ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 171-172.

diyerek aşikar etmiştir.¹⁹⁰

Bütün dava belli bir süre sonra İstanbul'daki toplantılar ve Kara Kemal'in üstlendiği işe vazifesi, teşekkül ettirilen milli şirketler ve vakıflar üzerine kurulmuştur. Kara Kemal, “*su-i kasd hadisesinin en faal ajanı ve bütün tertibatı meşum bir maharetle idare eden şahsiyetin mefsuh İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumisi a'zasından esbak İşe nazırı Kara Kemal Bey olduğu*” denilmiş ve bütün bu iddia edilen “tertibatına” zemin oluşturmak için bu konu üzerine gidilmiştir. İktisadi girişimlerin maddi menfaatler temin etmek ve bu menfaatleri siyasetteki gayelerine sarf etmenin amaçlandığı dile getirilmiştir. Hatta Kara Kemal'in tek bir sektörde değil de birden fazla sektörde işgal etmesi yine siyasi amaç için iktisadi yaşama tamamen nüfus ederek daha fazla adama ulaşmak olarak görülmüştür. Bunu da mahkeme, İttihat ve Terakki'yi iktidara getirmeyi amaçlaması olarak iddia etmiştir. Nitekim Müdde-i Umumi Necib Ali Bey iddianamesinde açıkça

“tarihin sahifeleri arasında karıştığını zannettiğimiz dünkü rical ile bugün karşı karşıya bulunmaktayız; memleketde baş döndürücü süratle inkılablar yapılırken, başka milletler inkılab tarihlerinden misal olarak bunların sukut etmeleri bir lazıme-i hamiyet idi ve hem memleketi uçurumun kenarına getirenlerin sukut etmeleri bir vazife-i ahlakiye idi.

... İstanbul'un sularında düşman hakimiyeti bil-fiil cari iken, İstanbul'un aziz toprakları düşman çizmeleri altında titrerken, bunlar da elde bulunan dokuz maddelik programla üstleri çamur ve kan lekeleri mülemma oldukları halde siyaset sahnesine çıkmak istedikleri indel-muhakeme sabit olmuş bir hakikatdir”

diyerek asıl mevzunun İttihat ve Terakki'nin siyasetle işgal etmiş olması olduğu ifade etmiştir. Zaten mahkemenin sonuç kararnamesinde de “*İttihat ve Terakki'nin yeniden ihyası*” ve “*bir fırka teşkili ile ortaya atılmak ve açık mücadeleyi tecrübe etmek*” gibi ifadeler bir muhalefete müsaade olunmadığı gibi İttihat ve Terakki

¹⁹⁰ Erdinç, a.g.e., C. III, s. 148.

muhalefetine hatta siyasetle iştigaline hiç müsaade olunmayacağıının beyanı niteliğindedir.¹⁹¹

Özetle; bu yargılamalar bize genel ve özel olmak üzere iki hususu göstermektedir. Genel anlamda Meclis'in açılmasından Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına kadar olan süreçte muhalif hareketlere yaşam alanı bırakılmadığını İttihat ve Terakki'nin tasfiye edilmesi başlığında göstermektedir. Cavid Bey'in farklı fikir ve hareketler Ankara'nın idarecileri için hainlik anlamındadır sözü de bunu özetlemektedir. Muhalefet önce marjinalleştirilmiş daha sonra ise işlenen bir suçla ilişkili gösterilip kriminalize edilmiştir. Ve son olarak da tasfiye işlemi gerçekleştirilmiştir. Hatta muhalefet olmak dahi bir marjinal hareketmiş gibi gösterilmiştir. Bu noktada mahkeme heyetinin Doktor Nazım'a "Yazıklar olsun. Hani Terakkiperverlerden değildin?"¹⁹² azarı çok dikkat çekicidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tasfiyesi amacıyla teşekkül ettirilen mahkeme sadece suikast girişimi ile irtibatlandırılmakla kalmamış en fazla mesaiyi de İttihat ve Terakki'nin Cumhuriyet öncesi icraatlarına harcamıştır.

Özel anlamda ise yargılamalarla Kara Kemal başta olmak üzere bir takım İttihatçı ileri gelenlerin sahneden çıkarılması amaçlanmıştır. Aslında müzakereler gibi geçen görüşmelerde Ankara ile en çok çalışma isteklisi Kemal Bey olarak göze çıkmaktadır. Kemal Bey'in 1925-1926 dönemindeki faaliyetleri çok bilinmese de Men-i İhtikar Komisyonu a'zasından Rusuhi Bey'in mahkemede

"gazeteler hücum ediyordu, sonra gittim kendisine böyle bizleri de karıştırıyorlar bu nedir, dedim; dedi ki vallahi birkaç kerre söyledim, dinlemiyorlar; yanındakileri göstererek işte buradakilerine de anlatıyorum. Ben Gazi Paşa Hazretleri'ne söz verdim ve sözümde duracağım, siyasetle meşgul olmayacağım, sırf iktisadi işlerle meşgul olacağım. Arkadaşlarına bundan sonra devlet siyaset işlerine girip muhalif bir vaziyet almayın ve ben de fimabad siyasetle meşgul olmayacağım ve hiçbir şeye karışmayacağım, bunu bunlara söylediğim gibi gazetecilere de söyledim dedim. İnşallah tesiri olur da onlar da böyle yazmaktan vazgeçerler, dedi."

¹⁹¹ Erdinç, a.g.e., C. III, s. 861-868, 971-972.

¹⁹² Erdinç, a.g.e., C. III, s. 330.

şeklinde vermiş olduğu beyan ve ifadesinden aktif bir siyasi hayatı olmadığı anlaşılmaktadır.

Yargılamalar sonunda İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Cavid Bey, Dr. Nazım, Nail Bey ve Hilmi Bey idama mahkûm edilmiştir. Kara Kemal ise intihara sürüklenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tasfiye edilmiştir. Kara Kemal, Merkez-i Umumi içerisinde başlı başına bir fikir sahibi ve ekibiyle beraber aksiyoner bir isimdi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son günlerinde dahi her zaman işbaşında olmuş bir simadır.¹⁹³ Kemal Bey, İttihat ve Terakki'nin “Küçük Efendisi” olduğu gibi aynı zamanda Anadolu'dan İstanbul'a kadar büyük bir ekonomik örgütlenmenin ve en nihayetinde banka teşekkülünün mimarıdır. Kendisi Cihan Harbi öncesinde dahi İttihat ve Terakki'nin içindeki hizipler tarafından hep çekinilen birisi olmuştur. Kara Kemal aynı zamanda Anadolu'daki çiftçiden İstanbul'daki esnafa kadar herkesi sermaye birikimine dahil edecek kadar ekonomi pratiğinin uygulayıcısı olmuştur. Devlet iktisadının uygulayıcı olduğu gibi vakıflar ve aşevleri ile sosyal devlet anlayışını da sahaya yansıtmıştır. İstanbul'da 1910 senesinden itibaren örgütlediği esnaf cemiyetleri ile hem sosyal hem de ekonomik anlamda söz sahibidir. Millî Mücadele döneminden itibaren takip edilmesinin ve en sonunda tasfiye edilmesinin sebebi de Kemal Bey'in bu gücüdür. İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla sadece bir muhalefet grubu yahut muhalefet önderi tasfiye edilmemiş aynı zamanda Kemal Bey'in teşekkül ettirdiği ekonomik kurumlar ile birlikte iktisadi birikim de tasfiye edilmiştir.

1.2.3. Türk Edebiyatı'nda Kara Kemal

Türkiye'de edebiyat, sosyolojik anlamda mühim bir yeri doldurmuştur. Türk toplumu, sosyolojik tahlilleri geç yapılmış bir toplumdur. Geç kalınmış bu alanda edebiyat kendisini göstermiştir. Kemal Tahir de bu anlamda gerek tarihi romanlarıyla gerek köy romanlarıyla Türk Edebiyatı'nın kalıcı simalarından birisi olmuştur.

Kemal Tahir pek çok romanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni romanın bir parçası olarak kullanmıştır. *Yorgun Savaşçı*, *Bir Mülkiyet Kalesi*, *Yol Ayrımı* gibi

¹⁹³ Birgen, a.g.e., s. 497,502.

romanlarında bolca yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yediçınar Yaylası, Köyün Kamburu ve Büyük Mal üçlemesinde Sultan Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin köydeki yansımaları anlamında kendisine yer bulmuştur. *Kurt Kanunu* romanı ise başlı başına İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tasfiyesi konulu roman olarak karşımıza çıkmıştır. 1991 yılında Ersin Pertan tarafından sinemaya uyarlanan roman 2012 yılında diziye uyarlanmıştır. Diziye, 1908 yılından itibaren bir bakış sunulmadığı için gerçek sorunların sebeplerinin tespiti, teşhisi ve anlaşılması noktasında eksik kaldığı eleştirisi yapılmıştır.¹⁹⁴

İzmir suikastı ve Kara Kemal'in firarı üzerine bina edilen romanın en büyük özelliği Kara Kemal'in romancı kalemiyle konuşturulmasıdır. Kara Kemal romanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir tövbe-kârı gibi yer alırken yazar yine onun ağızıyla Cumhuriyet'e de pek çok eleştiri getirmiştir. İlk basımı 1969 yılında gerçekleştirilen roman dönem gazetelerinden ve hatıratlardan da yararlanılarak kaleme alınmıştır.

Romanda ilk verilen şey, Kara Kemal'in Mustafa Kemal Paşa'ya karşı planlanan suikast girişimi ile ilgisinin olmadığıdır. Romanda Kara Kemal'in kişisel özellikleri eski Ankara valisi Abdülkadir Bey'i temsilen Abdülkerim karakteri ağızından verilir. Zeki, derin görüş sahibi biri olarak anlatılır. Abdülkerim karakteri, Ziya Gökalp'e atfederek söylediği "*Bunca yıl için içindeyim, bizi Talat mı idare ediyor Kara Kemal Bey mi, anlayamadım*" söz ile romanda da sıkça zikredilen "Küçük Efendi" algısını dile getirmiştir. Aynı zamanda Kemal Bey'in sakinlik ve rahatlık veren atmosferi de aktarılmıştır. Yine nargile tutkusu da Kemal Bey'in evinin içi tasvir edilirken dile getirilmiştir.¹⁹⁵ Roman bu anlamda dönemin hatıratlarında dile getirilen Kara Kemal kişiliği ile uyum arz etmektedir.

Tahir, ilk eleştirileri Kara Kemal'i konuşturarak eski Maarif Nazırı Şükrü'nün komitacılık ve suikast girişiminin bir İttihat ve Terakki yöntemi olduğunu dile getirerek gerçekleştirmiştir. Ayrıca yine Kara Kemal'in ağızından

¹⁹⁴ Nuri Sağlam, "Romanı ve filmi arasında Kurt Kanunu", <https://m.star.com.tr/acik-gorus/romani-ve-filmi-arasinda-kurt-kanunu-haber-689239/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2021).

¹⁹⁵ Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016, s. 45-46.

“Bana öyle geliyor ki, Abdülkerim oğlum, ne yaptıksa, iyi kötü, hep Almanların isteğiyle, onların desteği sayesinde, onların çıkarına yaptık. Bugün başımıza bir felaket gelirse, artık bu desteğin memlekette işleme olmasından gelecektir.”

dile getirilen bu sözler sadece o dönemin değil bugünün bile popülist İttihat ve Terakki eleştirilerindedir ve bu eleştirinin en büyük motivasyonu ise Almanlar ile birlikte Cihan Harbi’ne girmektir. Kemal Bey’in nakledilen gerek hususi toplantıları gerek beyanatları bu roman diyalogunun tam aksi niteliğindedir. Basit bir örnekle kurduğu şirketler, ihracatın durduğu savaş döneminde dahi Anadolu tüccarının malını Almanların ucuz bir şekilde almasını önlemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin milli iktisattaki en büyük hedefi olan kapitülasyonların kaldırılmasında en büyük direnci savaş sırasında borç para alınmak istenen Almanlar göstermesine rağmen bundan geri adım atılmamıştır. Yine Almanların İtibar-i Milli Bankası’na ortak olma çabaları hep geri çevrilmiştir.

Tahir, milli iktisatta önemli bir merhale olan milli sermaye çabalarını yine Kara Kemal’in ağzından “*kabadayıları zenginleştirmek*” olarak dile getirmiştir. Çoğu romanını Batıcılık telakkisi eleştirileri üzerine kuran Tahir, bu romanda da milli burjuva oluşturma çabalarını Kara Kemal’in ağzından eleştirmiştir. Burjuvayı “*Bati’da derebeyliğin içinde yetişen hayvan*” olarak nakletmiştir. Halbuki Kara Kemal’in en büyük işgal alanı milli sermayeyi teşekkül ettirmektir. “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet milli şirketler teşkiline, bir milli banka küşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret etmektedir*” sözleriyle de belli başlı kişileri zengin etmeyi değil topyekûn esnaf örgütlenmesiyle girişimci bir cemiyet teşebbüsünde bulunmuştur. Sadece İstanbul esnafı değil Anadolu tüccarını da sermaye birikimine teşvik ederek şirket hissedarı kılmıştır. Son anına kadar da girişimlerini başında durmuştur. İaşeciler ve harp zenginleri yaftası, dönemi anlatan pek çok edebiyata da konu olmuştur. İttihat ve Terakki mensupları savaş döneminde zenginleşmekle itham edilmiştir. Birgen ise zenginleşenlerin öteden beri tüccar olan ve savaş döneminde elinde sermayeleri bulunan Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar olduğunu aktarmıştır. İaşeciler faaliyetinde vazife üstlenen İstanbul

Heyet-i Merkeziyesi mensuplarının asıl amacının işlerin bir kısmını bunlardan alıp Türklere vermek olduğunu belirtmiş ve bu insanların namuslu bir şekilde çalışıp fakir olduklarını dile getirmiştir.¹⁹⁶

Tahir, Cumhuriyet eleştirilerini de Kara Kemal üzerinden hatta “kendimizden biliyorum” gibi bir görmüş geçirmişlikle dile getirmiştir. Bu eleştirileri yine Batılılaşma üzerinden dile getirmiştir. Ankara’nın muhalefete yönelik tasfiyelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tasfiyelerinden örneklendirerek vermiştir. “*Her çeşit savunmayı suç sayarak muhalefeti suça itmek*”¹⁹⁷ ifadesi aslında İstiklal Mahkemesi’nin Ankara yargılamalarından da görüleceği üzere en isabetli eleştirilerden birisidir. Fakat yazar yine bunu Kara Kemal’e “biz de böyle yapıyorduk” dedirtircesine aktarmıştır.

Yazar, Kara Kemal ile ilgili görüşlerini, Kemal Bey’in evinde saklandığı Enver Bey’i temsil eden Emin Bey karakteri üzerinden

“Kara Kemal Bey’in nâzırlığı gelişigüzel nâzırlıklardan değildir, küçük abla! Kocaman imparatorluğun kaderini elinde tutan birkaç kişiden biriydi, belki de bir aralık, birincisi... Salt politikada kalmadı Kara Kemal Bey... Milletın açlık tokluk sorumluluğunu yükledi. Olağanüstü zamanlarda açlık tokluk işleri, ayrıca insanların ahlaklarını da ilgilendirir. Demek ki, toplumun ahlak sorumluluğunu da yükledi. İnsanları zengin etmek iktidarı elindeydi. Canının istediğine milyonlar kazandırdı. Bence, savaş yöneten başkomutanın sorumluluğundan çok daha korkuludur bu... Başkomutan, insanları son hesaplaşmada ölüme yollamıştır. Kara Kemal Bey, kimi insanları kökten değiştirdi. Belki de kötüye kullanacakların eline para gibi en korkunç silahı verdi. Her babayığitin göze alacağı sorumluluk değildir bu. Daha beteri, bulaştırmadı da yüzüne gözüne denemez.”

sözleriyle vermiştir.¹⁹⁸ Kara Kemal giriştiği iâşe sorumluluğu görevini tanzim etmesiyle, şirketleşmesiyle, insanları ticarete sevk etmesiyle büyük bir sorumluluk üstlendiği gerçektir. Savaş ekonomisinin bir ahlak problemi doğurduğu da bir

¹⁹⁶ Birgen, *a.g.e.*, s. 307,324.

¹⁹⁷ Tahir, *Kurt Kanunu*, s. 211.

¹⁹⁸ Tahir, *Kurt Kanunu*, s. 196.

gerçektir. Dönemin milli iktisatçıları da ahlak probleminin üzerine çaba sarf etmişlerdir. Bu anlamda karakter ağzında dile getirilen sorumluluk ile ilgili cümleler önemli yorumlardır.

Yazar, romanın ilerleyen bölümlerinde yine

“Almanların desteğiyle, avcı taburlarını kullanarak 31 Mart’ı çıkarıp Abdülhamit’i alaşağı etmeseydik, silinip süpürülmüştü Selanik cuntası...”

“Dur yahu anlamadım. 31 Mart...”

“Bizim marifetlerimizdendir. Düşünsene, en güvendiğimiz subayların komutasındaydı bu taburlar... Ne cehennemdeydiler yobaz kışkırtması sürüp giderken... Asker başkaldırdığı zaman nerdeydiler? Sonra neden harp divanına çekip asmadık ödevlerini bırakıp savuşan bu herifleri?”

şeklinde Kara Kemal’i konuşturarak 31 Mart Vakası’nın İttihat ve Terakki tarafından kurgulandığını ve gerçekleştirildiğini aktarmıştır. Hatta “*Umduğumuz da çıkmadı ya Abdülhamit’in hazinesinden... Bereket, Avrupa bankalarındaki birkaç milyonu Selanik’teyken zorla alınabildi de, maliye biraz soluklandı.*” diyerek Yıldız Sarayı yağması ithamlarına da gönderme yapmıştır.¹⁹⁹ Bu iddia her ne kadar çok dile getirilen bir iddia olsa da Akşin, ayaklanmış gibi yapılan bir askeri organizasyonun imkânsız oluşu bir yana Mevlanzade Rıfat’ın “İnkılâb-ı Osmaniden Bir Yaprak Yahut 31 Mart 1325 Kıyamı” kitabında ayaklanmanın Prens Sabahatin ve kendisinin düzenlediğini aktardığını, Vahdeti’nin Divan-ı Harp’te “*Hadisenin bir irtica olduğunu bugünkü hâl ispat ettiği için kabul ederim. Fakat, 31 Mart’taki iğtişâşın irtica değil bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim*” sözlerinin dahi Ahrar’ın ayaklanmayı düzenlediğine dair kanıtlardan sadece birkaçı olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁰ I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından yürütülen yargılamaların da konusu olan Yıldız Sarayı yağması ithamları Damat Ferit döneminde İttihatçı düşmanlığı ile dile getirilmiştir. 31 Mart Vakası’ndan sonra Saray envanteri tutanakla tespit edilmiştir. Asker yahut gönüllü birliklerden dolayı gerçekleşen ufak tefek suiistimaller de bizzat İttihat ve Terakki iktidarında cezalandırılmıştır. Yıldız Sarayı

¹⁹⁹ Tahir, *a.g.e.*, s. 215-216.

²⁰⁰ Akşin, *Jön Türkler*, s. 208-210.

yağmasına ilişkin dava da temyize götürülmüş ve yargılananların hepsi beraat etmiştir.²⁰¹

Yazarın, mahkeme tutanakları, dönemin gazete haberleri ve hatıratlardan faydalandığı pek çok yerde karşımıza çıkıyor. Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirilen İzmit görüşmesi, Cavit Bey'in evinde gerçekleşen toplantılar yararlanılan kaynakları ortaya koyuyor. Kara Kemal'in "*bu koca imparatorluk bizim elimizde ölmüştü*" ifadesi ise sadece ilk baskısı 1956 yılı olan, Samet Ağaoğlu'nun Babamın Arkadaşları hatıratında geçmektedir. Gazete haberlerinde Kara Kemal'in saklandığı ev ile ilgili detaylarda verilen "Abdülhamid'in Hayatı Siyasiyesi" kitabı romanda Kara Kemal'in son okuduğu kitap olarak yer almıştır.

Dönemin gazetelerini detaylı takip ettiği aşikâr olan Kemal Tahir, Kara Kemal'in intihar olayına ilişkin yalan habere romanında yer vererek dönemin gazetecilerini de eleştirmiştir. Roman karakteri Gazeteci Murat'ın,²⁰² intihar olayını

"Çıktım merdiveni... Bahçe üstündeki odanın kapısı açık... Baktım, bahçeye atlıyor polislerden biri... Girdim. İlk adımda nargile kokusu... ..Sedirde bir kitap... ..Koştu pencereye... İki yandan, kümeslere doğru iki büklüm gidiyorlar. Görünürde kimse yok... ..'Atlamıştır öteki bahçeye' diyorum. ..Birden dayıcım, korkunç bir sessizlik oldu. Hayır, anlaşılır şey değil... Ömrümde böyle sessizlik görmedim. ..Anlatabilseydim de hiç kimse anlayamazdı. Ancak kıyamet koptuktan sonra dünyayı sarabilecek bu kalın sessizliğin içinde bir gülüş duydum."

"Gülüş mü? Ne münasebet! Kim gülüyor?"

"Kara Kemal Bey..."

"Emin misin?"

..."Hıçkırığa benziyor desem değil... Dünyaya küskün zamanlarda güleriz ya... İnsanlardan umut kestiğimizde... Hemen arkasından silah sesi... Sert değil... Gayet yumuşak... Boğuk... Nerde o gülüşteki korkunçluk... Nerde bu patlamadaki cıvıklık..."

²⁰¹ Hasan Ali Polat ve Osman Akandere, "Yıldız Sarayı'nın Yağmalandığı İddiası, Mütareke Dönemindeki Yağma Davası ve Neticesi", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 5, S. 1, 2020, s. 379-390.

²⁰² Murat: "Gazeteci Murat" karakteri yazarın bütün romanlarında Kemal Tahir'in kendisini temsil etmektedir.

şeklinde gazetede filmleştirircesine anlatımı ve süslemeleri üzerinde durmuştur.²⁰³ Dönemin gazetecisi olarak olayın şahidi olduğunu söyleyen, Kara Kemal'in cansız bedenine dahi hakaretler eden Tepedelenlioğlu, ölümünden sonra basılan notlarının yer aldığı kitabında da olay aynı bu şekilde yer alır. Tepedelenlioğlu,

“...Ben üst kata çıktım. Merdiven tarafı camekanlı dar bir sofada ... sedir gördüm. Bu sırada genzimi ...bir sigara dumanı gıcıkladı. ...Bahçeye bakan pencerelerden birine koştum. ...Merdivende bir adamın çömelmış olduğunu gördüm. Başında kirli bir takke, sırtında dilimli bir hırka, elinde kocaman bir tabanca... “Aaaa!” deyiverdim. Komiser muavini de adamı görmüştü. Takkeli gevrek gevrek güldü. ...Tabancasını kendi alına dayadı, tetiğe bastı...”

şeklinde olayı anlatmıştır.²⁰⁴ Yazarın bu anlattıklarının o dönemki gazetede aynı olay örgüsüyle haber olarak yer alması ve romandaki yalan haber kurgusuyla neredeyse tamamen benzer olan haberin, Kemal Tahir tarafından kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kemal Tahir, konuyla ilgili olarak dönem gazetelerinde yer alan bu tarz uydurma haberlere ve gazeteciliğe, Emin Bey ağzından

“Nasıl söyleyebildi böyle bir yalanı Murat olacak utanmaz?”

“Söyler. Önce, gazetecidir. Zanaatı... Sonra, baskıyla yöneltlen bir memleketin gazetecisi... Düşünmemiştir birine zarar vereceğini... Aslına bakarsan, yalan değil anlattıkları. Kendisi görmemiş sadece, duymuş... Olayı biraz abartıyor, biraz da süslüyor.”

şeklinde yerinde bir eleştiri getirmiştir..²⁰⁵

Kemal Tahir, romanı büyük mesai harcadığı Batıcılık eleştirisi üzerine kurmuştur. Cumhuriyet dönemi Batılılaşmayı da Kara Kemal karakterinin cümlelerinde milli iktisat uygulamaları ve inkılaplar üzerinden dile getirmiştir. Kara Kemal'in milli iktisat ile ilgili pek çok demecinin özetine değinilmiştir. Fakat Cumhuriyet dönemi eleştirileri Kara Kemal'in gerçek siyasi kişiliğinin cümleleri olarak değil de tasfiye edilmiş bir muhalif konuşurularak yapılmıştır. Kara Kemal'i

²⁰³ Tahir, *a.g.e.*, s. 266-267.

²⁰⁴ Tepedelenlioğlu, *a.g.e.*, s. 12-14

²⁰⁵ Tahir, *Kurt Kanunu*, s. 287.

konuşturarak, her romanında dile getirdiği İttihat ve Terakki eleştirisini onun ağzıyla bir öz eleştiri gibi dile getirmiştir. Hatta Cumhuriyet dönemine ilişkin eleştirilerini dahi Kara Kemal'in ağzından İttihat ve Terakki dönemi uygulamalarından pay biçerek yapmıştır.

Romanda ana unsur kurgudur. Fakat tarihi romanlarda, tarihi kişiliklerin karakter olarak yazarın kendi düşüncelerine hizmet edencesine kurguya sokulması tarih açısından yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Mesela dönemin gazete haberlerinde de yer alan ve Kara Kemal'in saklandığı odada bulunduğu söylenen "Abdülhamid'in Hayatı Siyasiyesi" adlı kitap, romanda Kara Kemal'in son okuduğu kitap olarak yer almaktadır. Yazar bu kitabı, "*polisler gelince, Kara Kemal kitaplığa sakladığı tabancasını almak için acele ederken üzerinde "Abdülhamid'in Hayatı Siyasiyesi" yazılı kitabı yere düşürdü.*" olarak anlatsaydı da bu kurgu tarihi gerçekçiliği etkilemezdi. Fakat olayların içerisinde bulunan tarihi bir karaktere, kurguda o olayların sebebi, arka planı bu şekilde anlattırılırsa tarih tahribata uğrar. Kurt Kanunu romanında böyle bir yöntem seçen Kemal Tahir, Yorgun Savaşçı ve Yol Ayrımı romanlarında İttihat ve Terakki'ye yönelik bu eleştirilerini, 31 Mart Vakası öncesinde Cemiyet'ten ayrılan, muhalif olan ve Sinop'a sürülen Dr. Münir karakteri üzerinden yapmıştır.

Yazar suikast girişimi konusunda Ziya Hurşit'i kıyııcı bir karakter olarak anlatırken Kara Kemal, Cavid Bey'in masumiyetini vurgulamıştır. Sağlam da bu konuda İzmir Suikastı girişiminin, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İttihatçıları tasfiye etmek amacıyla kurulmuş bir simülasyon olduğu görüşündedir.²⁰⁶ Kara Kemal'in ağzından dile getirilen Mahmut Şevket Paşa suikastına bilerek göz yumulduğu imaları ve 31 Mart Vakasının İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tertip edildiği cümleleri aslında tarihi çarpıtmaktan ziyade İzmir suikastı ve akabindeki yargılamaların yorumudur. Yahut tam tersi bir hareketle fikir yürütmedir. Yazar özetle, Kara Kemal'in ağzından İttihat ve Terakki kaos ortamı oluşturmuş ve bu ortamdan istifade ederek muhalifleri tasfiye etmiştir mesajıyla alt metinde İzmir

²⁰⁶ Nuri Sağlam, "Bir İntihar Simülasyonu Olarak Kara Kemal Cinayeti", *Türk Edebiyatı*, S. 467, İstanbul 2012, s. 10.

suikastından da iktidarın haberi olduğu ve bir muhalif tasfiyesine zemin oluşturmak maksadı taşıdığı yorumunu getirmiştir.

Kara Kemal ile ilgili olarak diğer bir yayın ise *Yarın* gazetesinde 1 Şubat 1930 tarihinde yayınlanmaya başlayan “Kara Kemal’in Son Günleri” başlıklı tefrikadır. Kara Kemal’in firarını ve yakalanma sürecini konu almıştır. Fakat bu yayın, tefrika sahibi Arif Oruç’un tevkif edilmesi sebebiyle tamamlanamamıştır.²⁰⁷ Yayın, “*İstanbul halkını açlığa, sefalete bırakan*”, “*suikast tertibine kalkışan*” gibi ifadelerle takdim kısmından itibaren Kara Kemal’i hedef tahtasına oturtmuştur.²⁰⁸

Muharrir, Kara Kemal’i okuyucuya önce “*metresi Madam Eleni*” ile birlikte takdim etmiştir. Sonra da betimleme yaparken Kemal Bey için kullanılan “*hamam böceklerine benzeyen göz kapakları*”²⁰⁹ gibi ifadeler ile Kara Kemal ile ilgili her şeyiyle kötüleştirme çabasının başladığı görülmektedir. Yine yaşadığı evin tarifi yapılırken yerlerde sigara izmaritleri olan kir ve kasvetli bir ev tarifi yapılır. Aynı zamanda tefrika uzun bir süre Kara Kemal’in, suikastın ortaya çıkışını öğrenmesini hikayeletmiştir ve bu süre zarfında Kemal Bey’i korkmuş, telaşa kapılmış, asabileşmiş bir ruh haliyle aktarmıştır. Kara Kemal, Darülfünun Meydanı’nda suikasta karşı tertip edilen mitinge katılan ve üzgünmüş gibi davranan hatta ağlama numarası yapan “iki yüzlü” bir karaktere büründürülmüştür.²¹⁰

Tefrika, propaganda yayını dahi olamayacak kadar acemice bir tefrika özelliği taşımaktadır. Tefrikanın başından sonuna kadar bir örgüt varmış gibi olayı geliştiren muharrir, Abdülkadir Bey’in Elazığ’daki valilik vazifesinde “Dersim” Kürtlerine iyi görünmek için jandarmaya yeşil sarık giydirdiğini söyleyerek gerici ve bölücü ithamında da bulunur. Ve onunla irtibatı olan Kara Kemal’in kimlerle iş birliği yaptığını görün dercesine “*işte Kara Kemal bu Abdülkadir’in omzuna dokundu*” der.

²⁰⁷ *Yarın*, 11 Nisan 1930, Nu: 114. s.5.

²⁰⁸ *Yarın*, 1 Şubat 1930, Nu: 50. s.5.

²⁰⁹ *Yarın*, 2 Şubat 1930, Nu: 51. s.5.

²¹⁰ *Yarın*, 8 Şubat 1930, Nu: 57. s.5.

Tefrikanın ilerleyen bölümlerinde “metres Madam Eleni” iyice okuyucunun gözüne sokulur. Hatta karakola götürülen Eleni, Polis Müdürü Ekrem Bey’e de “metres” olarak takdim edilince, Ekrem Bey

“Eleni mi? Demek bir Rum karısı ha...Halbuki bizim Kemal Bey güya milliyetperverdir. Anlaşılan gönül meselesi...”²¹¹

diyerek muharrir, Kemal Bey’i uçkuruna düşkün biri olarak yansıtırken aslında diğer yandan da uçkur bahsi üzerinden milliyetperverlik kıstası belirler. Madam ile ilgili konuşma, İstiklal Mahkemesinde Kapıcı Hasib’in sorgulamasında da gündeme gelmiş ve heyet

- Evinde kim var? - Bir madam var, bir de hizmetci var.
- O madam kimdir? - Bilmiyorum.
- Ne vakitden beri orada ? - Bilmiyorum.
- Sen evine gider gelir mi idin? - Bazan et filan alırdı gönderirdi, giderdim.
- O madamın adı nedir? - Bilmiyorum.
- Yoksa mantinosu mu? - Öyle bir şey olacak.”

sorularla konuyu yine aynı yere çekmiştir.²¹² Kara Kemal, alkolik ve nereye gidebileceğini bilecek kadar yakını imajı verilen “Rum” Hristo’nun gazinosunun müdavimi olarak gösterilmiştir.²¹³

Özetle tefrikanın edebi bir özelliği yoktur. Okuyucunun ilgisini çekmek için polisiye formatta ve güncel bir konuda düz bir metin olarak yazılmıştır. Dönemin şartları itibariyle metnin Kara Kemal’i aklayan yahut olduğu gibi aktaran bir içerikle yazılmasına imkân bulunmamaktadır. Muharrir de zaten o kaygıya hiç girmemiş, Kara Kemal’i para ilişkileriyle insanları kendisine bağlayan, asabi, korkak, uçkuruna ve alkole düşkün, canının istediğini zengin etmiş, iktidar hırsı ile her yola başvurabilecek bir karakter olarak yansıtmıştır. Dolayısıyla bu tefrika, dönemin olaylara bakışı ve atmosferini okumak açısından bir anlam teşkil etmekle beraber, romanın edebiliği ve gerçekçiliği yönünden çok bir önem arz etmemektedir.

²¹¹ *Yarın*, 9 Mart 1930, Nu: 84. s.5.

²¹² Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 599.

²¹³ *Yarın*, 11 Mart 1930, Nu: 86. s.5.

Kurt Kanunu romanı ve bahsedilen tefrika dışında ulaşabildiğimiz bir de tiyatro eseri vardır. Güngör Dilmen tarafından yazılan tiyatrodaki Kara Kemal de bulunmaktadır. İttihat ve Terakki adlı tiyatro oyunu 29 Mart 1969 tarihinde sahneye konulmuştur. Dönemin ünlü tiyatrocularının sergilediği oyunda Kara Kemal rolünü Aydemir Akbaş oynamıştır.²¹⁴ Oyun aslında I. Meşrutiyet'in ilanını konu alan "Devlet ve İnsan", II. Meşrutiyet ve Cihan Harbi'ni anlatan "İttihat ve Terakki", son olarak da Kurtuluş Savaşı ve Lozan görüşmeleri günlerini anlatan "Hakimiyet-i Milliye Aşevi" oyunlarıyla beraber bir üçlemedir.

Oyunda İttihat ve Terakki'nin hemen hemen bütün ileri gelenleri vardır. Kara Kemal'in olduğu yerler çok azdır. Bir bölümde Sarıkamış mağlubiyeti sonrasında Enver Paşa için "*Savaş Divanına verilmeli.*" cümlesini sarf etmiştir. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı çekemeyen bir karakterde yansıtılmıştır. Oyunda Anafartalar'dan gelen zafer haberinden sonra Kara Kemal, Enver Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın Paşalığa terfii edilmesini söyler.²¹⁵

İaşe konusu da tiyatrodaki yer almıştır. "Yağ toplayıcı" karakteri, Yakup Cemil'e, onu Kara Kemal zannederek, ordu için tek elden yağları toplamayı teklif eder. Kendisine referans olarak da iaşe işlerinde adı pek çok yolsuzluğa karışmış Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa'yı gösterir. Kara Kemal zannettiği Yakup Cemil'e faturada okka başı dört kuruş fazla göstermeyi ve iki kuruşunu Kara Kemal'e vermeyi teklif eder. Buna karşılık Yakup Cemil silahını çıkarır ve yağ toplayıcısını öldürür. Olayın gerçekleştiği yere giren Talat Paşa, Enver Paşa ve Kara Kemal yerde cesedi görürler ve Yakup Cemil'e kızarlar. Kara Kemal yerde yatanın kim olduğunu sorup ismini duyunca "*Tüh Allah cezanı versin. İsmail Hakkı Paşa'nın adamıydı.*" diye tepki gösterir. Yakup Cemil "*Ne o işinizi mi bozdum?*" der. Kara Kemal de "*Rüşvet sunduysa onu cezalandırmak sana düşmezdi.*" der. Yazar burada iaşe ile ilgili söylentileri oyuna sokmuştur. Kara Kemal direk olarak itham edilmez.

²¹⁴ *Cumhuriyet*, 23 Mart 1969, Nu: 16037. s.2.

²¹⁵ Güngör Dilmen, *Toplu Oyunları 6*, Mitos Boyut-Tiyatro Yayınları, İstanbul 2003, s. 165,172.

Çünkü yağ tüccarı Kara Kemal'i hiç görmediği için Yakup Cemil'i Kara Kemal zannetmiştir. Fakat yazar Kara Kemal'in üzerine şüphe düşürmüştür.²¹⁶

Oyunda Kara Kemal, Yakup Cemil'in yakalanması ve infazında da çok çaba sarf etmiş bir şekilde aktarılmıştır. Yağ tüccarı sahnesinden sonra bu sahnenin gelmesi de manidar olmuştur. Gizli planları yakalanan Kara Kemal'in bu sebeple intikam güder gibi çaba harcaması şeklinde konu akışı oluşturulmuştur. Yakup Cemil ise İttihat ve Terakki'nin delikanlı, açık sözlü karakter olarak gösterilmiştir. Son sözünde “*Tanrı bu yurdu bizim gibi yurtseverlerden korusun*”²¹⁷ demesi de aslında yazarın niyetinin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Oyun boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, birbiriyle çıkar ilişkisi olan, birbirlerinin kuyusunu kazan ve memleket menfaatinden önce siyasi ikballerini düşünen karakterler olarak sunulmuştur.

1.3. İaşe Sorunu ve Kara Kemal'in Rolü

1.3.1. İaşe Sorunu

Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde ülkenin sanayi donanımı yok denecek kadar azdı. Mamul malların tamamı ithalata dayalıydı. Küçük zanaatkârlar, yabancı tüccarlar karşısında eriyip gittiği gibi aynı zamanda limanlarda da yabancılar hâkimdi. Türk malları Türk limanları arasında taşınırken dahi yabancılara ücret ödeniyordu.²¹⁸ Savaş öncesinde sanayisi olmayan, tarımı ticari amaçlı üretime değil kendisinin tüketimine yetecek kadar diyebileceğimiz üretim kapasitesinden müteşekkil bir ekonomik yapı vardı. Savaşın başlamasıyla birlikte yurtdışı ile irtibatı kopmuş, tüketim nüfusu artmış ve üretim kapasitesini artıracak hiçbir gelişim yaşamamış bir ekonomik düzen ile muhatap kalınmıştır.²¹⁹ Devletin sadece savaşın başında 360 milyon lira borcu vardı. Bu ağır borç yüküne savaşın sürdürülmesi için gerekli masraflar dâhil değildi. Memur maaşları ödenemiyordu.²²⁰

²¹⁶ Dilmen, *a.g.e.*, s. 178-180.

²¹⁷ Dilmen, *a.g.e.*, s. 192.

²¹⁸ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 108-109.

²¹⁹ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 6.

²²⁰ Feroz Ahmad, *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 215-217.

Savaşın ile birlikte savaş ekonomisi de başlamıştır. Bu ekonomide ordu, var olan talebi artırmakla kalmadı aynı zamanda bu talebi sadece belli başlı ihtiyaçlar üzerinde topladı. Harpten önce 698.000 olan ordudaki asker sayısı 1915 yılının sonlarına doğru 2.523.000 mevcuda yükselmiştir. Bu artış, üretici gücündeki azalışı gösterirken aynı zamanda üretmeden tüketen bir ekonomik külfet artışını da göstermektedir.²²¹

Artan devlet talebi ile halkın talebi bu noktada çakışıyordu. Fakat bu yoğun talebin karşılanmasını engelleyecek kıtlığın varlığı sebebiyle, tedarik sorunu ortaya çıktı. Devlet de bu gerekçe ile ekonomik hayatın içerisine girdi ve aktif bir rol oynadı.²²² Çünkü bu şartların ve zor koşulların altından kalkabilmek için bu hal ve vaziyet içerisinde güçlü örgüte sahip bir ekonomik düzen kurulması gerekmektedir.²²³

Devlet talebinin karşılanması piyasadaki tüketim mallarının azalmasına da sebebiyet vermektedir. Vergi gelirleri, seferberlik sebebiyle gerçekleştirilen el koymalar ve verginin kaynağı olan geliri sağlayan işgücünün askere alınması sebebiyle azalmıştır.²²⁴ Aynı zamanda devlet, ihtiyacının temini sonucu oluşan maliyeti ödemek için para tedavüle sürmekteydi. Devlet bir yandan kendine ödeme gücü sağlarken diğer yandan talebin artışı ve arzın yetersizliği mal fiyatlarını artırmaktaydı. Savaş ekonomisinde arza ket vuran en önemli etken emeğin orduya alınmasıydı.²²⁵

Demiryollarının orduya tahsis edilmesi sebebiyle ülke içinde mal hareketi de durmuştur. Bu durgunluk en çok İstanbul'u etkilemiştir.²²⁶ Nakliye zorluğu ve masrafları, üretici ile tüketici arasında pek çok aşamanın varlığı, Şehremaneti'nin vergileri fiyat artışının sebeplerindendi.²²⁷ Tarım erbabı, evveliyattan beri kendi ihtiyacı kadar ve ertesi seneye yetecek kadar tohumluğun üretimi alışkanlığına

²²¹ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 6.

²²² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 52.

²²³ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 3.

²²⁴ Ahmad, *1914-1918*, s. 222.

²²⁵ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 56.

²²⁶ Ahmad, *1914-1918*, s. 222.

²²⁷ Arzu Terzi, "Osmanlı Devleti'nin Mütareke Dönemi Fiyat Politikaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet' Esnaf ve Ticaret*, Ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 163.

sahipti. Çünkü ulaşım imkânının yokluğu ve pahalılığı sebebiyle, köylünün ürettiklerini sevk edip başka pazarlarda satma imkânları yoktu.²²⁸ 1914 senesinin hasadı oldukça bol olmasına rağmen tarım arazilerinde ve diğer üretim yerlerinde çalışması gereken işgücünün askere alınması sebebiyle ekim yahut hasat kaldırma işleri de sekteye uğramış dolayısıyla ülkenin zirai ve sanayi üretiminden gelecek olan mamul miktarı da azalmıştır.

Savaşın başlaması ile beraber açılan cepheler, askeri sevkiyatlar, savaşa katılan diğer ülkelerin kendi kıtlık kaygıları ve denizlerin savaş gemileri sebebiyle ticari yol olma özelliğini yitirmesi sonucu Osmanlı'nın ithalat ve ihracat düzeni de değişmiştir. Osmanlı'nın savaşa iştirak etmesiyle birlikte Karadeniz'de Rus gemileri, Çanakkale Boğazı'nda diğer İtilaf Devletlerinin gemileri Osmanlı'ya deniz yolu ile nakliyei tamamen kapatmıştır.²²⁹ İlk etapta Goben [Yavuz] ve Breslau[Midilli]'ın Karadeniz'de Osmanlı deniz kuvvetlerine iştirakiyle Karadeniz bir süre açık kalsa da daha sonra Rus kuşatması ile o güzergâh da 1917 yılına kadar kapanmıştır. Akdeniz yolu ise savaşa girilir girilmez kapanmıştır.²³⁰ İthal edilen 45 milyonluk emtianın 24 milyona tekabül eden kısmı savaşılan ülkelerden tedarik edilmekteydi. Geriye kalan 21 milyonluk kısım ise tarafsız ülkelerden tedarik edilmekteyse de savaşla birlikte o bölgelerden yapılan ithalat da bitmiştir.²³¹

Cihan Harbi'nin başlamasıyla, Levazım Dairesi'nin seferberlik ilanına binaen gerçekleştirdiği el koyma faaliyetleri, iki farklı tepkiyi doğurmuştur. Bunlardan birincisi; tüccar el koymayı az zararla atlatabilmek için malını denk gelen tutardan elden çıkarma gayretine girmiştir. Bunun yanında askeriyenin koyduğu vergileri ödemek gayreti ile de bu durum gerçekleşmekteydi. Zaten savaş durumunda fiyatların artması doğal bir durumken o yıllarda hem bu kaygılar hem de nakliyenin yokluğu sebebiyle ürününü elden çıkarmak isteyen tüccar, fiyatların düşmesine sebep olmuştur.²³² İkinci bir tepki ise iç ekonomide talebin artışı, tüccarı, elindeki malı stoklamaya sevk etmekteydi. Dolayısıyla kıtlık korkusuyla elindeki ödeme gücünü

²²⁸ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 98.

²²⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 57-58.

²³⁰ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 4.

²³¹ Ahmad, *1914-1918*, s. 222.

²³² Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 128-129.

mala dönüştürmek isteyen tüketici ile malını saklayan satıcı ilişkisinde fiyatların artışı durdurulamaz bir hal almaktaydı. Ve bu artış beklentisi, ihtikârî²³³ daha da körüklemektedir. Aslında savaş ekonomisi aynı zamanda toplumsal bir ahlâk probleminin de gün yüzüne çıkmasına vesile olmaktadır.²³⁴

Savaş, Osmanlı için iki önemli problemi doğurmuştur. Bunlardan birincisi mal arzı, ikincisi üretilen malın büyük şehirlerin iâşesine ulaştırılması olmuştur.²³⁵ Bu durum İstanbul ağırlıklı olmak üzere kıtlık problemini beraberinde getirmiştir. İstanbul'a gelen un miktarı azalmış ve buna binaen de fiyatlarda artış meydana gelmiştir. Savaşın başlamasıyla İstanbul'da halk fırınlara koşmuştur. Ekmek alımına kısıt konmuş, Şehremini un, ekmek ve gaz için narh²³⁶ uygulanacağını söylemiştir.²³⁷ Kıtlığın artışı, Osmanlı ekonomisinin ana temel taşlarından biri olan iâşe noktasında mühim bir sıkıntıyı da doğurmuştur. Birinci Dünya Savaşı başladığında bütün ülkelerde mal temini sıkıntısı yaşanmıştır. Ve bütün ülkelerde iâşe sorununu çözmek için organizasyonlar kurulmuştur.

Osmanlı Devleti de bu sebeple bir iâşe yapılanmasına gitmiştir. Hükümet önlem tedbirlerine başvurmuş ve iâşe probleminin çözümü için ilk başta Havâyic-i Zaruriye Komisyonu teşekkül ettirilmiştir. Ticaret Odası yetkililerinin katılımıyla toplanan komisyon ekmek fiyatlarına narh koymuştur.²³⁸ Komisyonun kurulmasından sonra insan ve hayvan gıda maddelerinin tamamının vergiden muaf tutulacağı, Romanya ve Yunanistan'dan gerçekleştirilecek ithalata el konulmaması, askerî açıdan zaruret arz etmesi halinde ithalattan belli başlıklarda yüzde otuz oranında gümrük alınabileceği kararları alınmıştır.²³⁹ Bu komisyonun öncelikli

²³³ İhtikâr: Halkın yiyecek ve içecek gibi zaruri ihtiyaçlarını ucuz fiyatla toplayıp depolamak ve zamanı geldiğinde yüksek fiyattan satmak şeklinde gerçekleştirilen vurgunculuk. Bk. Ahmet Doğan, "Osmanlı Türkçesi Sözlüğü", Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 479.

²³⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 57-58.

²³⁵ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-170.

²³⁶ Narh, mal ve hizmetler için yetkililer tarafından belirlenen fiyat. Osmanlı'da bir denetim mekanizması olarak uygulanan narh sistemi ile halkın ihtiyaçlarını uygun bir şekilde karşılanması amaçlanmıştır. Yine buhran dönemlerinde kıtlığı ve fahiş fiyatı önlemek için başvurulan bir yöntemdir. Ayrıca bk. Necdet Sakaoglu-Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata*, Cilt I, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 37.

²³⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 523.

²³⁸ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 13.

²³⁹ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 146.

görevi vatandaşın ve askerinin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Savaş döneminde üretici, esnaf veya tüccarın gerek narh uygulamaları sebebiyle elindeki malı daha yüksek fiyattan satma amaçları, gerekse de devletin bazı mallara el koyma ihtimali gözetilerek malını saklama ihtimali yani stokçuluk yapması söz konusu olabilirdi. İşte Havâyic-i Zaruriye Komisyonunun diğer bir görevi de bu stoklanan malları tespit edip el koymaktı.²⁴⁰ Fakat komisyon malın tedariki, fiyat artışının önlenmesi ve tanzim noktasında iaşe işinde başarılı olamamıştır.

1.3.2. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye

Havâyic-i Zaruriye Komisyonunun başarısızlığı üzerine Şehremaneti bünyesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul teşkilatı ve Ekmekçiler Cemiyeti kâtabi İzzet Bey başkanlığında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye kurulmuştur.²⁴¹ Cemiyet bu teşebbüsle esasında İstanbul'un iaşe çözümünü üstlenmekteydi. Heyet Kara Kemal'in denetimindeydi.²⁴² İaşe işini Kara Kemal'e Talat Paşa teklif etmiş, Kara Kemal de bağımsız olmak ve vuku bulacak en ufak bir memnuniyetsizlikte bırakmak şartlarıyla bu işi üstlenmeyi kabul etmiştir.²⁴³ Kara Kemal, Talat Paşa ile varılan mutabakat kapsamında tam yetki almıştır. Bunun yanında 23 vagon buğday ve tüm değirmenlere el koyma yetkisi de taahhüt edilmiştir.²⁴⁴

Cavid Bey, iaşe konusu ile ilgili olarak Talat Bey'den mektup aldığını ve Talat Bey'in bir iaşe heyeti kurulacağını bildiğini belirtmiştir. Daha sonra askerle iaşe heyeti arasında çekişme vuku bulduğunu belirtmiş ve “ordunun iaşesi temin edilemiyor” bahanesine meydan vermemek için iaşe işinin askeriyeye devredildiğini belirtmiştir.²⁴⁵

²⁴⁰ Ercan Tatar, *Milli İktisat ve Kara Kemal*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007, s. 54.

²⁴¹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 149.

²⁴² Çavdar, *Talat Paşa*, s. 408; Ayrıca bk. Sacit Kutlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 154.

²⁴³ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 79-80.

²⁴⁴ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 144.

²⁴⁵ Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları I (Meclis-i Mebûsân Soruşturması)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 301.

Kara Kemal, esnaf cemiyetleri örgütlenmesinin vasıtası ile iâşe işini başka yöntemle çözmek niyetindedir. Anadolu'daki tüccardan malı tedarik edip başkente getirmek ve yine esnaf cemiyetleri vasıtası ile satış ve dağıtım işlemini gerçekleştirmek düşüncesindedir. Bu faaliyeti sebebiyle dönemin şehremini Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1958) ile ters düşmüştür. Cemil Paşa, Romanya'dan daha ucuz un bulmuştur ve Kara Kemal'in Anadolu'dan temin ettiği unu bu sebeple almak istememiştir. Devam eden sürtüşme akabinde Cemil Paşa istifa etmiş ve yerine Kara Kemal'e yakın İsmet Bey getirilmiştir.²⁴⁶ Kara Kemal'in bu ısrarındaki amaç, Anadolu'dan getirilen malın satışından elde edilecek kârdan, millî bir tüccar oluşturma projesinde yararlanmak istemesidir.²⁴⁷

Heyet sadece ekmek üzerinden değil diğer tüketim maddeleri üzerinden de faaliyetlerini genişletmiştir.²⁴⁸ İlk başta buğday sıkıntısını çözmek için faaliyete başlayan bu kuruluş daha sonra şeker, gaz ve diğer ihtiyaç malzemelerinin de tedarikine girişmiştir. Bu tedarik sonrası dağıtım işini ise Kara Kemal Bey'in öncülüğünde teşkilatlanan esnaf cemiyetleri gerçekleştirmekteydi.²⁴⁹ Fakat mal tedarikinde Osmanlı'nın ulaşım yapısı yetersizdi. Bölgeler arası gıda nakli bu sebeple de tam anlamıyla gerçekleşemiyordu.²⁵⁰ Nitekim Cavid Bey de Anadolu'dan tedarik edilen malın nakliye imkânı yoksunluğundan dolayı İstanbul'a taşınamadığını Meclis-i Mebusan soruşturmasında dile getirmiştir.²⁵¹

Nakliyeye ilişkin vagon kapasitesinin bir kısmı orduya bir kısmı da Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'ye tahsis edilmiştir. Fakat bu durum da uygulamalardan kaynaklanan ve vurgun aracına dönen "vagon ticareti" denilen pek çok eleştiriyi doğurmuştur. Noksan nakliye ve ulaşım koşulları sebebiyle vagon ticareti çok karlı bir iş sahası hüviyetine bürünmüştür.²⁵² Vagon tahsisi için gerekli belgeyi alan tüccar, malını olduğu yerde satıyor ve vagonu nakliye kıtlığında fahiş fiyat

²⁴⁶ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002, s.167-169.

²⁴⁷ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 14.

²⁴⁸ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 14.

²⁴⁹ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 409.

²⁵⁰ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 169-170

²⁵¹ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 302.

²⁵² Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 11.

mukabilinde devrederek ölçüsüz kazançlara sahip olabiliyordu.²⁵³ Un getirmek için tüccara senet ve vagon dağıtıldı fakat İstanbul ve Anadolu tüccarı, senetleri ve vagonları kazanç karşılığında devrederek değerlendirdi. Bu durumda da buğday tedariki Ekmekçiler Cemiyeti ve Millî Mahsulat Anonim şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵⁴

Kara Kemal pek çok bölgeden tedarik zinciri kurup, direk üreticiden mal alıyordu.²⁵⁵ İzzet Bey'in öncülüğünde Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye olarak Anadolu üreticisi ile irtibat kurulmuştur. Önce Konya esnafı sonra ise Ankara, Ereğli, Karaman esnaflarıyla anlaşmıştır. Anadolu'dan alınan buğday değirmenlerde una çevrilip fırıncılara dağıtılmıştır. Bu dağıtım işi de Ekmekçiler Cemiyeti vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.²⁵⁶ Rumlar, değirmenlerin büyük kısmına sahipti. Herhangi bir stokçuluk ihtimaline karşı bu değirmenlere el konulmuştur. Bu el koyma sözleşme ile yapılmıştır. Değirmenlerden elde edilen un belediyeye gönderilmiştir.²⁵⁷

Anadolu'daki üreticiden doğrudan mahsulü alan heyet, üreticinin alım fiyatı noktasında ezilmesini önleyecek bir bedel ödemiştir. Zirai ürünlerin fiyatının belirlenmesinde ve Anadolu'da zirai faaliyetlerin artışında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin büyük rolü olmuştur.²⁵⁸ Böylelikle üreticinin malı, üretici için de makul bir fiyattan, arada komisyoncu olmadan alınıyor ve malın başka bir aşama görmeden direk tüketiciye ulaştırılması sağlanıyordu. Böylelikle malın fiyatını artıracak ek maliyetler önleniyordu.

Kara Kemal'in sahadaki öncülüğü ile pek çok anonim şirket kurulmuştur.²⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Cihan Harbinin başlamasıyla millî iktisat uygulamaları için fırsat bulmuştu. İlaş işini, güçlü ve geniş bir teşkilatlanması olan ve esnafla da irtibatı kuvvetli olan İttihat ve Terakki'nin üstlenmesi sonrasında Kara Kemal'in

²⁵³ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 135.

²⁵⁴ Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971, s. 218.

²⁵⁵ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 136.

²⁵⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 471.

²⁵⁷ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 136.

²⁵⁸ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 454.

²⁵⁹ Şarika Gedikli Berber, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 27, S. 80, 2011, s. 223.

öncülüğünde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, sermaye birikimi anlamında da büyük bir rol oynamıştır.²⁶⁰ Bütün bu çalışmalardaki amacı Kara Kemal:

“Şimdiye kadar bir Türk zengin sınıfı yetişmedi. Sermaye hep azınlıkların elinde toplandı. Ben bir Türk zengin sınıfı yetiştireceğim, bu sayede iktisadi hayatta Türklere üstün bir rol sağlayacağım.”

şeklinde ifade etmiştir.²⁶¹ Kara Kemal, faaliyetlerinin asıl amacını ifade ettiği bu düşüncelerle, bütün faaliyetlerinin bir Türk iş adamı sınıfı oluşturmak olduğunu ve bunu da millî iktisat kapsamında gerçekleştirmeyi hedeflediğini beyan etmiştir.

Kemal Bey'in öncülüğünde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, iaşe kapsamında giriştiği ticari faaliyetler sonrasında 273.374 Osmanlı Lirası kazanç elde etmiştir.²⁶² Bu durum, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iaşe hizmeti sağlayan mı yoksa kâr amacı güden bir kurum mu olduğuna dair tartışmalar doğurmuştur.²⁶³ Aynı zamanda Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin devlete ve özele mal satan bir tekel olduğu yorumlarını da getirmiştir. Ayrıca bu kârlılık, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin önce stokçuluk yaparak fiyatı yükselttiği akabinde ise ürünlerin yüksek fiyatla halka ve devlete satılması olarak da yorumlanmıştır.²⁶⁴ Bu eleştiriler akabinde 1916 senesinde gerçekleştirilen İttihat ve Terakki kongresinde, faaliyetlere ilişkin izahatta bulunan Kara Kemal;

“Bu muamele-i ticariyye ve tevziyeye müdahaleden maksat kasd-ı ticaret olmayıp memleketin temin-i ihtiyacı olmuştur. Harbi hazırım ehemmiyet-i mevzu'u faaliyetinden istifade edilebilecek kuvâ-ı mevcudenin bir hedef-i müşterek ve muayyene tevcihini emrediyordu.

... Evvelce de bir nebze bahsedildiği üzere muamelât-ı vakıanın nef i yalnız keyfiyet-i iaşeye ve itidâl-i fiyata münhasır kalmamıştır. Muamelenin tarafımızdan deruhte edilmesi bütün hat boyunda bulunan Anadolu tüccarının bu işe teşriki iki mühim netice vermiştir. Birini tahşidâtı evveliyeye

²⁶⁰ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 510.

²⁶¹ Yalman, *Gördüklerim*, Cilt 2, s. 321.

²⁶² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 176.

²⁶³ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 408.

²⁶⁴ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak, İstanbul 1996, s. 44-45.

hitam bulup da tüccara vagon itasına mübaşeret edildiği esnada Anadolu'da 20 nihayet 25 paraya düşmüş olan zahire fiyatında vagon almağa muvaffak olan pek mahdut tüccar sevk edebildiği zahireyi 60, 70 paraya kadar satarak az bir maldan külli istifadeler temin etmiş ve buna mukabil, mesârifi istihsaliyesine bile tekabül etmeyecek bir fiyatla malını elden çıkarmağa mecbur olan zürra mutazarrır olmuştur. 20 paradan vehleten 44 bilâhare 55 paraya kadar tarafımızdan iblağ edilen zahire fiyatı Anadolu zürra ve tüccarı için büyük bir vüs'at ve inbisat bahsetmiş olduğundan o dakikadan itibaren her tarafta mühim miyasta yakazet-i ticariye başlamıştır. Dün İstanbul piyasasına bigâne olan bir takım tüccarın bugün kısmen şirketler teşkil ve tesis, kısmen de başlı başına hareket ederek teşebbüsâtı cesime-i ticariyelerini ve İstanbul piyasasında haiz oldukları mevki-i göstermekle iftihar ve bir takım tufan-ı itiraz içinde vuku bulan mesai ve metalibimizin caize-i maneviyyesini bu suretle iktitâf ediyoruz

... Anadolu'nun ve binnetice memleketimizin ahvâl-i iktisadiyyesiyle temas eden bize birtakım hakikatler öğretmiş ve hakiki kurtuluşun yolunu göstermiş idi.”

açıklamalarında bulunmuştur.²⁶⁵

Heyetin, fiyatların kontrolü ve iaşe maksadıyla kurulduğunu söyleyen Kara Kemal özetle, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin ilk teşekkülünde, tüccarın vagonlarla buğday yerine daha yüksek getiri olan ürünleri getirmeyi tercih etmesinin ve buğday getirdiyse de yine o mahrum olduğu getiriyi telafi edecek bir fiyatlandırma yapmasının, iaşe organizasyonunun tüccarlar aracılığı ile sağlanamayacağını göstergesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca iaşe meselesini üstlenmenin, aynı zamanda Müslüman ve Türk tüccarlığını teşvik etmesi açısından da önemini dile getirmiştir. Bu gelişmelerden doğan ümit dergilere de yansımıştır. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin iaşe işini sürdürmesiyle artan bu iç ticaret, Türk Yurdu Dergisi'nde

“memleketimizde şimdiye kadar pek de ne olduğu bilinmeyen şahsi teşebbüsün doğmaya başladığını görmek ve zaruri hacetlerimizi kendi kendimiz tedarik etmeye başlamak bunların Cihan Harbi tesiriyle harici

²⁶⁵ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 409-410.

yollar kapandığından ileri gelen şiddetli ihtiyaç ve zaruretten doğduğunu anlamalıyız. Bunu anladığımızda harbin bize verdiği dersleri takdir etmemek mümkün değildir.”

şeklinde yorumlanmıştır. Aynı zamanda bu kongrede Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârı ile vakıf niteliğinde bir millî banka kurulması kararı alınmış fakat Cavid Bey'in öncülüğünde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının savaşı sonrası yargılamalarında ve 1926 İstiklal Mahkemeleri yargılamalarında hep önlerine getirilmiştir. Faaliyetler sonrasında elde edilen kârlar veya heyetin ilk teşekkülünde heyet namına verilen paralar üzerine pek çok sorgulamaya muhatap kalınmıştır. Kara Kemal, Meclis-i Mebusan Soruşturmasında 5. şubede verdiği ifadede Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin mal temin edebilmesi için önce hükümetten nakdi destek alındığını daha sonra da bu nakdin tamamının hükümete ödendiğini beyan etmiştir.²⁶⁸

İaşe işi ve para bahisleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının savaşı sonrası yargılamalarında ve 1926 İstiklal Mahkemeleri yargılamalarında hep önlerine getirilmiştir. Faaliyetler sonrasında elde edilen kârlar veya heyetin ilk teşekkülünde heyet namına verilen paralar üzerine pek çok sorgulamaya muhatap kalınmıştır. Kara Kemal, Meclis-i Mebusan Soruşturmasında 5. şubede verdiği ifadede Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin mal temin edebilmesi için önce hükümetten nakdi destek alındığını daha sonra da bu nakdin tamamının hükümete ödendiğini beyan etmiştir.²⁶⁸

Kemal Bey'e göre Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin faaliyetleri de fiyat artışına engel olamamıştır. Yüksek fiyat artışı Kara Kemal'e göre normal bir iktisadi gelişmedir. Çünkü piyasada para fazladır fakat ne kadar fazla olursa olsun bu para ile alınabilecek bir mal yoktur.²⁶⁹

İlerleyen süreç içerisinde askerle iaşe heyeti arasında çekişme vuku bulmuş ve bir müddet asker denetimi ve gözetiminde iaşe işi gerçekleşmiştir. Talat Paşa da “ordunun iaşesi temin edilemiyor” bahanesine meydan vermemek için iaşe işinin devredildiğini belirtmiştir.²⁷⁰ Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye iaşe işini yaklaşık bir yıl üç ay kadar sürdürmüştür. Daha sonra iaşe işi, Talat Paşa tarafından, denge unsuru da

²⁶⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 177, 260.

²⁶⁷ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 144.

²⁶⁸ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 406.

²⁶⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 506-508.

²⁷⁰ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 301.

gözetilerek Şehremaneti'ne devredilmiştir.²⁷¹ Bunun yanında bu süreçte heyet hem vagon temin edememek hem de muhalefetin halk içerisinde yaydığı dedikoduların çoğalmasından dolayı işi belediyeye devretmiştir. Birgen'e göre bu muhalifler eski İtilafçılar, İngiliz dostları ve saraya yakın olanlardır. Hatta bunlar iâşe belediyeye devredildiğinde dahi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni suçlamak için bu dedikodulara devam etmiştir.²⁷²

Şehreminlik vazifesine ise İsmail Canbulat Bey (1880-1926) getirilmiştir. İsmail Bey, esnaf cemiyetleri ile anlaşamamış dolayısıyla iâşe işi de sekteye uğramıştır. İki ay gibi bir süre akabinde hemen istifa etmiştir. Daha sonrasında ise göreve Bedri Bey getirilmiştir. Bedri Bey döneminde ise Umur-ı İktisadiye Müdürlüğü kurulmuştur. Zorunlu ihtiyaç malzemelerinin temini, muhafazası, uygun fiyatta satılması ve narh uygulamaları gerçekleştirmesi, meyve sebze hali ve mezbahaları kurulması gibi vazifeleri olan bu müdürlük iktisadi müessese, murakabe, zorunlu ihtiyaç malları, nakliyat olmak üzere dört idari şubeden oluşmaktadır. Bu dönemde Şehremaneti değirmenlere ve fırınlara el koyma yetkisi elde etmiştir. Men-i İhtikâr Heyeti kurulmuş fakat bu durum da malların tamamen piyasadan çekilmesine sebep olmuştur.²⁷³

1.3.3. İâşe Birinci Bölge Başkanlığı

İâşe uygulaması çözüm bulamayınca Talat Bey bir iâşe örgütü teşekkül ettirmek istemiştir. Bahse konu heyete, Almanlardan da birkaç kişinin dâhil edilmesi planlamıştır. Bu sebeple de savaştan sonra ödenmek üzere Almanlardan para alınması noktasında Cavid Bey'e mektup yazmıştır. Bu organizasyon için üç buçuk milyon lira bulunması gerekiyordu. Cavid Bey ise bu işi, erbabı olan tüccarlara verilmesi, bunu da Deutsche Bank tüccarlara, Almanya hükümeti de Deutsche Bank'a kefil olarak teşkil edilecek bir heyet-i ticariye aracılığıyla yapılmasını önerdiğini söylemiştir.²⁷⁴ Fakat tüccar, kâr amacı taşıdığı için ya da temel ihtiyaç

²⁷¹ Erdinç, *a.g.e.*, C. III., s. 140.

²⁷² Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, C. 1, yay. haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 327.

²⁷³ Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s. 225-232.

²⁷⁴ Erdinç, *a.g.e.*, C. III., s. 300-301.

maddelerinden ziyade daha yüksek kârlılığa sahip malların tedarikini önemseyeceği için bunun gerçekleşmesinin imkânsız olacağı tecrübelerle sabitti.

Hükümet, merkez ve taşra örgütlenmesi yaparak yeni bir iaşe birimi teşekkül ettirmiş ve birimin başına da Hugo Meyer'i getirmiştir.²⁷⁵ 23 Temmuz 1916'da çıkarılan İaşe Kanunu Muvakkatı'yla, İstanbul'da İaşe-i Umumiye Merkez Heyeti, taşrada ise İaşe Tali komisyonları kurulmuştur.²⁷⁶ İdare-i Umumiye Dâhiliye Kalemi hulefasından Mahmut Nedim Bey, 14 Ağustos 1916'dan beri İaşe-i Umumiye merkez heyetinde geçici olarak istihdam edilmektedir. Bu vazifeye 14 Kasım 1916'dan itibaren Kemal Bey getirilmiştir.²⁷⁷ Aynı zamanda bu kanuna dayanarak ülkede iaşe bölgeleri oluşturulmuştur. Kanun, gerek görülen durumlarda ilgili bölgelerden ürün çıkarılmasını yasaklamaya ve çıkarılan ürüne ilişkin sadece bu heyete alım satım tekelinin verilmesine hükümeti yetkili kılmıştır.²⁷⁸ Yeni kurulan bu örgüt men'i ihtikâr politikasında uzak durarak iaşenin sağlanmasını amaçlamıştır.

Bahse konu yasa kapsamında oluşturulan üç iaşe bölgesinden, İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu birinci bölge olarak belirlenmiştir. Birinci Bölge'nin başkanlığına da Kara Kemal getirilmiştir. Kara Kemal konuyla ilgili olarak;

"Her türlü maaş eshabına sekiz, on kalemden aşağı olmamak ve mecmuu 300 kuruşu geçmemek üzere muntazaman her ay erzak vereceğim. Vereceğim erzak, pirinç, bulgur, gaz, şeker, sabun petrol, zeytinyağı, kahve vesairedir. Maaş sahibi olsun olmasın işi bozuk ve bu galaya kesesi mütehammil olmayanlara yardım etmekte bulunan aşhanelere dahi muavenet ederek bu teşkilâtı 200.000 kişiyi iaşe edecek bir kudrete mâlik kılacağım. Bundan başka ekmek ve şeker tevziatına dahi muntazaman devam olunacaktır."

²⁷⁵ Erdal Korkmaz, "Birinci Dünya Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, 2020, s. 258.

²⁷⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 536.

²⁷⁷ *BOA., DH. EUM. İ.UM. EK*, 23/121, 3Teşrinisani 1332.

²⁷⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 536.

şeklinde açıklamada bulunmuştur.²⁷⁹ Kara Kemal memurun bu ortamda daha da fakirleştiği düşüncesindedir. Zorunlu tüketim mallarının belirli miktarlarda herkese ulaştırılmasının sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Bunu sadece memura yönelik değil durumu kötü olan herkese yönelik gerçekleştirilmesi gereken bir görev olarak görmektedir.

1917 senesinde, ekonomik kanun taslağı hazırlama, uygulama, gümrüğü belirleme gibi ülkenin ekonomi politikalarını belirlemesi amacıyla İktisadiyat Meclisi kurulmuştur.²⁸⁰ Aynı zamanda bu meclis iaşe işi ile iştilal eden birimleri organize etme ve yönlendirme görevini de ifa etmiştir. Kara Kemal bu mecliste de üye olarak görev yapmıştır. İlk karar olarak devlet iktisadı uygulaması kararı alan Meclis, ilk icraat olarak da Avusturya'nın Osmanlı topraklarında pancar yetiştiremeyeceği raporuna itibar etmeyip şeker fabrikaları tesisinin uygulamaya konulmasını istemek olmuştur.²⁸¹

1.3.4. İaşe Nazırlığı

İaşe probleminin çözümünde, önceki bölümlerde de görüleceği üzere pek çok yöntem denenmiştir. Bu yöntemler bir nebze çözüm sunarlarken diğer yandan ise daha büyük sorunlar da ortaya çıkmıştır. Merkez ve taşra örgütlenmeleriyle de iaşe sorunu çözülemeyince, iaşe sorumluluğu Harbiye Nezareti bünyesinde İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir.²⁸² Mustafa Şeref Bey, hem Kara Kemal'in iaşe işleriyle iştilal ettiğini hem de İsmail Hakkı Bey'in ordunun iaşe işleriyle iştilal ettiğini belirtmiş ve bunun sorun çıkarması nedeniyle iaşe işlerinin tek merkezden yürütülmesi amacıyla İaşe Müdüriyetinin kurulduğunu söylemiştir.²⁸³

İaşe Umum Müdürlüğü 11 Ocak 1918 tarihinde yayınladığı bildiride, ülkeye ithal edilecek gaz ve şekerin ülke içerisinde satışının serbest olduğu ve Karadeniz üzerinden gelecek buğday gibi ürünlerin kendileri tarafından belirlenecek fiyat üzerinden satın alınacağını bildirmiştir. Bu durum, Avrupa'dan gelecek şeker ve

²⁷⁹ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 413-414

²⁸⁰ Murat Koraltürk, "Âli İktisat Meclisi (1927-1935)", *Ekonomik Yaklaşım*, c. 7, S. 23, 1996, s. 48.

²⁸¹ Tatar, *a.g.e.*, s. 70-71.

²⁸² Korkmaz, *a.g.m.*, s. 259.

²⁸³ Erdinç, *a.g.e.*, C. I., s. 339.

gazı, nüfus kullanmak suretiyle elde edilen vagonlarla getirenlerin, bu mamulleri yurtiçinde yüksek fiyata satmasına sebep olacaktı. Diğer yandan müdürlük, Karadeniz üzerinden yani Ukrayna ve Romanya'dan gelecek hububatın fiyatını, kendisi belirleme yetkisini elinde bulunduracaktı ki bu da büyük ölçüsüz ticaretlere sebebiyet verecekti. İlerleyen zaman içerisinde Avusturya'dan 16-17 kuruşa alınan şekerin ülke içerisinde 300 kuruşa satıldığı vaki olmuştur.²⁸⁴ 1918 yılına gelindiğinde iaşe sorunu öyle bir hal almıştı ki Ağaoğlu (1869-1939) Meclis'te,

“%99,5 kazanılmış bir muhaberenin iaşe meselesi gibi âdî ve hasis bir mesele için kaybedilirse, bizim için en girân, en büyük mağlubiyetlerden en büyük felâketlerden birisi olabilir.”

diyerek durumun vahametini dile getirmiştir. Bu noktadaki en büyük eleştirisini de bir şikâyet merciinin olmaması noktasında getirmiştir.²⁸⁵ Bu durum İaşe Umum Müdürlüğü zamanında iaşe işinin geldiği süreci göstermesi açısından önem arz etmektedir.

İttihat ve Terakki Fırkası içerisindeki asker ve sivil kanadın çekişmesi olarak da görülen iaşe sorumluluğun bu şekilde devri de kalıcı bir çözüm getirememiştir. Hükümet bu sorunları artık Bakanlık düzeyinde bir organizasyonla ele almayı seçmiştir. 1916 yılında Talat Paşa'nın Meclis-i Ayan görüşmelerinde iaşe nezaretine olumlu bakmadığı görülmektedir. Ahmet Rıza'nın bu konudaki teklifine, hiçbir memlekette böyle bir teşekkülüm olmadığını söyleyerek yanaşmamıştır.²⁸⁶ Fakat süreç içerisinde, belediye, heyet ve pek çok oluşum gören iaşe işinden askeriye tamamen uzak tutma gayretinin, 1918'e gelindiğinde Talat Paşa'yı böyle bir nezaret teşekkülüne ikna etmesi muhtemeldir. Birgen de ordunun iaşe işini yürütmesi sırasında vuku bulan yolsuzluk olayları ve savaşın son yıllarında artan geçim

²⁸⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 538-539.

²⁸⁵ *MM ZC*, D. III, C. 3, İçt. 4, 68. inikad, [12 Mart 1334], TBMM Basımevi, Ankara 1991, s 132; *MM ZC*, D. III, C. 3, İçt. 4, 78. inikad, [30 Mart 1334], s 453.

²⁸⁶ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MA ZC)*, D. III, C. 1, İçt. 3, 31. inikad, [6 Şubat 1332], TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 497-498.

derdinin had safhaya ulaşmasından sonra İaşe Nezareti'nin kurulduğunu aktarmıştır.²⁸⁷

Bu kapsamda teşekkül ettirilen İaşe Nezareti, 30 Temmuz 1918 günü kararname ile faal hale getirilmiştir. Kararnamede

“Ordu-yı Hümayun ile muhtacîn-i ahalinin ve memurin-i devletin iaşesine muktezi mevadd-ı gıdâiye ve havâyic-i sairenin tedarik ve i'tâsı ve ahali-i sairenin teshil-i maişeti ve es'âr-ı gayrı tabîi galâ' ve tereffu'dan muhafazası umuruyla muvazzaf ve meşgul olmak üzere İaşe Nezareti teşkil olunmuştur.

Devletçe lüzum-ı iaşesi taht-ı karara alınacaklar ile müessesât ve cemiyât-ı hayriyeden muhtarcîn-i halka muavenetle iştilgal ettikleri nezaretçe sabit olanların ihtiyâcâtı da tehvin edilecektir.”

denilmektedir.²⁸⁸

Kararnamede de belirtildiği üzere, Nezaretin öncelikli görevi ordu ve halkın ihtiyaçlarının temini işi olan iaşe işlerini yürütmektir. Bunun yanında kamu yararına çalışan kurum ve derneklerin de ihtiyaçlarının temini de iaşe kapsamında Bakanlığın görevidir. Nezaret aynı zamanda iaşe işlerinin plan ve organizasyonundan da sorumludur. Diğer bir görevi ise tüketime yönelik bir planlamayı da yürütmektir.²⁸⁹ Dolayısıyla burada kurum hem ordunun hem de halkın iaşe vazifesi yüklenmiştir. İhraç edilecek malları belirleme ve ihraç izin belgesi düzenlemek de bu Nezaretin yetkilerindedir. Kara Kemal, Meclis-i Mebusan soruşturmasında vermiş olduğu ifade de İaşe Nezareti'nin amacını ihtikâr ve suiistimale mâni olmak olarak izah etmiştir.²⁹⁰ Cihan Harbi'nde savaş müttefiklerimizin kontrolü altında olan Romanya ve Ukrayna'dan, savaş sonrası anlaşma hükümlerince alınacak gıda ve diğer temel tüketim malzemelerinden Osmanlı Devleti'nin payına düşen kısım İaşe Nezareti'ne tahsis edilmiştir.²⁹¹

²⁸⁷ Birgen, *a.g.e.*, s. 52.

²⁸⁸ BOA., DH. HMF., 11/36, 21 Ağustos 1334. **Ek. 11**; Bayur, *a.g.e.*, s. 543.

²⁸⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 504.

²⁹⁰ Erdiñ, *a.g.e.*, C. I, s. 388.

²⁹¹ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 21.

Nezaretin başına, 17 Ağustos 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile, iâşe işlerinde tecrübeli, esnaf cemiyetleri ile kurulu bir teşkilatı olan ve millî şirketlerle de temel ihtiyaç malzemelerinin temini, piyasası ve dağıtımını konusunda birikimi olan, İttihat ve Terakki Fırkası İstanbul Murahhası Kara Kemal getirilmiştir.²⁹² Nezaret, dört genel müdürlükten oluşmaktadır. Birincisi, aşarın toplanması ve ihtiyaca göre orduya, memura ve yoksullara iâşe dağıtımından sorumlu Muamelat-ı İdariyye Umum Müdürlüğü. Diğer bir genel müdürlük olan Muamelat-ı Ticariyye Umum Müdürlüğü ise karşılanamayan ihtiyacın piyasada temininden sorumludur. Nakliyat Umum Müdürlüğü ise iâşelerin nakliyesinden sorumlu olarak kurulmuştur. Ülkenin ekonomik verilerini toplamak, işlemek ve buna binaen politikalar üretmek amacıyla da Muvazene Umum Müdürlüğü tesis edilmiştir.²⁹³

İâşe Nezaretinin kuruluşu iki ay sürmüştü ve hemen çalışmalara başlamıştır. Kemal Bey, Nazır olduktan sonra etrafında emin olduğu güvenilir kişileri toplayarak teşkilatını kurmaya çalışmıştır. Bakanlığa tahsis edilen beş milyon lira ile yurtiçinden ve dışından pek çok erzak almaya başlanmıştır.²⁹⁴ İâşe Umum Müdürlüğü'nün uhdesindeki değirmenler, aşhaneler, ekmek dağıtım yerleri devralınmıştır. Fakat Kara Kemal değirmenlerin hepsinin değil, Kasımpaşa ve Paşalimanı değirmenlerinin devralındığını belirtmiştir.²⁹⁵ 30 Temmuz 1918 kararnamesi ile İâşe Nezaretine, iâşeye konu her türlü alım satım yetkisi de verilmiştir. Bunun yanında yine aynı kararname ile Bakanlığa, sanayi tesisi kurma yetkisi de verilmiştir. Bu kapsamda İâşe Nezareti'ne beş milyon liralık bir bütçe ayrılmıştır. Ayrıca Harbiye Nezareti'nden işgücü temini sağlamaya ilişkin yetki alınmış ve yine bu nezaretten arta kalan vagonların tahsisi de gerçekleştirilmiştir.²⁹⁶

Mal kıtlığı, artan fiyatlar ve bunun karşısında halkın fakirleşmesi bütün çabalara rağmen durdurulamamıştır. Ve bu durum artan eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Kara Kemal bu eleştirilere

²⁹² BOA., MV., 259/106, 17 Ağustos 1334. **Ek. 12**; BOA., BEO., 4529/339628, 18 Ağustos 1334.

²⁹³ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 505.

²⁹⁴ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 397.

²⁹⁵ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 391.

²⁹⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 505.

“Piyasada görülen buhranın rastgele birkaç kişinin kendi kârları için çevirdikleri bir dolap olarak telâkkisi meseleyi basit bir zihniyetle düşünmektir. İhtikâr hâdiselerini içtimaî ve iktisadî bir takım avamilerin neticesi telâkki etmeli... Gittikçe çoğalan sermayenin gittikçe azalan mal üzerine seri’ hücumu yüzünden oluyor.”

şeklinde cevap vermiştir.²⁹⁷ Kara Kemal’e göre bu fiyat artışları ve stokçuluklar savaş dönemi ekonomisinin normal bir işleyişidir. Piyasada fazla para vardır fakat mal kıttır. Dolayısıyla bu durum fiyatları artırırken daha büyük gelir beklentisine giren mal sahibi de stokçuluk yapmaktadır. Kara Kemal iktisadi dengeyi ithalat ve ihracat dengesinin kurulabilmesinde görmüştür. Buna binaen de ihracatı büyük oranda yasaklanması, ithalatın ise kontrollü olarak gerçekleşmesi taraftarıydı.²⁹⁸ Bu kapsamda, harbin sonlarına doğru Erzincan livasında iâşe maddelerinin ihracı yasaklandı; ancak Gümüşhane livası için Erzincan’dan iâşe maddesi satın alınınca yasak çöğendiği için müsadere edildi. Konu Trabzon vilayeti tarafından 25 Eylül 1918’de Dâhiliye’ye aktarılınca Nazır Vekili Talat Paşa, İâşe Nazırı Kemal Bey’i durumdan haberdar ederek gereğini yapmasını istemiştir.²⁹⁹

Kara Kemal kıtlığı önlemeyi İstanbul’a mal sevkiyatını artırmakta görmüştür. Bu sevkiyatı artırabilmesi için ya Anadolu’dan kaynak sağlayacak ya da Romanya ve Ukrayna’dan anlaşma sonrası gelen kaynaktan yararlanacaktır. Fakat Ukrayna’dan sadece bir milyon kilo buğday gelmiştir. İstanbul’un günlük ihtiyacının 250.000 kilo olduğu hesaba katıldığında bu buğday miktarının çok bir anlam ifade etmediği aşikârdır. Romanya’dan ise hiçbir gıda ve diğer tüketim malzemesi gelmemiştir.³⁰⁰

Savaş kaybedilmiş, Talat Paşa hükümeti istifa etmiştir. Savaşın bitmesiyle Boğazlar açılmış ve İstanbul’a emtia gelmeye başlamıştır.³⁰¹ Kısa bir süre sonra da Bakanlık kaldırılmış ve iâşe vazifesi tekrar İâşe Umum Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Kara Kemal’in nazırlık görevi bir buçuk ay kadar sürmüştür.

²⁹⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 544.

²⁹⁸ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 397.

²⁹⁹ BOA., DH. EUM. İ.UM., 20/12, 1 Teşrinievvel 1334.

³⁰⁰ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 22-23.

³⁰¹ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, s. 507.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in yapmış olduğu çalışmada, Kara Kemal'in İaşe Nezareti ile ilgili adeta bir savunma şeklinde hazırlanmış olduğu bir belge yayınlanmıştır. Bu belge kendilerine (Kör) Ali İhsan Bey'in (İloğlu, 1870-1940) kardeşi, Asım Süreyya İloğlu tarafından teslim edilmiş olup Asım Süreyya Bey, Talat Paşa'ya yakın çevrelerin güvendiği bir isim olmakla beraber aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ile Talat Paşa arasındaki mektuplaşmalarda aracılık görevi yapmıştır.³⁰²

Yayınlanan belgede Kara Kemal; İaşe Nezareti'nin ordunun ve halkın ihtiyaçlarının temini maksadıyla teşekkül ettirildiğini belirtmiştir. Daha sonra dönemin şartlarını özetlemiştir. İthalat ve ihracat dengesizliğini anlatan Kemal Bey, her anlamda ithalata mahkûm olduğumuzu ve bu ithalat fazlalığının ise halkı borç içerisinde yaşamaya mecbur kıldığını belirtmiştir. İkinci eksiklik olarak ise nakliye imkânlarından yoksunluğu dile getirmiştir. Daha sonra ülkedeki paranın bolluğu fakat bu para ile satın alınabilecek eşyanın kıtlığı durumuna değinmiştir. Bu durumun da ülkede var olan az miktarda malın fiyatını daha çok artırdığını söylemiştir. Son olarak ise ordunun, iktisadın doğal seyrini bozduğunu belirtmiştir. Ordunun, üretim gücünü silah altına alarak ve sanayiye, fazla kâr edemeyeceği kabulü ile gelen sermayedar ve asker yevmiyesine çalışmayacak işgücü ile gerçekleştirilebilecek bir organizasyon basitliğinde görerek iktisadın akışını bozduğu görüşündedir. İaşe Nezareti kurulduğunda ithalat noktasındaki değerlendirmeleri de aktaran Kemal Bey, ithalat yapılabilecek Romanya, Ukrayna ve “düvel-i merkeziye” ülkelerinin olduğunu belirtmiştir. Romanya ve Ukrayna'dan gelecek gıdaların ganimet kapsamında olduğunu söylemiştir. Bu sebeple Ukrayna'ya Mithat Bey'in, Romanya'ya ise Basri Bey'in murahhas tayin edildiğini belirtmiştir. “Düvel-i merkeziye” ülkeleri ile kurulacak dış ticaret ilişkisinde ise ülke olarak işleyemeyeceğimiz hammaddelerin karşılığında mamul almak, nakliyenin kısıtlılığı sebebiyle gıda, giyecek ve cam gibi doğal maddeler almak, son olarak da ülkeye gelen ve değerinin üzerinde fiyata satılan emtianın ithalatını yasaklayarak buna ilişkin bir heyetin teşekkülünü gerçekleştirmek suretiyle üç yöntem belirlendiğini

³⁰² Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 1.

açıklamıştır. Daha sonra kurumun örgüt yapısı ve işleyişine ilişkin zikredilen bilgilere ve açıklamalara yer vermiştir.³⁰³

Savaşın son döneminde ekonomik sıkıntılar had safhadadır. En temel ihtiyaçların bile karşılanmadığı görülmektedir. Kemal Bey'in İaşe Nazırlığı döneminde de öncelikleri yine en başta sabit gelirliliği memur sınıfına yardım etmekte ve savaş ile yoksullaşanlara gıda ve giysi yardımında bulunmaktır. Örneğin Eskişehir Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta memurlara her ay muntazam şeker, gaz ve sair maddeler verilmesi gerektiği belirtilmekte ve bu durum Dâhiliye tarafından İaşe Nazırı Kemal Bey'e aktarılmaktadır. Yine Gülnar kazası memurları da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafla narh hasebiyle geçim sıkıntısı çektiklerini belirttiler. Dâhiliye de İaşe Nazırı Kemal Bey'e durumu aktarmıştır.³⁰⁴ Diğer yandan açılan aşhaneleri çoğaltarak daha çok yoksula ulaşmayı amaçlayan Kemal Bey, savaş döneminde adeta sosyal devlet anlayışını uygulayan ve yerleştiren bir isim olmuştur.³⁰⁵

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin en çok eleştirildiği nokta yine de iaşe mevzusu olmuştur. Hem Osmanlı Divan-ı Harbi'nde hem de Cumhuriyet'in İstiklal Mahkemesi'nde hep bu uygulamalara ilişkin sorularla muhatap kalınmıştır. Savaş sırasında pek çok kıtlık yaşanmış fakat savaş uzayan süresine rağmen devam ettirilebilmiştir. Sürekli azalan üretim karşısında sürekli artan bir tüketim olan ekonomik yapıda, ulaşım imkânları da oldukça azalmış ve doğal olarak da mal sevkiyatları sekteye uğramıştır. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti bu süreci millî tüccar yaratma olarak değerlendirme gayretinde bulunmuştur.

1.3.5. Millî Şirketler

Ticaret, sermaye sahiplerinin sermayelerinin güvenliği ile orantılı gelişen bir iştigal alanıdır. Korumanın, can güvenliğinin ve mal güvenliğinin olmadığı bir yerde güvenli bir ticari hayatın varlığından söz edilemez. Osmanlı Devleti yüzyıllar boyunca bu anlamda hem kendi unsurlarına hem de yabancı unsurlara bu güvenliği

³⁰³ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 29-31

³⁰⁴ BOA., *DH. EUM. İ.UM.*, 20/10, 24 Ağustos 1334.

³⁰⁵ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 506.

tesis etmiştir. Ticaretin bu ilk güvenliği dışında ticari ilişkinin güvenliği de mühim bir mevzudur. Ticari ilişkinin güvenliği ise ticaretin kurallarının saptanması, bu kurallara uyumun denetlenmesi ve bu kurallara ilişkin herhangi bir çekişmenin adil bir çözüme kavuşturulması suretiyle tesis edilebilir. Özetle, ticarete ilişkin hukukun tesis edilmesi ve bu hukuktan doğacak uyuşmazlıkların çözümü için yargı mercinin ve usulünün belirlenmesi ile sağlanabilir.

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıla kadar ticarete ilişkin özel bir hukuk düzenlemesi bulunmamaktaydı. Ticarete, şer'i kurallar tatbik edilirken uyuşmazlıkların çözüm yeri ise kadılıklardı. 19. yüzyılın başlarına doğru kadılar, bu vazife için gelen talepleri lonca ustalarına havale etmişler. Loncalarda da gelenek yoluyla sulh aranmakta yani ticari teamüllere dayalı kararlar verilmekteydi. Osmanlı'da ticarete ilişkin ilk gelişme 1839 yılında Ticaret Nezareti'nin kurulması ile gerçekleşmiştir. Takip eden yılda ise bu nezarete bağlı ve nazırın başkanlığında yerli ve yabancı tüccarlardan müteşekkil üyeleriyle bir ticaret mahkemesi tesis edilmiştir. Fakat önemli bir eksiklik vardır; bütün bu yapılanmalara rağmen ticarete ilişkin düzenleyici bir mevzuat ve bir yargılama usulü yoktur. 1850 senesinde Fransız Ticaret Kanunu'nun ilk iki bölümü tercüme edilerek Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe konulmuştur. 1860 senesinde ise ticaret mahkemelerinin işleyişine ilişkin olarak ilk başta ticari teamüle başvurmaları, buradan bir sonuç elde edilemezse Fransız içtihat ve hukuk kitaplarına başvurulması gerektiği şeklinde bir yöntem belirlenmiştir. Bu yöntem Mecelle'nin tanzimine kadar sürmüştür. 1862 senesinde ise usul mevzuatı düzenlenmiş ve yürürlüğe konulmuştur.³⁰⁶

Ticarete ilişkin düzenlemeler 1905'te icra ve iflas kanunu, 1907'de sigorata mevzuatı, 1914'te ise ecnebi anonim şirketler ilişkin yasa ve çek yasası tanzim edilerek devam etmiştir. 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nde bugün ihtiva ettiği anlamıyla adi şirketler yani ortaklıklar mevcuttu ve bunlar bir organizasyon olmaktan ziyade süreli bir işin ortak görülmesi amacıyla geçici birlikteliklerdi.³⁰⁷

³⁰⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 126-129.

³⁰⁷ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 133-134.

Hukuk kuralları her yeni alanın inkişafı ile ihtiyaç duyulan ve tanzim edilen bir düzenleme ve denetleme aracı olması sebebiyle Osmanlı'da ticari ilişkiler ve teşebbüsler arttıkça doğan ihtiyaçlar akabinde bu düzenlemeler devam etmiştir.

Osmanlı'da ilk şirket 1849 yılında Şirkket-i Hayriyye ismiyle vapur işletmeciliği üzerine kurulmuştur. Daha sonra 1910 senesine kadar 95 şirket kurulmuş ve bunların hisse senetlerinde büyük paya yabancılar sahip olmuştur.³⁰⁸ Şirket-i Hayriyye'den sonra ise Bank-ı Osmani ve Aydın İzmir Demiryolu Şirketleri kurulmuştur fakat bunların da merkezi yurtdışıdadır.³⁰⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren adi şirketler kurulmaya başlamıştır. Anonim şirketlerin büyük çoğunluğu ise yabancıydı. Bankacılık, madencilik, havagazı, tramvay, demiryolu, sigortacılık gibi alanlarda işgal eden şirketlerin hepsi yabancı sermayeden müteşekkildi.³¹⁰

Bu durumun da en büyük sebebi sermaye birikiminin olmayışı ve ticarete uygun atmosfer ile ticari mevzuattan yoksunluk olmuştur. Osmanlı'da sermayeye dönüşmemiş bir servet ve bunların sahipleri vardı. Fakat bu servet, gayrimenkul ya da menkul mal olarak bulunmaktaydı. Sermayeye dönüşebilecek bir likidite bulunmamaktaydı.³¹¹ II. Meşrutiyet'e kadar tercüme bir yabancı metinle tanzim edilmiş alan, ülkenin toplumsal yapısı ve ekonomik geçmişi ile tam uyuşmamıştır.

Diğer bir önemli unsur ise Osmanlı Devleti'nde tüzel kişik kavramının oluşmamış olmasıdır.³¹² Bu eksik bir düzenlemeden ziyade bambaşka gerekçelerle bir karıştıktan dolayı da gerçekleşebiliyordu. Mesela tüzel kişiliklere emlak elde edebilme hakkının verilmesi ilişkin Emval-i Gayr-ı Menkul Kanunu, asıl maksadının Siyonizm cereyanına müsaade etmek olduğu şeklinde şiddetli eleştirilere tabi tutulmuştur.³¹³ Ticari geri kalmışlığın diğer bir sebebi de ticari eğitime ilişkin pek bir katkı ve teşvik bulunmamış olmasıdır. Ama asıl önemli mesele Osmanlı Devleti'nin

³⁰⁸ Haydar Kazgan, "Cumhuriyet'ten Önce Şirketler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 782.

³⁰⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 134.

³¹⁰ Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvasi Oluşturma Çabaları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 546.

³¹¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 160.

³¹² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 153.

³¹³ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt I, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 64-65.

klasik toplum yapısıdır. Türklerin asker ya da başka bir devlet memuriyeti umarak bir yaşam telakkisi sahibi olmaları ticaret şuurunu oluşturmamıştır.³¹⁴

II. Meşrutiyet ile birlikte başlayan hürriyet söylemi ekonomide de kendine yer bulmuştur. Müslüman-Türkler de bu etkiyle şirket kurma işlerine girişmişlerdir. Fakat anonim şirket düzeyinde bir organizasyon kurabilme kabiliyeti oluşmamıştır. Bu sebeple şirketlerin çoğu ecnebi sermayeden müteşekkil şirketler olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkan Harbi sonrası milletleşme sürecine girmiş ve ticarete de bunu aksettirmiştir. 1913'te ve 1914'te girişilen boykotlar bunun öncüsü olmuştur. Fakat bu işin tam teşekküllü bir şekilde faaliyete geçmesi Cihan Harbi'nin başlamasıyla gerçekleşmiştir. 1913'te 5 şirket, 1914'te 10, 1915'te 15, 1916'da 15, 1917'de 29, 1918'in ilk aylarında ise yine 19 şirket kurulmuş, 1908'de şirketleşmedeki Müslüman/Türk sermayesi oranı %3 iken 1918'de bu oran %38'e yükselmiştir.³¹⁵

İlgili bölümde de geniş bir şekilde izah edildiği gibi iaşe sorununun çözümü için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Merkez Heyeti üyesi ve Ekmekçiler Cemiyeti katibi olan İzzet Bey'in öncülüğünde Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye kurulmuştur. İstanbul'daki pek çok gıda ve temizlik maddesinin iaşesini üstlenen bu kurum Kara Kemal'in denetimindeydi.³¹⁶ Heyet, Anadolu köylülerinden ürünleri fazla fiyattan satın alarak köylülerin servet biriktirmesine dolaylı katkı sunarken aynı zamanda bu hammaddelerde üretilen mamullerin satışından elde edilen kârlarla şirket sermayeleri toplanmıştır.³¹⁷

Savaş döneminde iaşe vazifesinin Kara Kemal ve esnaf cemiyetleri ile yerine getirilmesi sonrasında Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin elinde büyük bir meblağ toplanmıştır. 1916 yılında gerçekleştirilen İttihat ve Terakki kongresinde bu meblağ, bu faaliyeti yürütenlere bırakılmış ve onların kendi kazancı olduğu görüşü ortaya

³¹⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 153-154.

³¹⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2017, s. 428-429.

³¹⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 149.

³¹⁷ Zekeriya Demir, *İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları*, (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 191.

çıkmiştir. Kara Kemal bu parayı şirketlerin teşekkülünde kullandığı gibi bir kısmını da vakfetmiştir.³¹⁸

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kararıyla 23 Ağustos 1915'te Anadolu Millî Mahsulat Şirketi, 6 Eylül 1916'da Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi, 12 Aralık 1916'da ise Millî Ekmekçiler Anonim Şirketi kurulmuştur.³¹⁹ Millî Mahsulat Şirketi, tahıl, koyun, deri vb ürünlerin ticareti, Millî İthalat Kantariye Anonim Şirketi, ülke içinden ve dışından bakkaliye ürünlerinin temini ve piyasaya sürülmesi, Millî Ekmekçiler Anonim Şirketi, buğday, un ve unlu mamullerin ticareti ile iştiğal etmek maksadıyla teşekkül etmişler.³²⁰

İlk olarak 15 Ağustos 1915 tarihinde Anadolu Millî Mahsulat Şirketi kurulmuştur. Sermayesi 200.000 lira olan şirket, Konya-Ankara-Bağdat hatları vasıtasıyla nakil yahut ihraç edilen tiftik, afyon, deri, yün gibi mamullerin ticareti ile iştiğal etmiştir. Şirketin kurucuları arasında İstanbul tüccarları yer aldığı gibi Konya, Afyon, Alaşehir, Ankara ve Eskişehir'den tüccar ve toprak sahipleri de yer almaktaydı.³²¹ Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin dâhil nizamnamesi elli iki maddeden oluşmaktadır. Bu nizamname 23 Ağustos 1915'te oluşturulmuş, 28 Ağustos'ta da Sultan Mehmet Reşat tarafından onaylanmıştır.³²² Anadolu Millî Mahsulat Şirketi, taşradan gıda ürünlerini almakta ve Şehremaneti'nin yaptığı ekmekleri de Ekmekçiler Cemiyeti vasıtasıyla ekmekçilere dağıtmaktaydı.³²³ Kara Kemal, bu şirketin amaçlarını, milletin malını korumak ve memlekette ticaret kültürünü Müslüman/Türk unsur içerisinde oturtmak olarak belirtmiştir. Çünkü Kara Kemal'e göre bu unsur memuriyet heveslisi olması sebebiyle ülkenin iktisadı gayrimüslimlerin elindeydi.³²⁴ Kemal Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 kongresine verdiği izahatta, Ankara-Konya hattı üzerindeki tüccarlarla yarı yarıya olacak şekilde sermayeye iştiğal etmek suretiyle ilk olarak Anadolu Millî Mahsulat şirketinin tesis edildiğini belirtmiştir. Son olarak Millî Mahsulat Şirketinin,

³¹⁸ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 18.

³¹⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 149.

³²⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s.149-150.

³²¹ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 18.

³²² BOA., *A. J DVN. MKL.*, 61/14, 10 Ağustos 1331.

³²³ Akşin, *Jön Türkler*, s. 429.

³²⁴ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 407.

hammadeleri Anadolu'daki üreticilerden malın değerini korur bir şekilde almak ve ihracının doğru işlerliğini sağlamak üzere teşekkül ettirildiğini söylemiştir.³²⁵

İkinci bir şirket de sermayesi 200.000 liradan oluşan ve kantariye ve bakkaliye eşyalarının ithalat ve ihracatı işiyle işgal etmek üzere tesis edilmiş olan Millî İthalat ve Kantariye Anonim Şirketi'dir.³²⁶ Şeker, yağ, kahve ve pirinç gibi gıda maddelerini bakkallara dağıtan şirket aynı zamanda temas ettiği esnaf halkasını da genişletiyordu.³²⁷ İaşe işlerinde de büyük bir yükü çeken şirket, şeker, yağ, pirinç gibi gıda malzemelerinin temininde büyük rol oynamıştır.³²⁸ Kara Kemal 1916 kongresinde dışarıdan getirilmesi gereken emtianın ithalatı için Millî Kantariye Şirketi'nin kurulduğunu ve bu şirketin de İstanbul bakkallarının hissedarlığı ile vücut bulduğunu açıklamıştır. Bakkallara teslim edilen şekerlerde kıyye³²⁹ başına kırk para fazla almak suretiyle hissedarlık pay edildiğini dile getirmiştir.³³⁰

Millî Ekmekçi Anonim Şirketi ise 100.000 lira sermaye ile İzzet Bey ve Rauf Bey öncülüğünde esnaf ve tüccarlar tarafından 12 Aralık 1916'da kurulmuştur. Bu esnaf ve tüccarlar, ekmekçilerden müteşekkil bir grup olmuştur. Şirket, yurtiçi ve yurt dışından buğday ve un getirmek, un ve unlu mamülleri üretip satmak, değirmencilik yapmak amacıyla kurulmuştu.³³¹ Şirketin nizamnamesi 12 Aralık 1916 tarihinde teşkil edilmiştir. Şirket, 26 Aralık 1916'da tescil edilmiştir.³³² Şirket sermayesinin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin karından diğer yarısı da ekmekçi esnafına hisse senedi satılmak suretiyle bir araya getirilerek sermaye husule gelmişti. Esnafa hisse senedi satma uygulaması; Ekmekçiler Cemiyeti'nin un dağıtırken un çuvalı paşına kırk para fazla alarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla esnaf cemiyetleri, küçük esnafı bir şekilde sermaye biriktirmeye dolaylı bir şekilde zorlar olmuştu. Senetler Türkçe ve isme yazılı olmakla birlikte sadece Osmanlı vatandaşının alabileceği şekilde çıkarılarak millî iktisat ruhuna da uygun teşekkül

³²⁵ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak, İstanbul 2016, s. 326-328.

³²⁶ BOA., ŞD., 4426/331905, 17 Kânun-ı Evvel 1334.

³²⁷ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 18.

³²⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 526.

³²⁹ Kıyya/Kıyye: Dört yüz dirhem. Okka. Bk. Doğan, *a.g.e.*, s. 593.

³³⁰ Toprak, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 326-328.

³³¹ Akyıldız, *a.g.e.*, s.160-162.

³³² BOA., A./ DVN. MKL., 62/9, 29 Teşrinisani 1332.

etmişti.³³³ Kara Kemal de şirketle ilgili olarak 1916 kongresinde, Ekmekçiler Şirketi'nin de yüz bin lira sermayeden müteşekkil olduğunu ve bunun yarısının Heyet-i Mahsusai Ticariyye'nin karından diğer yarısının ise ekmekçi esnafına dağıtılan unlarda çuval başına kırk para alınmak suretiyle ekmekçi esnafının hissedar edilerek oluştuğunu söylemiştir.³³⁴

Millî Mensucat Şirketi ise merkezi İstanbul'da olmak üzere, yün, yastık, keten, kenevir ve ipek gibi kumaş imalatında kullanılan maddeleri satın almak ve bu maddelerden ipek üretmek ve bu ipeklerle her çeşit dokuma işi, iplik ve kumaş üretimi ile iştigal etmek üzere 1917 senesinde kurulmuştur.³³⁵

Kara Kemal, Meclis-i Mebusan'da verdiği ifadede şirketlerin firkanın cemiyetin yahut hükümetin değil tamamen şahsının teşebbüslerinden doğduğunu belirtmiştir.³³⁶ Kara Kemal, şirketlerden kazanılan ayni ve nakdi gelirler ile ilgili olarak ne şahsının ne de şirketi idare edenlerin asla bir tasarruf fikri olmadığı gibi gelirlerin bir kısmının hayırlı işlerde kullanılmak üzere emanete alındığını belirtmiştir. Bu titizlik sadece İstanbul'da değil, taşrada teşekkül edecek ve etmiş olan şirketlere ilişkin olarak taşradaki Cemiyet mensuplarına da yazılı talimat hüviyetinde gönderilmiştir.³³⁷

Kara Kemal, fiyat pahalılığını hafifletmek ve önlemek maksadıyla şirketlerin teşekkül ettirildiğini belirtmiştir. Ne kendisinin ne de arkadaşlarının herhangi bir kazançları olmadığını ve bunu da amaçlamadıklarını çok kez dile getirmiştir. Kara Kemal, narh uygulamasının fiyat artışlarını önlemekte başarısız olduğunu ve malların da piyasaden çekilmesine sebep olduğunu söylemiştir. Meclis-i Mebusan'da şeker ticaretini buna örnek göstermiş ve millî şirketlerin, şekeri, hastanelere, bebelere, eczanelere savaş şartlarında oldukça düşük fiyata verdiğini belirtmiştir. Bunun yanında yirmi altı muhitte doksan bin kişiyi doyuracak aşhanelerin tesis ettirildiğini de ilave etmiştir.³³⁸ Midhat Şükrü Bey (Bleda, 1874-1956) de şirket kârları

³³³ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 150, 162.

³³⁴ Toprak, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 326-328.

³³⁵ *BOA.*, *BEO.*, 4466/334949, 6 Eylül 1335.

³³⁶ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 389.

³³⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 173-174.

³³⁸ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 403-405.

kullanılarak açılan mutfakları ve yapılan hayırları Divan-ı Harbi Örfi’de belirtmiştir.³³⁹

Şirket faaliyetleri karlılık anlamında oldukça verimli bir seyir izlemiştir. 1916 senesinde 32.000 lira kâr eden şirket bunun 25.000 liralık kısmının %20’sinin esnaf cemiyetleri tarafından teşekkül ettirilen mutfakların tahsisine, geri kalanının da temettü olarak dağıtılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla esnaf cemiyetleri vasıtasıyla 5000 liralık kâr fakir ve muhtaçlar için ayrılmıştır.³⁴⁰

Kara Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1916 yılındaki kongresinde bu kârların halkın da iştirakinin sağlanacağı bir vakıf bankasının tesisinde kullanılması fikrini önermiştir. Said Halim Paşa da Meclis-i Mebusan soruşturmasında parayı vakfetme mevzusunun kongrede dile getirildiğini söylemiştir.³⁴¹ Şirketlerin yüksek kârlarından 400.516 ve 300.000 liralık iki kısım halinde tutarlar vakfedilmiştir. Sadaret’ten Evkaf-ı Hümayun Nezareti Vekâlet-i Celilesine gönderilen buyruhduda;

“Memduh Şevket ve Hüseyin Hüsnü Efendilerle diğer malum zevat toplamda 400.516 adet lira-yı Osmani.

Memduh Şevket ve Hüseyin Hüsnü Efendilerle diğer malum zevat etfal-i şübbanın himayesiyle sıyanet ve muhafazası için toplamda 300 bin adet lira-yı Osmanî.”

vakfedildiği belirtilmektedir.³⁴² Vakıflardan ilki 400.516 liranın vakfedildiği 11 Cemaziyelevvel 1336 tarihli vakfiye ile teşekkülettirilen vakıftır. Memduh Şevket adına 41.720 lira, Hüseyin Hüsnü, Ferit ve Selahaddin adına 27.500’er lira liralık kısmı, Vehbi adına 26.760 liralık kısmı, Edhem adına 26.940 liralık kısmı, Hüseyin ve Basri adına 27.500’er lira, Tevfik adına 26.200 lira, Sabri, Muhtar, Ali, İzzet, Said, Celal, Rıza, Bekir, Midhat, Sadettin, Cemil ve Kemal Bey adına ise 11.783’er lira vakfedilmiştir. Vakfın müvelliliğine Darü’l-Aceze Müdürü Dr. Nazmi Bey getirilmiştir. Vakfın amacı müdârebe³⁴³ teşekkülü oluşturma, ödünç verme gibi işlerle iştigal etmek, milletin iktisadi gelişimine hizmet için teşebbüslere iştirak

³³⁹ Erdinç, *a.g.e.*, C. II, s. 96.

³⁴⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 165.

³⁴¹ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 166.

³⁴² BOA., BEO., 4522/339104, 24 Haziran 1334.

³⁴³ Müdârebe: Kâr paylaşımı esasına dayanan emek-sermaye ortaklığı. Bk. Cengiz Kallek, “Mudarâbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2005, s. 359.

etmek olarak açıklanmıştır. Bu vakfın yıllık gelirinin %25'i ana sermayeye, geri kalanının da vakıf mütevellilerinin oylarıyla Esnaflar Cemiyetleri genel kurulunda belirlenecek esnaf ve işçiler yararına harcanması, eğer Esnaf Cemiyetleri feshedilirse de yine mütevelliler tarafından uygun görülecek hayır işlerinde kullanılması kararlaştırılmıştır. Vakfın müteveli heyetine Tefvik, Vehbi, İbrahim ve Selahaddin Beyler getirilmiştir. Heyetten herhangi birinin ölmesi yahut çıkarılması durumunda diğer heyet üyelerinin oy birliği ile vakıf işlerini yürütebilecek birisi seçilecektir. Vakfın faaliyetleri yine müteveli heyetinin oy birliği ile gerçekleştirilecektir.³⁴⁴

Vakfın gelirlerinin dağıtımına bakıldığında, vakıf daha çok Esnaflar Cemiyeti'ne maddi destek sağlayıp bu cemiyetin ve mensuplarının gelişmesine yöneliktir. Kemal Bey'in millî ticaret adamı yetiştirme ve bunlardan bir sınıf oluşturma amacı ile örgütlediği esnafın, bu vakfın gelirleri ile desteklenmesidir diyebiliriz.

Diğer vakıf ise 300.000 liranın vakfedildiği 29 Receb 1336 tarihli vakfiye ile teşekkül ettirilen vakıftır. Vakıf bir önceki vakıf ile aynı kişiler tarafından eşit tutarlarda para vakfedilerek kurulmuştur. Vakfın mütevelliliğine Darü'l-Aceze Müdürü Dr. Nazmi Bey getirilmiştir. Vakıf yine sermaye ve emek teşekkülü ile ödünç verme ve alışveriş işiyle işgal etmek üzere tesis edilmiştir. Yıllık gelirinin %10'unun ana sermayeye ilavesi, geri kalan bakıyyenin ise çocuk, hasta, yaşlı, muhtaçların bakımı, eğitimi, iaşesi, tedavi korunması üzerine gerekli bina ve işyeri tesisi üzerine harcanması kararlaştırılmıştır. Müteveli heyeti, vakıf amacına uygun teşkilatların kurulması, bu maksatla teşekkül ettirilen kurumlara ortak olmak veya katkıda bulunmak için yetkiliydi. Müteveli heyetinde Kemal Bey, Ali İhsan, Memduh Şevket, Hüseyin Hüsnü ve Hüseyin Ulvi Beyler bulunmakla beraber heyetten herhangi birinin ölmesi yahut çıkarılması durumunda diğer heyet üyelerinin oy birliği ile vakıf işlerini yürütebilecek birisi seçilecektir.³⁴⁵

Vakfiyeye göre müteveli heyetine tanınan şirketlere iştirak etme yetkisi millî şirketlerin faaliyetlerine bir destek olarak görülmektedir. Akyıldız da vakfa konulan 300.000 lirayı daha önce kurulan şirketlerin sermayesinin vakıflaştırılması olarak

³⁴⁴ VGM. A., 608/2, (11 C. 1336/22.02.1918).

³⁴⁵ VGM. A., 608/2, (29 R. 1336/10.05.1918).

yorumlamıştır.³⁴⁶ Ali İhsan Bey'in İstiklal Mahkemesi'nde Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârının emtiaya yatırıldığını ve tutarın 700.000 liraya çıktığı ifadesi bu görüşü doğrular niteliktedir.³⁴⁷

Cihan Harbi'nden sonra Damat Ferit Paşa kabinesi şirketlere el koymuştur. Bu el koyma süresi boyunca şirketlerin 1.400.000 lira olan sermayeleri 120.000 liraya kadar düşmüştür. Millî Mücadeleden sonra 1922 yılında Kara Kemal tekrar şirketlerin başına geçmiş ve toparlama sürecini başlatmıştır. İzmir suikastı girişimi akabindeki yargılamalar sonrasında, vakıflar tasfiye edilmiştir.³⁴⁸ Şirket ve bankaların tasfiyesi için ise hükümetin çalışma yürütmesi kararı verilmiştir.³⁴⁹

İaşe vazifesinde şirketler büyük bir rol oynamışlardır. Anadolu Millî Mahsulat Şirketi, Anadolu'dan gıda malzemeleri satın alarak İstanbul'a getirmiştir. Getirdiği buğday ve unlar ekme olarak üretildikten sonra Ekmekçiler Cemiyeti vasıtasıyla dağıtılmıştır. Yine şeker, yağ, pirinç gibi gıda malzemelerinin temininde Millî Kantariye Şirketi rol oynamıştır.³⁵⁰ Kantariye şirketi 2300 küsur vagon şekerin iki binini maliyet fiyatına Levazım Dairesine vermiş geri kalan şekeri ise cüzi bir kâr ile belediye vasıtasıyla halka dağıtmıştır. Sadece on vagonu serbest piyasa fiyatıyla satmış ve buradan elde edilen kârla iaşe mutfakları kurularak fakirlere gıda tedariki sağlanmış, diğer yandan memurlar için ucuz lokanta açılmıştır.³⁵¹

Savaş döneminde limanların kapalı olması sebebiyle ihraç ürünleri üreticilerin ellerinde kalmıştı. Bu da alıcıların sadece Almanya ve Avusturya olması sebebiyle mallarının yok pahasına fiyatlanmasına sebebiyet veriyordu.³⁵² Almanlara hammadde almak için çalışan Alman heyeti, Anadolu köylüsünden yapağıyı 7-8 kuruştan, tiftiği ise 8-10 kuruştan almak için uğraşırken Milli Mahsulat Şirketi bunlara zam uygulayarak yapağıyı 60-70 kuruştan, tiftiği ise 90-100 kuruştan sattırmayı sağlamıştır. Bu şekilde Anadolu köylüsünün malının düşük fiyatlardan

³⁴⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 152.

³⁴⁷ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 144.

³⁴⁸ *Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, s. 235.

³⁴⁹ Sertel-Yedek, "İstiklâl Mahkemeleri", s. 117.

³⁵⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 526.

³⁵¹ Birgen, *a.g.e.*, s. 332.

³⁵² Ahmad, *1914-1918*, s. 222.

elden çıkmasını önlemiştir.³⁵³ Bu şirketleşmeler Müslüman/Türk unsura ticaret ve iktisat fikri vermiş, Anadolu'da ticareti canlandırmıştır.

Şirketlerin en önemli faaliyeti ise üç şirketin müdürlerinin girişimiyle 1.500.000 lira sermayeli Millî İktisad Bankası teşekkülü olmuştur. Kara Kemal bu şirketlerin teşekkülünü ve faaliyetlerini anlamlı kılabilmek ve ekonominin mühim bir unsurunu kurabilmek için buralardan elde edilen kârlardan bir banka kurmanın şart olduğunu söylemiştir. Bu suretle millî iktisadın en büyük dayanağının oluşacağını ve bunun da teşebbüs noktasında cesaret verici olacağını savunmuştur.³⁵⁴ Her türlü banka muamelelerini icra etmek üzere Millî Mahsulat Şirketi, Millî Kantariye Şirketi ve Millî Ekmekçi Şirketi taraflarından kurulan Millî İktisad Bankası'nın dâhili nizamnamesi 4 Şubat 1918'de teşkil edilmiştir. Şirket, 1.500.000 lira sermaye ile kurulmuştur. 9 Nisan 1918'de tasdik edilmiştir.³⁵⁵ Bankanın tesisi ile birlikte millî iktisat uygulamalarının önemli bir aşaması gerçekleşmiştir.³⁵⁶

Sermaye birikiminde İttihat ve Teraakki Cemiyeti pek çok yola başvurmuştu. Önce askere, sonra memura ve son olarak esnafa dayalı çözüm yolları aranmıştı. Kara Kemal, askerlerin siyasete temasının doğru olmadığı, memurların ise yüksek maaş ve makam karşılığında parti tercihlerinin sürekli değiştiği, esnafın da eğitimsiz olması sebebiyle kendi millî bir burjuvazi oluşturma çabasına girmiştir. Bu çabanın bir kolu olarak da millî şirketler ve millî banka tesisleriyle Müslüman-Türk unsur ticarete özendirilmiştir.³⁵⁷ Birgen de iâşe faaliyetinden elde edilen kârın Türkler arasında ticareti özendirmek maksadıyla şirket tesislerinde sermaye olarak kullanıldığı görüşündedir.³⁵⁸

Şirketlere yöneltilen en büyük eleştirilerden biri bu şirketlerin ihtikâra sebebiyet vermiş oldukları iddiasıydı. Kara Kemal tam aksine bir durum olduğunu söylemiştir. Birinci İâşe Bölgesi sorumlusuyken Millî Kantariye Şirketinin elindeki pirinç, fasulye ve şekeri maliyetinde biraz fazla bir fiyata hatta piyasada otuz beş

³⁵³ Birgen, *a.g.e.*, s. 348.

³⁵⁴ Toprak, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 326-328.

³⁵⁵ BOA., A./ DVN. MKL., 64/29, 4 Şubat 1334, 9 Nisan 1334 ve 18 Nisan 1334 tarihli belgeler.

³⁵⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 166.

³⁵⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 157.

³⁵⁸ Birgen, *a.g.e.*, s. 327.

kuruşa satılan pirinci bu şirketlerden on dokuz kuruşa aldığını dile getirmiştir.³⁵⁹ Şirketler ihtikârî önlemiş, ve Anadolu tüccarının mahusülüne eder değeri verip zayi olmasını önlemişlerdir.³⁶⁰

1918'in Eylül ayına gelindiğinde savaş sırasında kurulan şirketler ticaret ve sanayi, zirai, inşaat ve taşıma, maliye ve sigorta alanında iştigal etmekteydi. Bu şirketlerin toplam sermayesi 16.623.150 Osmanlı Lirası olup bunun 6.149.689 Osmanlı Lirası ödenmiş sermayeye isabet etmekteydi.³⁶¹ Meşrutiyet'in ilk beş yılında 113 şirket kurulmuştu ve büyük bir çoğunluğu yabancı sermayeden oluşmaktaydı. Cihan Harbi yıllarında ise 123 anonim şirket kurulmuş ve bu şirketlerin büyük bir kısmı Türk sermayesiydi.³⁶²

Millî şirketler doğrudan esnafın veya üreticinin yerini almazken bunların faaliyetlerine ilişkin bir çatı vazifesinde bulunmaktaydı. Bu şirketler esnafla rekabet için değil esnafı organize etmek için kurulmuş şirketlerdir. İstanbul'un bakkalları Millî Kantariye Şirketi'ne ortak iken, şirket de yağ, pirinç, şeker, kahve gibi gıda malzemelerini toptan temin edip bakkallara dağıtmaktaydı. Yine Millî Mensucat Şirketi dokumacı esnafına fason imalat yaptırıyor ve üretilen ürünün, orduya ve halka satışını gerçekleştiriyordu.³⁶³

Kara Kemal şirketçilik girişimlerinde büyük bir rol oynamıştır. Esnafı örgütleyerek sermaye birikimi ile teşekkül ettirilen şirketler, aynı zamanda tüccar ve tarım üreticisi ile ticari ilişkiler kurarak onları organizasyon dahilinde örgütlemiş ve millî iktisatta büyük bir alan oluşturmuştur. Bu süreç tamamen serbest piyasa anlayışının ortadan kalktığı, savaşın oluşturduğu hukukun askıya alınabildiği ortamın etkisiyle ve devletin müdahalesiyle oluşmuştur.³⁶⁴

Kara Kemal, şirket teşekkülünden yoksun oluşu ve şirketleşmenin geç başlamasını, Meşrutiyet öncesi dönemin tavrından kaynakladığı görüşündedir. Güçlü bir sermayenin milletler için kurtarıcı bir rolü olduğu görüşünü savunan Kara Kemal, bu doğrultuda hareket etmek amacını taşıdıklarını dile getirmiştir. Bütün bu

³⁵⁹ Erdinç, *a.g.e.*, C. I, s. 408.

³⁶⁰ Erdinç, *a.g.e.*, C. II, s. 122.

³⁶¹ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 166.

³⁶² Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 175.

³⁶³ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 365.

³⁶⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 184.

ŐirketleŐmeleri kuvvetli kılacak unsurun ise Őirtket kârlarından mütēekkil millî bir bankanın kurulmasında görmüştür.³⁶⁵



³⁶⁵ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 408-410.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DÜZENİ

2.1. Klasik Osmanlı Ekonomisi

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın yarısına kadar kendi içerisinde gelişmeler kaydederek aynı geleneksellik içerisinde kalmış klasik bir düzendir. 1820-1913 yıllarını kapsayan dönem ise dış ticarete ve yabancı sermayeye açık, tarım ağırlıklı bir dönem olarak adlandırılırken, 1914 ve sonrası savaş dönemi ekonomisi denilebilecek devlet müdahalesinin yoğun olduğu dönemdir.³⁶⁶

Klasik dönem diye adlandırılan dönemde sadece Osmanlı Devleti değil, dünya ekonomisi ziraat üzerine kuruluydu. Bunun yanında kendi iç ekonomisine dönük imalat sektörü ve ticaret de vardı fakat kendi iç ihtiyacını karşılamak üzere kontrol altında tutulan bu sistemde, ihracatın aksine ithalat kendisine daha uygun imkân ve ortam bulabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde klasik dönem ekonomik düzenin başlangıcı XV. yüzyıl olarak görülmektedir. XV. yüzyılın sonlarına kadar, merkezden uzak, toprak sahibi, güçlü Türk aileler ile merkezdeki devşirmelerden kurulu bürokrasi arasındaki bir mücadele varken, II. Mehmet'in özel mülkiyetteki topraklara el koyarak gücü merkezileştirme girişimleri ile iktidar tam anlamıyla merkeze taşınmış oldu. Böylece Osmanlı ekonomisine, devlet menfaatinin ön plana konulduğu iktisadi politikalar hâkim oldu.³⁶⁷ Osmanlı'da devleti merkeze koyan bu sistem, mülkiyeti devlete ait toprak, ordu ve vergilendirme üzerine inşa edilmiştir. Ekonomi, ayrı bir politika olarak görülmemiş, tam aksine yönetim anlamında devlet nizamının tesisi için araç olarak kullanılmıştır.

Toprak dışında, loncaların katı kurallarının egemen olduğu zanaata dayalı üretim bulunmaktaydı.³⁶⁸ Osmanlı Devleti'nin en büyük amaçlarından biri, büyük toprak mülkiyetlerini ve tüccarların büyük sermaye birikimlerini önleyerek devlet

³⁶⁶ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 11.

³⁶⁷ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 51-52.

³⁶⁸ Bağış, *a.g.m.*, s. 543.

otoritesine tehdit olabilecek toplumsal kesimleri baskılamaktır.³⁶⁹ XVI. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı toplumunun büyük bir kesimi kırsallarda, devletin tahsis ettiği arazilerde ve aile teşekkülleri içerisinde tarım ile işigal etmekteydi. Toplumun %10'una tekabül eden kesimi ise kentlerde zanaat ve ticaretle işigal etmiştir.³⁷⁰

Ulaşımın gelişmemesinden dolayı gıda maddelerinin sevkindeki zorluk ve devletin, şehirlerin ihtiyacı olan mamul maddelerinin ve bu mamul maddelerin üretimi için gerekli ve yeterli hammaddenin temini kaygıları sebepleriyle konulan ihracat sınırlamasından dolayı dış ticaret çok gelişmemiştir. XVI. yüzyılda var olan dış ticaret Avrupa ile sınırlı iken ekseriyetle Tebriz, Mısır ve Karadeniz'in kuzeyi istikametinde gerçekleşmekteydi.³⁷¹

Klasik dönemde Osmanlı ekonomisi, ziraat, sınai üretim, fiyat, sermaye, yatırım, emek, tüketim, ithalat ve ihracat araçlarının kontrolü üzerine kurulmuştur.³⁷² Osmanlı ekonomisi, fiyat istikrarının korunmasına önem verilmesi sebebiyle arz öncelikli ve tarımsal, esnaf teşkilatları bünyesindeki küçük sanayicilerden oluşan küçük üreticilere dayanan ekonomidir.³⁷³

Klasik düzende ekonomi politikasından ve bu politikaları uygulayabilecek kurumların varlığından söz edilememektedir. Ekonominin kontrol mekanizmaları, Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatının kurulu olduğu iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁴ Lonca gibi geleneksel yapılar da bu unsurlarla var olan kurumlar olarak teşekkül etmişlerdir.

Kelime olarak gıda maddeleri anlamında sunma, yedirme ve içirme manasında gelen iâşe, ilke olarak mal ve hizmet arzının yüksek, kaliteli ve düşük fiyatta olması ve bu dengede tutulmasıdır.³⁷⁵ Bu dengenin sağlanması ise devlet

³⁶⁹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 58.

³⁷⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 32.

³⁷¹ Pamuk, *1500-1914*, s. 67-68.

³⁷² Harun Şahin, "Klasik" Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları", *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, c. 5, S. 10, 2014, s. 167.

³⁷³ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 17-18.

³⁷⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 41.

³⁷⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 42.

müdahaleciliği ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu ilkedeki en mühim amaç, toplumun tüketim mallarına ucuz ve kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamaktır.

Devlet mülkiyetindeki toprak, ailelere tahsis edilerek toprağın işlenmesi sağlattırılır ve bu topraklar devredilemez ve vakfedilemezdir. Toprağın tahsisi eşitlik ilkesi gözetilerek gerçekleştirilmiş, büyük toprak sahipliklerinin doğuşu önlenmiştir.³⁷⁶ Topraklardan elde edilen mamul, öncelikle bulunduğu kazanın tüketimine sunulur, kaza halkının ihtiyaçları bitmeden bu ürünler başka bir yere götürülemezdi. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra bu mamuller ordu ve sarayın ihtiyacına sarf edilir, oradan da ihtiyaç fazlası mamul kalırsa İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'da da ihtiyaç fazlası ise ülkenin diğer bölgelerine iç gümrük ödenmek suretiyle gönderilir ve buralarda da ihtiyaç yoksa söz konusu mamul özel bir izinle ve gümrük vergisine tabi tutularak ihracata konu edilirdi.³⁷⁷ Dolayısıyla Osmanlı'da iç ticarete, üretime ve ithalata kısıt konulmayarak mal arzında bolluk esas alınmış ve böylece fiyat denetimi de sağlanmıştır.³⁷⁸ Üretim sonucu piyasaya giren gıda maddelerinin ticareti ve işlenmesi o bölge esnafının tekelinde olup, bu esnaflar iş kollarına göre devlet tarafından loncalar halinde örgütlenir ve belli bir hacmi aşmayacak şekilde faaliyette bulunmaları sağlanırdı.³⁷⁹

Devletin iaşeye verdiği önem, ithalat ve ihracat politikalarına, ithalatta ülke içi arz artışına verilen önem sebebiyle ithalatın desteklenmesi, ihracatın ise ancak iç talebin karşılandıktan sonra marjinal faydası azalan mamuller için izin verilmesi şeklinde yansımıştır. Bu durum zamanla yabancı tüccarlara kapitülasyonlar gibi ayrıcalıklar tanıyan özel bir alakaya dönüşmüştür.³⁸⁰

Klasik dönem ekonomik düzenin diğer unsuru olan ve sosyal dengeyi korumayı amaç edinen gelenekçilik unsuru, mevcut durumu muhafaza etme, herhangi bir değişiklik girişimini önlemek olarak ifade edilebilir. Osmanlı gibi üretimin tüketime yetecek kadar gerçekleştirildiği ekonomik yapılarda bu dengenin bozulmaması büyük önem arz eder. Bu tarz ekonomilerde, üretimdeki küçük bir azalış ve tüketimdeki küçük bir artış kıtlık tehlikesi gösterebilirdi. Bundan dolayı

³⁷⁶ Şahin, *a.g.m.*, s. 167

³⁷⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 42-43.

³⁷⁸ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

³⁷⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸⁰ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 55-56.

lüks malların ve hammaddenin ithali desteklenirken, ihracat ise engelleyici uygulamalara tabi tutulmuştur.³⁸¹

Osmanlı, bu tehlikeyi tüketim açısından “men-i isrâfât” yasaklamalarıyla kontrol altına almayı çalışırken üretimde de fazla üretimi önleyerek, üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına da çaba sarf etmiştir.³⁸² Çünkü sermaye ve emekten oluşan, sanayi öncesi ekonomik yapılarda üretimi artırmak, başka bir alandaki emeği bu alana kaydırmakla mümkün olabilirdi. Bu durumda da emek faktörünün kaydığı alanda üretim azalması ve akabinde kıtlığa sebep olması kaçınılmaz olurdu. Esnaf örgütleri ve dükkân sayıları, toprak büyüklüklerinin belli bir düzeyde tutulması, toprakla uğraşanların şehirlere göç etmesinin yasaklanması gibi düzenlemelerle olabilecek muhtemel problemlerin önüne geçmeye çalışan Osmanlı’da, gelenekçilik unsuru da bu korumacılıkla vücut buluyordu. Şeriata aykırı olmadığı kabul edilen kanun ve örflerin temelini oluşturduğu düzenlemelerde gelenekçilik, 16-18. yüzyıllar boyunca “kadim olana aykırı iş yapılmaması” şeklinde ekonomik hayata yerleşmiştir.³⁸³

Klasik dönem ekonominin son unsuru olan fiskalizm, hazineye ait gelirleri en yüksek düzeye çıkarmaya çalışmaktır. Devlet de bu amaçla, güvenliği, toprakların üretime sevk edilmesini ve ticaret yollarını korumayı sağlamıştır.³⁸⁴ Osmanlı’da devlet, ekonomik değil hazine gelirlerini artırmayı amaçlayan bir devlettir. Ana gelir kaynağı toprak olup toprağın dağıtımı ve denetimi devlet tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁸⁵

Devlet gelirlerini artırmak sadece vergi toplamakla değil aynı zamanda harcamaları azaltmakla da mümkün olabileceği için harcamaları kıstak da fiskalizmin içerisinde yer alır.³⁸⁶ Sanayi öncesi, emek sayısına ve gücüne dayanan ekonomik düzende, gelenekçi kaygılarla beraber üretim miktarının artırılmaması, nakliyenin dönem şartları sebebiyle zor ve pahalı olması ve pazar hareketliliğinin

³⁸¹ Çağlar Keyder, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 643.

³⁸² Genç, *a.g.e.*, s. 45.

³⁸³ Genç, *a.g.e.*, s. 45.

³⁸⁴ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 54.

³⁸⁵ Abdülkadir İlgen, *Türk Modernleşmesi Zihniyet İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 33.

³⁸⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 46.

yani parasal ilişkilerin sınırlı olması devletin gelirini artırmayı zorlaştırıyordu. İaşecilik unsurundan kaynaklanan dengenin korunma güdüsünün parasal hareketliliği önlemesi de bir diğer olumsuz etkendi. Parasal hareketliliğin büyümesi ve genişlemesinin aynı zamanda sosyal dengeleri bozabilecek olması, ticaret ehlerinden oluşan zengin bir çevre oluşturma ihtimali de istenen bir durum olmadığı için narh uygulamaları ile kâr hadlerinin belli oranları geçmemesi sağlanırdı. Bu durum devletin hazine gelirlerini olumsuz yönde etkileyen bir uygulamaydı. Dolayısıyla bu ekonomik düzen, Osmanlı'da herhangi bir iktisadi girişimin yahut faaliyetin, hazineye sağlayacağı katkı ölçüsünde değerlendirilmesine sebep olmuştur.³⁸⁷

İaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm dışında Osmanlı klasik ekonomi düzeninde rekabet yerine dayanışma hâkimdir. Bunu dönemin esnaf örgütleriyle gerçekleştirmiştir. Herhangi bir aykırılıkta ise aykırılığın tespitiyle birlikte kadıya başvurulduğu görülmektedir. Kadının verdiği cezalarda da ticaretten men çok istisnai bir durum olmakla birlikte suçu doğuran davranışın bir alışkanlık hali kazanıp kazanmadığının varlığı cezai müeyyideyi uygulamakta önemliydi.³⁸⁸

Osmanlı'da bu ekonomik düzenin ve denetim mekanizmasının en önemli sağlayıcısı adeta bir devlet kurumu gibi imtiyaz ve yetkilere sahip olan esnaf cemiyetleridir. Şehir çarşılarında loncalar oluşturulur ve her loncada aynı meslek erbabları toplanırdı.³⁸⁹ Osmanlı'da klasik dönem ekonomi düzeninde devlet hem vergi toplamak hem de iktisadi hayatın düzenini sağlamak için esnaf cemiyetlerine haklar ve imtiyazlar vermiştir.³⁹⁰ Devlet, meslek kurallarını öğretme, fiyat, kalite ve ölçü kontrolünü yapma, ekonomik gruplar arasında düzen sağlama ve vergi toplama gibi hak ve yetkileri bu cemiyetlere vermiştir.³⁹¹ Cemiyette görevli kâhyalar, yiğitbaşılar, esnafları gezer, fiyat, kalite ve ölçü kontrollerini gerçekleştirir, aykırı bir durumun tespiti halinde ise cezai müeyyide uygularlardı.³⁹² En önemli düzenlemelerden birisi olan fiyat ve kalite kontrolüne narh uygulaması denirken bu

³⁸⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 46-48.

³⁸⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 68-69.

³⁸⁹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 53.

³⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 41, S. 1-4, 2011, s. 41.

³⁹¹ Barkan, *a.g.m.*, s. 44-45.

³⁹² Barkan, *a.g.m.*, s. 42.

uygulama halkı fiyat artışına karşı korumayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda bu uygulama ile aşırı kâr önlenerek iş sahipleri arasındaki denge korunmaktadır.³⁹³

Serbest rekabetin yerine, kontrol ve yardımlaşma unsurlarının olduğu, bu ekonomik düzende ticari faaliyet ile iştilal etmek isteyen birisi, isteği yerde, istediği faaliyete girişme özgürlüğüne sahip değildi. Aynı meslek grubunun aynı çarşıda çalıştığı bu düzende, bütün ekonomik faktörler de büyük ölçüde birbirine denkti. Herhangi bir mesleğin icrası için bir ustanın yanında kalifiye olacak kadar mesai geçirilmesi ve artık o ustalığa ilişkin yeterliğin gösterilmesi gerekmektedir. Bütün bunların akabinde ise gedik denilen ve faaliyetin icrası için gerekli olan boş bir dükkân için de beklenmesi gerekiyordu. Bu süreç sektörün büyüklüğünü kontrol altında tutarken aynı zamanda sektörde faaliyet gösterecek iş erbabı sayısını da kontrol altında tutarak bir nevi o pazardan elde edilen gelir bölüşümünü dengede tutmaktaydı.³⁹⁴ İşçi taksimi ve teminini de gerçekleştiren esnaf cemiyetleri aynı zamanda işçilerin bir başka patron tarafından kandırılıp alınmasını da yasaklamıştır.³⁹⁵

Loncaların XIX. yüzyıla kadar devlet nezdinde konumunda pek bir değişiklik olmamıştır. Fakat XIX. yüzyılda ithalat hem çok genişleyip hem de hızlanınca, loncalar iaşe konusundaki önemlerini yitirmişlerdir. Tanzimat'tan sonra narh ve gedik uygulamaları da ortadan kalkınca loncalar işlevlerini tamamen yitirmiştir. Loncalar bünyesindeki zanaatlar da ithal mallar karşı rekabet gücü bulamamıştır.³⁹⁶ İthalatın yarattığı bu rekabet akabinde işlevsiz hale gelen loncalar zamanla tamamen kapanmıştır.³⁹⁷

2.2. Tanzimat Dönemi Sonrası Ekonomik Durum

Avrupalı devletler, dış ticareti ulusal sermayeyi artırmada bir araç olarak görüp, ihracatı teşvik edici, ithalatı ise kısıtlayıcı uygulamalar ortaya koyarlarken, Osmanlı Devleti ise tam aksine uygulamalar ile yabancı ticarete (ithalata) destek

³⁹³ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 62.

³⁹⁴ Barkan, *a.g.m.*, s. 39-40.

³⁹⁵ Barkan, *a.g.m.*, s. 41.

³⁹⁶ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 93.

³⁹⁷ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 143.

sağlamaktaydı. Bu desteklerin en önemlisi olan kapitülasyonlar, bir ticari ayrıcalık uygulamaları iken XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupalı tüccarların kendi mahkemelerini kurmaları gibi egemenlik hakkını ihlal eden bir uygulamaya dönüşmüştür. Özellikle yabancı tüccara düşük gümrük vergisi, yerli tüccara yüksek gümrük vergisi uygulamaları yerli tüccarı yabancı tüccar karşısında rekabet edemez hale getirmiştir.³⁹⁸

Dış ticaretin yabancıların elinde olması, XVI. yüzyıla kadar Osmanlı tarafından kontrol edilmiş ve bir uluslararası politika argümanı olarak yabancı devletlere karşı kullanılmıştır.³⁹⁹ Bununla beraber XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devletin merkezi gücünün azalması sebebiyle hazineye vergi ulaşmıyor ve bu durum vergi gelirlerinin azalmasına sebep oluyordu. 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile gücü artan ayanlar da geniş toprakları denetim altında tutarlarken vergi gelirlerine de el koymaya başlamışlardır.⁴⁰⁰ Hazine gelirlerinin azalması, devletin iç ve dış güvenliğini sağlayamamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla da sağlıklı bir iktisadi oluşumların vücut bulmasına imkân kalmamıştır. Sanayi Devriminin gerçekleştiği zaman diliminde Osmanlı, vergi toplayamayacak kadar zayıflamışken aynı zamanda yeni iktisadi oluşumları ve sermaye teşekküllerini engelleyecek kadar baskın konumda varlığını sürdürmüştür.⁴⁰¹

XVI. yüzyıldan itibaren yeni keşiflerle Akdeniz'deki ticaret hacmi Atlantik'e doğru geçiş göstermiştir. Bu keşifler Osmanlı için gelir kaybı anlamı taşırken aynı zamanda Avrupa'da sanayi devrimi gerçekleşmiştir.⁴⁰² Başta İngiltere'de olmak üzere, odun kömürü yerine kok kullanılmış, demiri eritmede yeni bir teknoloji oluşmuş, buhar gücü sanayiye girmiş ve enerji kaynağı olarak üretim sanayisinde yerini almıştır.⁴⁰³ Sanayi Devrimi ile düşük maliyetle büyük miktarlarda üretimin gerçekleştiği ekonomi dönemi başlamıştır.

³⁹⁸ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 56-57.

³⁹⁹ Bağış, *a.g.e.*, s. 543.

⁴⁰⁰ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 88.

⁴⁰¹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 59.

⁴⁰² Bağış, *a.g.e.*, s. 543.

⁴⁰³ Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 548.

Sanayileşmeyi gerçekleştiren ülkeler bir yandan üretimlerine pazar ararlarken diğer yandan üretim kaynakları arıyorlardı. Dış ticaret alanını ve hacmini genişleten bu ülkelerin bu genişlemedeki en önemli etkenlerinden birisi de sanayideki gelişmelerin ulaşım araçları alanına da yansımış olmasıdır. Aynı zamanda bu ülkeler, pazar olarak seçtikleri ülkelere demiryolları inşa etmişlerdir. Avrupa sermayesi ile rekabete girişebilecek imkânı olmayan yerli tüccar, bütün bu gelişmeler akabinde iyice gerilemiştir.⁴⁰⁴

Osmanlı'da ise Anadolu'nun dış ticareti sınırlı kalırken Balkan vilayetlerinin Avrupa ile ticareti gelişmiş, bu gelişmeler Balkanlar'daki gayrimüslimleri zenginleştirirken bölgedeki ayrılıkçı hareketleri de güçlendirmiştir. Kaybedilen savaşlar, kaybedilen gelirler ve artan ayrılıkçı hareketler devletin ekonomi politikalarını da bu minvalde etkilemiştir. Devletin amacı orduyu güçlendirmek için yapılması gereken harcamalara kaynak olacak vergi gelirlerini artırmak ve aynı zamanda devletin diğer gelirlerini karşılamak olmuştur.⁴⁰⁵

Kapitülasyonlarla dış ticarete hâkim olan yabancılar, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden tüketici ile etkileşim, iç gümrük ve ulaştırma gibi problemleri çözmek için faydalanmışlardır. III. Selim döneminde gayrimüslim tüccarlara “Avrupa Tüccarı” denilmesiyle imtiyazlı bir sınıfa erişmişlerdir. Az sayıda Müslüman tüccar da bunun haksız bir rekabet olacağı konusundaki şikâyetlerine istinaden “Hayriye Tüccarı” adı altında bir sınıf olarak imtiyaza kavuşturuldukları da çok etkileri olmamıştır.⁴⁰⁶ Bunun yanında kapitülasyonlarla birlikte Avrupalı tüccarlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kendi mahkemelerini kurmak ve ticari meseleleri bu mahkemelerde çözüme kavuşturmak gibi haklar da elde etmişlerdi. Yerli ticaret erbabından daha az gümrük vergisi ödemeleri de dikkate alındığında Osmanlı'nın Müslüman/Türk tebaasına sağladığı haklar oldukça geride kalmıştır.⁴⁰⁷ Bütün bunlara rağmen yerli malını, dış rekabete karşı korumak için herhangi bir tedbir alınmamıştır. XIX. yüzyılın sonuna kadar yeni teknoloji ile ilgili bir girişim mevcut değildi. Azalan hazine geliri sebebiyle XIX. yüzyılın ilk yarısında sürekli artırılan iç

⁴⁰⁴ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 85-86.

⁴⁰⁵ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 92.

⁴⁰⁶ Bağış, *a.g.e.*, s. 544.

⁴⁰⁷ Pamuk, *1500-1914*, s. 165-166.

gümrüğün, devletin dış borç alma imkânından sonra kaldırılması belki bir miktar yerli üretime teşvik sayılabilirdi.⁴⁰⁸

Tanzimat'tan sonra klasik iktisat öğretisi ön plana çıkmıştır. Bu liberal iktisat düşüncesi Osmanlı idaresince de kabul görmüştür. Ticareti kısıtlayan yed-i vahit ve dâhili gümrükler gibi uygulamalar kaldırılmıştır. Dış ticarete de serbestiyet ilkesi önem kazanmıştır.⁴⁰⁹ Dâhili gümrük yani iç gümrük uygulaması ile Osmanlı'da bir iskeleden başka bir iskeleye ya da bir şehirden başka bir şehre nakliyesi olan mallar, iç gümrük adı altında çeşitli isimlerle anılan bir vergi uygulamasına tabi tutuluyordu. Yed-i vahit uygulaması ise bazı mamul alım ve satım işlerinin devletin tekeli altında gerçekleştirilmesidir. Bu ürünler ihtisap yetkilileri tarafından alınır ve bu ürünü alım satım yetkisine haiz tezkere sahibi Müslüman tüccara verilirdi.⁴¹⁰

Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda dışa açılması ve maliyesinin kontrolden çıkması 1838 Balta Limanı Antlaşması, 1854 dış borç, demiryolu imtiyazları, 1856 Islahat Fermanı, 1861 toprak sorunu ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bu atılan adımlar toplumsal reform olmaktan ziyade devletin kısa vadeli çıkış yolları arama ve günü kurtarma girişimleriydi. Çünkü Osmanlı, başka bir amaca yönelebilecek güçlü bir ekonomik kurum veya kurumların varlığından yoksundu.⁴¹¹

Sanayileşmiş İngilizler, hem üretimlerine kaynak teşkil edecek hammadde hem de mamullerine pazar arayışı içine girmişti.⁴¹² Osmanlı'nın da dönemin şartları içerisinde bulunduğu siyasi koşullar ve yıllardan beri hâkim olan ticari imtiyazlarla uluslararası ilişkilere yön verme görüşü, 1838'de İngilizler ile Balta Limanı Antlaşmasının imzalanması sonucunu getirmiştir. Bu antlaşma ile Avrupa üretim tekniklerinin üstünlüğü, ithalata uygulanan düşük vergi uygulamaları akabinde Osmanlı'da sanayi teşekkülü imkânsız bir hale gelmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁸ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 93-94.

⁴⁰⁹ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 635.

⁴¹⁰ Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 668.

⁴¹¹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 96-97.

⁴¹² İlgen, *a.g.e.*, s. 52.

⁴¹³ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 624.

Devlet, bir malın dış ticaretini bir kişinin tekeline bırakabilirken, kıtlık dönemlerinde ihracatı yasaklayabilirken ve savaş dönemlerinde dış ticarete yönelik vergi uygulamalarını artırırken, 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile bu yetkilerinden vazgeçmiştir. Bu antlaşma ile hammaddelerin ülke dışına ticareti kolaylaşırken, hazine gelirleri azalmıştır. Hazine geliri azalan Osmanlı için dış borç süreci başlamıştır. Yine bu antlaşma ile ihracata uygulanan gümrük vergisi artırılmış, iç gümrük uygulaması yerli tüccara uygulanmaya devam ederken yabancılar için kaldırılmıştır. Sanayileşmiş Avrupa'nın üretim imkânlarından yoksun olan yerli tüccar daha da ezilmiştir.⁴¹⁴

Osmanlı geniş kapasitede mamul mal ithal edip, ithalat ölçeğinde kayda değer bir miktar arz etmeyen hammadde ihraç eder bir konuma geçmiştir. Ucuz ithal mallar özellikle pamuklu ürünler noktasında rekabette ön plana çıkmıştır. Ayrıca dış ticarete açılan hammaddenin temini de yerli üretici için maliyetli olmuştur. Dokunulmazlık ve düşük vergi güvencesindeki yabancı ve gayrimüslim tüccarlar kaşısında hiçbir teşviki olmayan Müslüman ve Türk tüccarlar güç durumu düşmüşler.⁴¹⁵ Gayrimüslimler adeta Avrupa sermayesinin bayisi konumuna gelmişler.⁴¹⁶ Osmanlı'nın dış ticaret için kullandığı limanlarda hâkim olan iki unsur vardı; Avrupalı tüccarlar ve başta Ermeni ve Rumlar olmak üzere gayrimüslim Osmanlı Devleti tebaaları. Gayrimüslim unsurlar, yabancı sermayenin ülkeye girişinde ve dış ticaretin genişleminde büyük etkiye sahip olmuşlardır. Ülkenin toplumsal yapısını, gelenek ve göreneklerini, tüketim alışkanlıklarını bilen bu gayrimüslim unsurlar, Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez bir araç olmuşlardır. Müslüman ve Türk tüccarların ise bu dış ticaret faaliyetlerinde payları yok denecek kadar az olmuştur.⁴¹⁷

Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra başlayan sanayileşme hareketleri, yine ordu ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu işletmeler pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersane demir dökümhaneleri

⁴¹⁴ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 97-98.

⁴¹⁵ Keyder, *a.g.m.*, s. 644.

⁴¹⁶ Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat", *Türkiyat Araştırmaları*, 1, 2004, s. 68.

⁴¹⁷ Şevket Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 665.

olarak teşekkül etmişlerdir. Bunlar tarafından üretilen mamuller devletçe satın alınmasına rağmen çok uzun süre işletilememiştir.⁴¹⁸

Osmanlı'da ilk başta büyük ölçekte diyebileceğimiz sanayi işletmeleri, ordunun ihtiyacı için kurulmuştur. Bunun dışında Birinci Dünya Savaşına kadar en önemli sanayi işletmeleri yünlü, pamuklu, ipekli tekstildir. Önemli sanayi kuruluşlarını barındıran Selanik'in, Balkan savaşı sonrası kaybedilmesi üzerine bu sektör de bitmiştir.⁴¹⁹

Batı'da iktisadi güç ile siyasi güç arasında etkileşim varken, Osmanlı'nın devlet felsefesinde yönetimi icra noktasında tek etkin güç siyasettir. Bu siyaset kurulurken, Müslüman ve Türk güçlü bir aile oluşumunun engellenmesi esas alınmış ve devşirme modeli uygulanmıştır. Aynı model Osmanlı ekonomisinde de görülmektedir. Bu uygulamanın amacı da herhangi bir elde büyüyen iktisadi gücün, mevcut siyasi güce rakip bir alternatif siyasi güç haline gelmesini önlemektir. Siyasi gücün içerisinde birikim şansı elde etmiş herhangi bir devlet idarecisinin malına el konulması da yine alternatif olabilecek siyasi bir gücün iktisadi gücü de beraberinde elde etmesini önlemektir. Bütün bu sistem içerisinde Osmanlı'da sermaye teşekkülünde öncelikle yabancılar etkin konuma gelirken eksik kalınan yerde Osmanlı devleti içerisinde siyasi güç imkânı elde edemeyecek olan azınlık tebaa kendine yer bulmuştur.⁴²⁰

II. Meşrutiyetin getirdiği liberal ekonomi imkânları elinde sermayesi olan gayrimüslimlere yaramış, Müslüman halk şirketleşme imkânından yoksun olduğu için bu fırsatı değerlendirememiş dolayısıyla yeni üretim alanları gayrimüslimlerin eline geçmiştir.⁴²¹ Osmanlı'da servet, XVI. ve XVII. yüzyıllarda sarraf ve yüksek devlet memurlarında bulunurdu. Sarraflar bu serveti borç para vermek suretiyle edinirlerken yüksek devlet memurları ise tımar düzeni içerisinde dirliklerden sağlanan vergi gelirleri ile biriktirmişlerdir. Osmanlı'daki müsadere sistemi ve devletin özel mülkiyeti sınırlandırması ise bu servet birikimini sürekli kılıyordu. Devletin özel mülkiyete müdahalesi sonucunda ise vakıf kurumunun yaygınlaşması

⁴¹⁸ Pamuk, *1500-1914*, s. 202.

⁴¹⁹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 142-143.

⁴²⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 80.

⁴²¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 160.

ortaya çıkmıştır. Servetlerden, vakıf çatısı altında vakfedilerek, vakıf gelirleri adı altında yararlanmak amaçlanmıştır.⁴²² Genç, XVIII. yüzyılda ülkenin merkezine uzak bir kentte ölen bir tüccarın büyük miktarda mirası kaldığı anlaşılınca hemen el koyma işleminin uygulandığını aktarmıştır. Her ne kadar sivillerin mirasına el koyma yoksa da bu derecede bir mirasın ticaretle elde edilemeyeceği, iltizam işinden kaynaklandığı, bu işten kaynaklanıyorsa da bu ölen şahsın sivil hüviyetini kaybedeceği görüşünden hareketle bu işlem gerçekleştirilmiştir. Çünkü esnaflar arasında XVIII. yüzyılda en fakir ile en zengin arasındaki servet farkı 3 ila 6 kat arasında değişmekteydi.⁴²³

Osmanlı Devleti'nin, yıllardan beri yönetim politikası olarak sürdürdüğü Müslüman ve Türk halkının ekonomik gücünü kontrol etme icrası, XX. yüzyılın başlarında sermaye birikimi sorunu olarak vücut bulmuştur. Dolayısıyla sermaye sorunu Osmanlı'nın mali ve ekonomik sisteminde doğan bir sorun olmuştur. Bu sorun, dönemin fikir adamları tarafından işlenmiş ve “millî sermaye sorunu” adını almıştır.

2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Müslüman/Türk Unsurun İktisadi Durumu

Osmanlı'da var olan geleneksel esnafılık kültürü, ticaret anlayışı, bu kültür ve anlayışın rekabete karşı çıkan ve pek çok kısıtlayıcı engeller koyan tavrı sebebiyle sermaye birikimi olmamıştır. Birikimi olmayan ekonomilerin yeni üretim faktörlerini temin edecek ve üretim kapasitelerini artıracak imkânı bulunmamaktadır. İthalatı serbest bırakan ve ihracatı kısıtlayan bir ekonomik geçmişe sahip ve XIX. yüzyılda vergi koyma veya kaldırma gücünü yitirmiş devletin esnafının, zanaatkârının, girişimcisinin, sanayi devriminin nimetlerinden sonuna kadar istifade etmiş yabancı ticaret adamları ve bunların mallarıyla rekabet edebilme imkânı kalmamıştır.

Ekonominin halka, orduya ve devlete yetecek kadar arza ve hazine gelirlerinin artırılması üzerine bina edildiği Osmanlı'da, ekonominin yapısal kurumlarının da olmayışı ile birlikte ticarete ilişkin bir beceri oluşmamıştır. Ülkede

⁴²² Pamuk, *1500-1914*, s. 82-84.

⁴²³ Genç, *a.g.e.*, s. 70-71.

ticaret eğitimi denilebilecek yeterlikte bir eğitim bulunmamaktaydı. Osmanlı'nın bu alana ilişkin yazılı birikiminde dahi 1908'e değin ticari şirketler üzerine çok bir ürün ortaya konulmamıştır. XX. yüzyılın başında hala bir önceki yüzyıldan kalma ve Osmanlı toplumu ve kurumlarına herhangi bir uyarılama yapılmadan çevrilen Fransız mevzuatı menşeli ticaret kanunu yürürlükteydi. Osmanlı mevzuatında tüzel kişilik kavramı hâlâ bulunmamaktaydı.⁴²⁴ Tüzel kişiliklerin gayrimenkul edinebilmesine ilişkin düzenleme dahi 1911 senesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde yer alan muhalifler tarafından büyük kavgalara bahane olmuştur.

Bu vaziyette, Osmanlı'nın toplum yapısı ve zihni geçmişi de önemli bir paya sahipti. Osmanlı'da devlete ait bir görevde vazife almayı hedefleyen, ticaret ile iştigal sahasını önemsemeyen bir toplum yapısı da ticarete ilişkin girişimleri törpüleyen bir etken olmuştur. İnalçık, Kınalızade'nin tavsiye niteliğindeki metninden; servetin ticaret, zanaat ve tarımla elde edilebileceğini, bunlardan en üstün sayılması gerekenin ticaret olduğunu dile getirenler olsa da kanuna aykırı bazı uygulamalar sebebiyle ticaretten elde edilecek servetin dini açıdan şüpheli olabileceğini belirtenlerin de olduğu görüşlerini aktarmıştır. İnalçık, bu durumun, Osmanlı halkının iktisadi faaliyetlere bakışını dini ve ahlaki çerçeveden etkilediğini belirtmiştir.⁴²⁵

Batılı devletlerin güçlenmesi ve Osmanlı'nın bu güçleniş karşısında zayıf duruma düşmesi, devletin çareyi orduyu hedef alan yenilikler ve değişimlerde aramasına sebep olmuştur.⁴²⁶ Dolayısıyla ekonominin tanzimi ve gelişimi hep arka planlara bırakılmış, devlete direk temas edecek çözüm arayışlarında hazineye gelir ya da ordunun ıslahatı gibi meseleler öncelik kazanmıştır.

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde sadece hammadde kaynağı olarak görülen bir devlet, dış ticareti büyük bir oranda yabancıların ve iç ticareti gayrimüslim unsurların hâkim olduğu bir ekonomi kalmıştır. Bütün bunların akabinde yerli unsurun rekabet edecek gücü kalmamış, yoksullaşmıştır.

⁴²⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 153.

⁴²⁵ Halil İnalçık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Cilt I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 81-82.

⁴²⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 154.

Dini mensubiyet, Osmanlı'da artık dini ayırmadan da öte ekonomik ayrımı da belirleyen bir konuma gelmiştir. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'da Türkler, bir takım küçük zanaatlar dışında arabacılık, hamallık, amelelik gibi hizmet sektöründe ve köylerde tarım işlerinde iştigal ederlerken, Rumlar zirai ürünlerin ticaretini, Ermeniler, Yahudiler, Rumlar Avrupa'da üretilen ürünlerin ticaretini gerçekleştirmektedirler. Sanatkârlık da yine büyük oranda bu unsurların hâkimiyetinde olmuştur. Ticarete soğuk bakan Türkler, devlet kadrolarında memuriyet alma çabasında, pek çok gayrimenkul ve menkul mal birikimine sahip gayrimüslimler ticareti ellerinde tutmuşlardır.⁴²⁷ Bayur da Osmanlı'nın geleneksel toplum yapısında Türklerin genel olarak asker, çiftçi yahut işçi olduğunu belirtmiştir. Esnafılık, tüccarlık pek yaygın olmamıştır. Toplumun zengin kesimi gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Fakat bu kesim, ayrılıkçı hareketler vuku bulduğunda, bu ayrılıkçı girişimleri desteklemiştir. Yunanistan'a verilen Averof kruvazörü ve hatta Millî Mücadele döneminde kredi bulmakta zorlanan Yunanistan'ın para sıkıntısının Zaharof adlı bir Osmanlı tebaası Rum tarafından giderilmesi bu durumun da göstergesi olmuştur.⁴²⁸

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kanun-ı Esasi tekrar yürürlüğe girmiş, meclis açılmış ve çok partili bir siyasal iklime geçilmiştir. Basın, fikir alanında esen hürriyet havası iş alanında da sendikaların teşekkülü ile kendini göstermiştir. Her alana hâkim kılınmaya çalışılan bu hürriyet havası, ekonomi alanında da “iktisadi liberalizm” olarak tatbik edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı'da ekonomik alanda liberalizm, kapitülasyonlar sebebiyle zorunlu olarak vardı. Meşrutiyetten sonra ise bir yandan kapitülasyonlar tenkit edilirken öte yandan yabancı sermayeye de imkân tanımak için bir çaba gösterilmekteydi.⁴²⁹ Esasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ayrıntılı bir iktisat programı bulunmamaktaydı. Selanikli ve bir tüccar aileden gelen Cavid Bey, Cemiyet'in iktisat politikasını isimlendiren ve yönlendiren birisi olmuştur.⁴³⁰ Hürriyetin ilanı ile iktisat alanında “serbesti” ifadesi temel bir ifade biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu

⁴²⁷ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh, İstanbul 2012, s. 24-28.

⁴²⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 518-519.

⁴²⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 80.

⁴³⁰ Şener, *a.g.m.*, s. 559.

düşüncenin öncüsü ise uzun bir dönem Maliye Nazırlığı vazifesini üstlenen Cavid Bey'di. Serveti birikimini savunan Cavid Bey, toplumsal çıkarların kişisel çıkarların gözetilmesiyle elde edilebileceğini savunmuştur.⁴³¹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra sermayenin önemi vurgulanmış ve sermaye birikimi olmadan ekonomik ilerleyişin imkânsızlığı savunulmuştur. Ekonomide hiçbir engelin olmamasını, serbest ticareti, yabancı sermayenin teşvikini, devletin ekonomiye müdahale etmemesini savunan Cavid Bey, dönemin şartlarında kendine has yapısı gereği Osmanlı'nın tarıma yönelmesini ve tarım ürünlerine ilişkin ihracatın geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴³²

Devletin, sanayiye özel sermayeye bırakmasını savunan Cavid Bey, madenlerin de özel sektör tarafından işletilmesi gerektiğini, devletin bu işletmelerden vergi ve işletme hakkı karşılığında madenlerden alması gereken geliri almasını savunmuştur. Ayrıca ticaretin gelişmesinde en önemli atılımı ulaşım yolları ve araçlarının genişlemesi yaygınlaşmasında görmüştür. Ekonominin gelişmesi için sermayenin temerküzünü savunan Cavid Bey, şirketleşmeyi kolaylaştıracak yasaların çıkarılmasından yana olmuştur.⁴³³ Çünkü Cavid Bey'e göre devletin iç ve dış güvenliğini sağlamak, yasal düzenlemelerle ticareti kolaylaştırmak ve belirsizlikleri öngörüp önlemler almak üzere üç görevi vardı. Devletin bu görevlerin dışına çıkıp şahsi teşebbüslere müdahale etmesi toplumsal kurumların oluşmasını engellerdi. Devlet, uluslararası ticareti geliştirmek zorundaydı, çünkü ticaret artık diplomaside bir siyaset haline gelmişti.⁴³⁴

Ekonominin bir müddet bu serbestiye kavuşması, zaten hâkim olan gayrimüslim ticaret erbabının ve yabancıların ağırlığını daha da artırmıştır.⁴³⁵ Ama Osmanlı'da liberal ekonomiden yana olan bu görüşlerin, dönemin şartları gereği uzun süre tatbiki zordu. Yerli esnafın yoksun olduğu üretim koşulları ile ithal edilen sanayileşmiş üretimin mamullerine karşı rekabet gücü kıyas edilemeyecek derecedeydi. Sermayenin olmadığı ekonomilerde devlet müdahalesi kaçınılmazdı.

⁴³¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 92-93.

⁴³² Polat Tuncer, "İttihatçı Cavid Bey (Liberal Mazlum)", *Liberal Düşünce Dergisi*, 34, 2004, s. 16.

⁴³³ Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2002, s. 174-176.

⁴³⁴ Atıla Doğan-Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 113-115.

⁴³⁵ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 95.

Bunun yanında gerçekleşen savaşlar da bu liberal ekonomi görüşlerini uygulanması zor bir hale sokmuş ve rafa kaldırmıştı.

Balkan mağlubiyeti sonrası, Meşrutiyet'in ilk günlerinde esen ekonomideki liberal rüzgârlar etkisini yitirmeye başlamıştır. O dönem teşekkül ettirilen İstihlâk-ı Millî Cemiyeti pahalı da olsa yerli malı kullanılması gerektiğinin propagandası yapmıştır.⁴³⁶ Osmanlılık fikri tasfiye olmuş yahut esasında hiçbir etkinliğinin olmadığı görülmüştür. Yerli tacire yönelik destek aynı zamanda gayrimüslim tacire yönelik boykota dönüşmüş ve Müslüman halka, gayrimüslimlerle ticari ilişkilerini sürdürmemeleri yönünde telkinde bulunulmuştur.⁴³⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti hızla Türk Milliyetçiliği fikrini aşikâr hale getirirken, ekonomide de bunun yansımaları olmuştur. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havası ile yıllardır kontrol edilerek ticari hayat sürdürmüş olan Müslüman halk daha da güçsüzleşmiştir. Loncaların kaldırılması bu güçsüzlüğü perçinlerken iktisatta milliyetçilik fikirleri kuvvetlenmiştir.⁴³⁸ Millî sermaye vurguları, millî şirket vurgulamalarını da beraberinde getirmiştir.⁴³⁹ Ayrıca Osmanlı Bankası, ticari işlemlerin yürütülmesi devlete borç verme, dış borç alımında aracılık etme, banknot ihracı imtiyazına sahip olma gibi her türlü yetki ile donatılmış devletin gayriresmi merkez bankası konumuna ulaşmıştır.⁴⁴⁰ Öteden beri Paris ve Londra'daki idare meclislerinin kararıyla İngiltere ve Fransa devletlerinin siyasetini güden İngiliz ve Fransız sermayeli Osmanlı Bankası artık bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Bankası'nın kuruluşundan bu yana gösterdiği bu tutum ve davranışlar millî bir banka kurulması gerekliliğini de doğurmuştur.

Özetle; I. Dünya Savaşından önce, zanaate dayalı üretimin büyük oranda bitmeye yüz tuttuğu, sanayileşmenin olmadığı, yabancı sermayenin yoğun olduğu, Avrupalı devletlere açık bir ekonomi haline gelmiş pazara dönen Osmanlı Devleti,

⁴³⁶ Akşin, *Jön Türkler*, s. 426.

⁴³⁷ Kutlu, *a.g.m.*, s. 151.

⁴³⁸ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 81.

⁴³⁹ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 144.

⁴⁴⁰ Suat Oktar-Arzı Varlı, "İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27, 2, 2015, s. 7-8.

aynı zamanda borçlarla da Avrupa'nın denetimi altına girmiştir.⁴⁴¹ Dolayısıyla bütün bu gelişmeler Osmanlı'da millî iktisat hareketini başlatmıştır.

2.4. Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihni Dönüşüm

Trablusgarp ve Balkan Savaşları mağlubiyeti, kaybedilen topraklar ve buralardan gerçekleşen göçler, hem Türk milliyetçiliği fikrini beslerken hem de yerli malı kullanımı, boykot gibi millî ekonomiye ilişkin reflekslerin de oluşmasını sağlamıştır.

Klasik Osmanlı ekonomik sisteminin bozulması ile fetihlerin azalması ve genişlemenin duraklaması paralellik arz etmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin ordu yapısını sipahilerden piyade ağırlıklı bir orduya dönüştürerek değiştirmesi, dolayısıyla da artık sipahilere toprak verilmeyerek vergi toplama işinin mültezimlere bırakılması ve bu durumun suistimali devlet gelirleri noktasında ekonomik bozukluğu daha da derinleştirmiştir.⁴⁴²

Osmanlı Devletinin başvurduğu çözüm yolları ise hep eski sisteme dönmekten ibaret olmuştur. Osmanlı'nın fetih kültüründen gelmesi, gelirini fetihlere odaklı tanzim etmesi ve harp alanında gelen gerilemeler hep eski düzeni ıslah etmek üzerine çareler arama yoluna sokmuştur. Eski tımar sisteminin düzeltilmesi, vergileri artırmak, sikke düzenlemesi ve müsadere sistemi başlıkları altında çareler aranmıştır. Özetle üretimde verimliliği artırmaktan ziyade vergi gelirlerini artırmak üzerine bir çare arayışı başlamıştır.⁴⁴³

Avrupa'da merkantalist düşünce gelişirken Osmanlı'da bu düşünce gelişmemiştir. Çünkü Avrupa'da ticaret erbabı da bu gelişimde rol oynamışken Osmanlı'da böyle bir durum olmamakla birlikte öncelik hep devlet merkezini odağa koymak olmuştur. Yani Avrupa'da ekonomik zihniyetteki bu dönüşüm toplumdan devlete doğru bir yol izlemişken Osmanlı'da ise devletten topluma doğru yol izlemiştir.⁴⁴⁴ Merkantalizm özetle; ulusların ekonomisinin refahını ülkedeki kıymetli maden artışında gören, dış ticarete ihracata ağırlık veren, ticaret ve sanayiye

⁴⁴¹ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 718.

⁴⁴² Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 618.

⁴⁴³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 618-69.

⁴⁴⁴ İlgen, *a.g.e.*, s. 141.

tarımdan ön plana koyan bir politikadır.⁴⁴⁵ Merkantalist politika sahibi Arupalı devletler, ihracatlarını artırıp ithalatlarını azaltarak ülkelerindeki üretim kollarını dış rekabete karşı muhafaza altına almışlardır. Bu politikalarla Avrupa devletleri kendi millî ekonomilerini güçlü tutmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla ulusal ticari sermayesini de güçlendirirken aynı zamanda kendi ulusal sanayilerinin de teşekkülünü de gerçekleştirmektedirler.⁴⁴⁶ Özetle Avrupa'nın sanayi ve üretimi ön plana alması akabinde batılı sermaye sınıfı toplumda yön verici bir konuma gelerek ulusal zenginlik fikrine giderken, Osmanlı ise fetihlerle zenginliği merkeze almış, devlet ise sadece denetim anlamında üretim ve ticaret ile iştigal etmiştir.⁴⁴⁷

Osmanlı Devleti, saray ve ordu ile şehir ve loncaların iâşe kaygıları ve hazine gelirlerini artırma kaygıları sebepleriyle merkantilist politikaların tam tersi politikalar gütmüştür. İthalatı desteklerken ihracatı ise olabildiğince kısıtlamayı tercih etmiştir. Osmanlı, yerli üretimi dış rekabete karşı koruma kaygısı taşımazken loncaların tedarik problemini önemsemmiştir. Bunu önemsemesindeki amaç ise şehir ekonomik yaşamının devam etmesini sağlamak olmuştur. Fakat mamul mal ithalatı loncaların üretim kollarındaki mamulleri de kapsayınca, loncalar bünyesindeki bu üretim kolları da sıkıntıya girmiştir.

Tanzimat'tan sonra ticaret mahkemelerin laikleştirilmesi ve ticari muamelelerin kolaylaştırılması girişimleri olduysa da teori anlamında çözüm yolları olarak vuku bulan bir gelişme olmamıştır. İlk olarak Yeni Osmanlılar, ekonominin düzeltilmesinin tüm kurumlarla birlikte olabileceği ve kalkınmanın borçlanmalarla değil yerli tacir, sanayi ve bankalar ile olabileceğini dile getirmiştir. Namık Kemal (1840-1888), serbest ticaretin ülkenin mevcut durumuna çok ters bir vakitte ilan edildiğini, bu durumun ticaretimizi ve üretimimizi bitirdiğini belirtmiştir.⁴⁴⁸

XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisi tarımsal ürün ihraç edip mamul ürün alan, modern üretim tekniklerinden yoksun bir ekonomi haline gelmiştir. 1854'te başlayan dış borçlanma ile artan dışa bağımlılık 1880'lerde Avrupalı ülkelerin mali

⁴⁴⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁴⁶ Pamuk, *1500-1914*, s. 73.

⁴⁴⁷ İncalcık-Quataert, *a.g.e.*, 2004, s. 82.

⁴⁴⁸ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 626.

denetimine girilmesine sebep olmuştur.⁴⁴⁹ Sanayisiz, ulaşım yollarından yoksun Osmanlı, Avrupalı devletlerin serbestçe faaliyet gösterebilecekleri ve kazanç sağlayabilecekleri bir imkana dönüşmüştür. Osmanlı Türkleri, II. Meşrutiyete geldiğinde milli iktisada temel teşkil etmeyecek küçük zanaatlarla ve tarımla iştilal etmekteydi.⁴⁵⁰

Tanzimat ile başlayan serbestiyet akımının ekonomideki izdüşümü iktisadi liberalizm ve serbest ticaret olmuştur. İktisadi liberalizmin II. Abdülhamit döneminde en önemli savunucusu ise Sakızlı Ohannes Paşa (?-1912) ve Portakal Mikael Paşa (?-1897) olmuştur.⁴⁵¹ Sakızlı Ohannes Paşa ve Portakal Mikael Paşa serbest dış ticareti savunmuş ve ülkeler arası gümrüklerin kaldırılması taraftarı olmuşturlar. II. Meşrutiyet ile birlikte serbestiyet fikri daha da kendine alan bulmuştur. Bu dönemde de Mehmed Cavid Bey liberal iktisat temsilciliğine geçmiştir. Cavid Bey millî iktisat fikirlerini eleştirmiş, bir ülkenin hem tarımda hem sanayide hem de ticarete gelişemeyeceğini dile getirmiştir. Osmanlı için ise tarımda gelişmeyi işaret etmiştir.⁴⁵² Osmanlı aydınında iktisat alanındaki yetersizlik sebebiyle ve “serbestiyet” kelimesinin her alanda uyandırdığı heyecanla birlikte liberal iktisat kendine epey alan açmış, Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası’nda da boy göstermiştir. Uzun yıllar Maliye Nazırlığı yapan Cavid Bey, demiryolu, yol, liman inşalarına da bu sebeple büyük önem vermiş ve çaba göstermiştir. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası ve Selanikli ticaret erbapları, koruyucu dış ticaretin içeride fiyat artışı doğuracağını dile getirmişler ve liberal iktisattan yana tavır koymuşlardır. Cavid Bey’in Mebusan Meclisindeki muhalifi Zohrap Efendi ise korumacı dış ticaret politikası uygulanmazsa ülke servetinin yitip gideceğini, mevcut durumda dahi ticaretin büyük bir kısmının yabancılar tarafından yürütüldüğünü dile getirmiştir.⁴⁵³

Bunun yanında buna karşı fikirlerde geliştirilmiştir. Ahmed Mithat Efendi bir milletin refah düzeyini, servetini ticaret ve sanayi ile iştilal etmek suretiyle elde

⁴⁴⁹ Pamuk, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı”, s. 718-721.

⁴⁵⁰ Zafer Toprak, “Millî İktisat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 743.

⁴⁵¹ Engin Çağman, “Ahmet Mithat Efendi’nin “Ekonomi Politik” Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri,” *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16, 2017, s. 32.

⁴⁵² Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Millî İktisat”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 635

⁴⁵³ Toprak, “İktisadi Düşünce”, s. 636-637.

etmiş olmasına bağlamış ve Osmanlı'da ticaretin Türkler tarafından yapılması gerektiğini, yabancılara ayrıcalık tanınmaması gerektiğini savunmuştur.⁴⁵⁴ Ayrıca serbest ticaretin İngiltere'nin gerçeklerine uygun olduğu, Osmanlı gerçekleriyle örtüşmeyeceğini dile getirmiştir.⁴⁵⁵ Ahmed Mithat Efendi millî iktisada giden zihni dönüşümün ilk fitilini yakanlardan olmuştur. Bunun yanında Kazanlı Akyiğitzade Musa Bey (1865-1923) de liberal iktisada karşı muhalif tutum ve tavır sergilemiştir.⁴⁵⁶ Musa Bey, bireysel iktisatta bireysel faydanın tek başına yeterli olmadığını, millî ve siyasi çıkar ve faydaların da büyük bir yeri olduğunu dile getirmiştir. Serbest pazarın, millî çıkarları tehlikeye soktuğunu ve korumacı bir dış ticaret politikası izlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Musa Bey, korumacı iktisatı, ilgili sektörün büyüyüp, gelişip ithal ürünlerle rekabet edecek güce gelene kadar uygulanması gerektiği düşüncesindedir. Aksi halde ülkelerin ve sektörlerin arasında ekonomik güç farkı oldukça serbest ticaretin zayıf ülkelerin aleyhine gelişeceğini dile getirmiştir.⁴⁵⁷

Mizancı Murad Bey (1854-1917), çıkardığı Mizan'ın sayılarında kapitülasyonları eleştirmiş, Türk ticaret filosu için sermaye toplanmasının, tarımda makineleşmenin gerekliliğini vurgulamıştır. En önemlisi de Osmanlı'da sanayinin, tarımın ve ticaretin aynı anda gelişebileceğini belirtmiştir.⁴⁵⁸ Murad Bey serbest dış ticaretin, sanayisi gelişmiş ülkeler için uygulanabilir olduğunu, Osmanlı gibi ülkelerde koruyucu bir dış ticaretin olması gerektiğini savunmuştur. Yerli sanayi korunmaz ve geliştirilmezse Osmanlı'nın açık bir pazara dönüşeceğini söylemiştir. Bunun yanında Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İktisadiyat Mecmuası gibi yayınlarda yayınlanan makalelerde de millî iktisat temaları işlemiştir. Türk Yurdu yazarı Parvus, ülkenin Avrupa denetimi altında olduğunu, bu sebeple bir an önce sanayileşme hamlelerinin gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yabancı sermayenin ağırlığının her geçen gün arttığını, böyle bir artışta servetin de yabancılarda toplanacağını belirtmiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 628.

⁴⁵⁵ Toprak, "İktisadi Düşünce", s. 636.

⁴⁵⁶ Çağman, *a.g.m.*, s. 36.

⁴⁵⁷ Toprak, "İktisadi Düşünce", s. 636.

⁴⁵⁸ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 629.

⁴⁵⁹ Toprak, "İktisadi Düşünce", s. 636-638.

Balkan Savaşları akabinde millet bilincinde uyanma olmuş ve artık Türkçülük fikri gelişmeye başlamıştır. Ziya Gökalp'e göre artık Osmanlı kendi ekonomik düzenini inşa edecek ve millî iktisat ile tarım ve sanayisini geliştirecektir. Gökalp, liberal iktisadın, Manchester İktisadiyatı'nın esasında İngiltere'nin millî iktisadi olduğunu dile getirmiş ve bu ekonomik görüşün, sanayisini tamamlamış İngiltere için uygun olabileceğini belirtmiştir. Gökalp, Müslüman-Türklerin asker ve memur olduğu fakat gayrimüslim ve yabancıların tüccar ve zanaatkâr olduğu bir toplumun birlikteliğe dönüşmeyeceğini, çünkü iki unsur arasında millî bir vicdanın teşekkül edemeyeceğini haliyle buradan da millî iktisada ulaşamayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla Müslüman-Türk unsurunun ticaret ve sanayi ile iştigal etmesi gerekmektedir. Gökalp'e göre Almanlar harsi birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik olmak üzere üç dönem geçirmişlerdir. Türkler de harsi birlik alanına dil ve edebiyatta başlamışlar ve artık sıra millî iktisat başlığı altında iktisadi birliğe gelmiştir. List'in klasiklere yönelttiği eleştirile doğrultusunda; millî iktisatta önemli olan, klasik iktisattaki gibi "olması gereken" üzerinden bir girişim değil, ülke gerçeklerinin tepiti, toplumun tarihi ve kültürel geçmişinin tahlili üzerine bina edilmesi gerektiği düşüncesi hakim olmuştur. Gökalp'e göre millî iktisat, üretim artışı ile elde edilecek birim ve akabinde adil bir servet dağılımı olmak üzere iki safhaya ayrılmıştır.⁴⁶⁰

Ziya Gökalp zenginliğin sadece tasarrufla olmayacağı üretiminde olması gerektiğini belirtmiştir. Osmanlı'da üretim maliyetlerinin çok olduğunu vurgulamış ve bunun sebebinin de makineleşme ve organizasyon yokluğu olduğunu, bunu aşmak için şirketleşmenin artması gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁶¹

Ziya Gökalp, Türklerin tarihte ticaretteki rollerini vurgulamış ve gelecekte de bir yolları olması gerektiğini dile getirmiştir. Bunun için de tesanütçülük yani dayanışmacılığı göstermiştir. Bir milletin bütün fertlerini cemiyete ve birbirine bağlayan bir bağ olarak tarif etmiştir tesanüdü.⁴⁶² Ferdi mülkiyetin de bu dayanışmaya hizmet ettiği müddetçe kabul olunabilir olduğunu savunmuştur. Ayrıca sanayileşmeyi savunan Ziya Gökalp, bunun tarımlaşmadaki ilerlemeyle ortak

⁴⁶⁰ Toprak, "Millî İktisat", s. 741-744.

⁴⁶¹ Sağlam, *a.g.m.*, s. 73.

⁴⁶² Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, Ötüken Neşriyat, yay. haz. Salim Çonoğlu, İstanbul 2018, s. 319.

yürütülebileceğini dile getirmiştir. Sanayileşmenin küçük zanaatler halinde değil büyük sanayilerin teşekkülüyle gerçekleşmesi gerektiğini ve bunun da himaye usulüyle olabileceğini söylemiştir. Buradan millî iktisat bahsine geçen Gökalp liberal iktisadın İngiltere gibi sanayileşmesini tamamlamış ülkeler için ideal olabileceğini ama aksi durumdaki ülkeleri İngiltere'nin ekonomik boyunduruğu altına sokacağını dile getirmiş ve ülkenin de bu sanayileşmeyi anca millî iktisat teorileri kapsamında gerçekleştirebileceğini vurgulamıştır.⁴⁶³

Gökalp, serveti olan Müslüman/Türk unsurun paralarını ecnebi banka ve hisselerine yatırmalarını, muhtemel bir düşmanı güçlendirmekle bir tutmuştur. Devlet nasıl milliyse bankaların ve şirketlerin de millî olması gerektiği belirtmiştir ve bu millileşmenin parayı yani serveti de millileştireceğini savunmuştur.⁴⁶⁴ Ayrıca vatanperverliğin nasıl dini, ahlaki, hukuki halleri varsa iktisadi bir hali olacağını da altını çizmiştir.⁴⁶⁵

Yusuf Akçura (1876-1935) da Müslüman-Türk burjuva sınıfı oluşmadan çağdaş bir Osmanlı Devleti'nin imkansızlığını vurgulamıştır.⁴⁶⁶ Akçura, Osmanlı'da ticareti ve esnafılığı kötü gören, Türk'e sadece askerlik ve memurluğu layık gören düşünce yapısını eleştirmiştir. Osmanlı'da eskiden beri bir esnaf ve tüccar teşkilatının olduğunu ve bunun dışa açılma ile rekabete karşı koyamayarak çöktüğünü dile getirmiştir. 19. yüzyılda ise bu sınıfın Batı sermayesinin komisyonculuğu vazifesini icra eden Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler'den oluştuğunun altını çizmiş ve Türkler'in kendi içlerinden bir burjuva sınıfı oluşturamazlarsa Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasının zor olacağını belirtmiştir.⁴⁶⁷ Burada Batı'dan farklılık arz eden nokta, Batı'da yerli burjuvazi devlet siyasetini belirlemişken, Osmanlı'da devlet siyaseti yerli burjuvazi oluşturma gayretine girmiştir.⁴⁶⁸

⁴⁶³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi, Ed. Gökhan Tunç, Eskişehir 2019, s. 176-177.

⁴⁶⁴ Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, s. 321-322.

⁴⁶⁵ Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, s. 344.

⁴⁶⁶ Toprak, "Millî İktisat", s. 741-744.

⁴⁶⁷ Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 567.

⁴⁶⁸ Şener, *a.g.m.*, s. 561.

İktisadiyat Mecmuası'nın yazarı Tekin Alp (1883-1961) de aynı doğrultuda beyanlarda bulunmuş, liberalizmin ayrılıkçı akımları güçlendirmekle kalmadığını, kapitülasyonlar sayesinde yabancı ve gayrimüslimlerin daha da çok ekonomik güç elde ettiklerini, müslüman tüccar ve zanaatkarın ise bu rekabette ezildiğini dile getirmiştir.⁴⁶⁹ Tekin Alp bireyin ekonomik buhranlardan kaynaklanabilecek daha baş edilemez durumlarla muhatap olmaması için devlet iktisadiyatının gerekliliğini dile getirmiştir.⁴⁷⁰ Tekin Alp ulus kavramının Almanlar'da her alanda etkin olduğunu, ekonomide de millî bir bakış açısı edindiklerini belirtmiş ve Osmanlı'daki Türklerin de aynı yolları izlemesi gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁷¹ Muhiddin Birgen ise Osmanlı'da orta sınıf yokluğunu dile getirmiş ve çözümü hükümet ile milletin el ele vererek ticarethaneler, bankalar tesis etmesinde görmüştür.⁴⁷² Birgen modern bir toplum olabilmek ile servet birikimi arasında paralel bir ilişki görmekteydi.⁴⁷³

Dönemin milliyetçi aydınları tarafından Osmanlı'daki Türklerin milletleşme süreci ve devletin içinde bulunduğu ahval ile Almanların milletleşme sürecini benzer görülmüş ve millî iktisat konusunda Friedrich List en büyük fikir kaynağı kabul edilmiştir.⁴⁷⁴ List ülke için serbest ticareti savunurken dış ticarete himayecilik olması gerektiğini belirtmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin gümrük duvarları ile kendi sanayisini geliştirmesi gerektiğini, serbest ticarete rekabet gücünü elde ettikten sonra serbest dış ticarete geçmesi gerektiği görüşünü dile getirmiştir.

Tevfik Nureddin imzasıyla Türk Yurdu'nda yayınlanan yazıda Osmanlı esnafının mevcut halinin kısa bir sunumu yapılmıştır. Ve bu durumun ilk sebebini, yabancılarla Müslüman/Türk esnafa uygulanan gümrük farklılığının fiyatlara yansımaları ve Avrupa'nın sermaye ve sanayi üstünlüğü sonucu ortaya çıkan rekabet eşitsizliği olarak izah etmiştir. Ayrıca Avrupa sermayesinin girişi ve teşekkül ettikleri sanayilerle Osmanlı'ya mahsus faaliyetlere de girişmesi ve Osmanlı halkının amele

⁴⁶⁹ Toprak, "Millî İktisat", s. 744.

⁴⁷⁰ Mardin, a.g.m., 1985, s. 634.

⁴⁷¹ Turgay Akkuş, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Millî İktisat ve Bursa", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 7, S. 16, 2008, s. 12.

⁴⁷² Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat*, s. 567.

⁴⁷³ Zafer Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefesinin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 197.

⁴⁷⁴ Toprak, "Millî İktisat", s.744

olarak kullanılmasını büyük bir tehdit olarak görmüştür.⁴⁷⁵ Yine ikinci yazısında esnafın yok oluşunu, Avrupa'nın büyük sermayesinin ülkeye yoğun olarak girmesi ve esnafın çağın şartlarını ve değişikliklerini takip edememesi olarak izah etmiştir. Bu makalesinde ayrıca çözüm yolları da sunmuştur. Öncelikle esnafın bir sınıf haline getirilmesini ve buna hükümetin destek olması gerektiğini belirtmiştir. İkinci çözüm yolu olarak, esnafın para sıkıntısını çözecek, esnafa mahsus bankaların teşekkülü olarak sunmuştur. Son olarak da eskiden var olan lonca müessesesinin yeniden cemiyet halinde tesisinin elzem olduğunu belirtmiş ve böylelikle esnaf bankalarıyla esnafın para sıkıntısı çözüldükçe, esnaf cemiyetleriyle de esnaf sınıfının ilerleme kaydedeceğini vurgulamıştır.⁴⁷⁶

Ali Muhtar, “*Yerli Esnaf Avrupa Mallarıyla Nasıl Rekabet Edebilir?*” başlıklı yazısında; esnafın o günkü durumunu özetlemiş ve Avrupa ile ticari ilişkiler başladığından beri pek çok sanayi ve ticaretin yok olduğunu belirtmiştir. Yabancı tacirlerin daha üstün bir vaziyette olduklarını belirten yazar bunun sebeplerini de izah etmiştir. Ana başlıkta Osmanlı erbabının rekabetçi ticaretin sürdürülmesi için gerekli olan bazı pazarlama araçlarından yoksun olduğunu dile getirmiştir. Mesela Osmanlı esnafının kendi ürününü tanıtmaktan yoksun oluşunu yani reklamı bilmemesini, ürünlerin ecnebi mallara göre daha pahalı olmasını ve çağın zevkine, ihtiyacına uygun üretimin gerçekleşmemesini yani modadan uzak olmasını aktarmıştır.⁴⁷⁷ Ali Muhtar'ın bahsettiği sebepler esasında sonucu göstermektedir. Devlet memurluğuna geçiş gayesi güden toplum zihni, ticari eğitimden ve tecrübeden yoksunluğu doğurmuş, reklam ve ürün tanıtımı gibi ilkelerden bihaber bırakmıştır. Ayrıca üretim teknolojisinin olmayışı birim üretime ayrılan vaktin ve emeğin çok olmasına sebep olmuş ve yabancı tüccarla Müslüman Türk tüccara uygulanan gümrük farklılığı da yerli ürünün fiyatını artırmıştır.

Ali Muhtar çare ve çözüm yollarını sunarken de toplumun geleneksel yapısını ön plana çıkartmıştır. Kooperatif şirketlerinin teşekkülünü önermiş ve Osmanlı esnafının kanaatkâr oluşunun, aralarında rekabetin olmayışının bu kooperatifleri

⁴⁷⁵ Tevfik Nureddin, “Türk Esnafının Hali”, *Türk Yurdu*, 2, 1911, s. 42-45.

⁴⁷⁶ Tevfik Nureddin, “Türk Esnafının Hali-2”, *Türk Yurdu*, S. 12, 1912, s. 364-365.

⁴⁷⁷ Ali Muhtar, “Yerli Esnaf Avrupa Mallarıyla Nasıl Rekabet Edebilir?”, *Bilgi Dergisi*, c. II, S. 7, 1914, s. 746-747.

başarılı kılacağını dile getirmiştir. Yazar, Osmanlı esnafının hammadde tedariki ve üretim sanayisi kurmakta yaşadığı zorluklara da değinmiş, bunların temininde esnafın dil, ticari bilgi ve en önemlisi sermaye eksikliğini vurgulamıştır. Ve bu sorunları da tek başına esnaf sınıfının halledemeyeceğini, kooperatif şirketlerle altından kalkılabileceğini belirtmiştir. Fakat bu kooperatiflerin teşekkülünde de en büyük sorunun sermaye sorunu olduğu yine söylemiştir. Bu sermayenin tedariginde çözümü, belirli periyotlarla sandık usulu para yatırma yoluyla tesis edilmesini elzem gördüğü ahali bankalarıyla olacağını vurgulamıştır.⁴⁷⁸

Ahmed Muhiddin ise devletin iktisata kayıtsızlığından şikayet etmiş ve ekonomi kurumlarının yokluğunu dile getirmiştir. Ahmed Muhiddin için en önemli bir millî sermayenin teşekkülüdür. Var olan sermayenin ecnebi sermayesinden müteşekkil olduğunu ya da ecnebilere menfaat sağlar konumda olduğunu belirtmiştir. Ülkenin her yerine yayılmış yabancı sermayeden şikayet eden yazar, Osmanlı halkının ise bu sermayede çalışan ve işçi olarak yani bir üretim faktörü olarak bir yer bulabildiğini dile getirmiştir. Kendimize ait bir sermayenin olmayışının sebebini de servet yokluğundan kaynaklanmadığını aksine bir servetimizin olduğunu fakat bunun sermayeye dönüşmediği şeklinde dile getirmiştir.⁴⁷⁹ İkinci yazısında ise klasik Osmanlı ekonomisinin fetihlere bağlı bir ganimet iktisadı olarak yorumladıktan sonra fetihlerin bitişiyle ganimet iktisadının bittiğini, siyasette olduğu gibi iktisatta da karışıklık ve bozulmanın vuku bulduğunu, siyasi inkılapların yanlışlığı ile bunların derinleştiğini belirtmiştir. Bunların sonucunda ise millî servetin millî sermayeye dönüşemediğini, dönüşse bile idaresinin imkanı olmadığını dolayısıyla da servetin dağıldığını ve sefaletin başladığını söylemiştir. Çözümü ise yabancı sermayeyi tamamen ülkeye sokmamak olarak vurgulamıştır.⁴⁸⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu mülahazalar sonucunda bir karar almıştır. Gerçekleştirilen 1913 Kongresi'nde

“İttihat ve Terakki Fırkası, millî iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrılıkları kaldırmaya

⁴⁷⁸ Muhtar, *a.g.m.*, s. 749-752.

⁴⁷⁹ Ahmed Muhiddin, “Millî İktisad-Millî Sermaye (Millî Sermaye Teşkilatı)”, *İslam Mecmuası*, S. 33, 1915, s. 731-734.

⁴⁸⁰ Ahmed Muhiddin, “Millî Sermaye (Millî Sermaye Teşkilatı)”, *İslam Mecmuası*, S. 36, 1915, s. 781.

çalışacağı gibi tüm kapütüasyonların da kaldırılmasını sağlamayı en kutsal amaç sayar.”

ifadesiyle programına millî iktisadı almış ve geniş bir şekilde yer vermiştir.⁴⁸¹

2.5. Millî İktisat Dönemi

Balkan Harbi sonrasında Türkler’de canlanan millî şuur, beraberinde iktisadi hürriyet fikrini de hızlandırmıştır. Fakat topyekun bir iktisadi tavır alma girişimleri daha öncesinde gerçekleşmiştir. 1908’de Avsturya’nın Bosna Hersek’i ilhak etmesi ve Bulgarlar’ın bağımsızlık ilanı Osmanlı’da büyük bir sarsıntı yaratmıştır. Bunun üzerine ağırlık hamal, mavnacı ve salapuryacı esnafı olmak üzere esnaflarla organize bir şekilde bir boykot gerçekleştirilmiştir.⁴⁸²

Millî iktisat için zihni dönüşüm her ne kadar Balkan mağlubiyeti sonrası hız kazansa da uygulamalar için uygun zemin I. Dünya Savaşının başlamasıyla oluşmuştur. Savaş dönemi “iktisadi Türkçülük” yayılma ve gelişme imkanı bulmuştur.⁴⁸³ Savaş ile birlikte deniz yollarının da kapanmasıyla dış ticaret durmuş, ithalat hemen hemen bitme noktasına gelmiştir. Bu ortam, ithalatı duran mamulleri, Osmanlı’nın üretmesi anlamını taşıyordu.⁴⁸⁴ Dolayısıyla bu durum hem bu mamullerin üretilmesi hem de gayrimüslim ticaret erbaplarının tasfiye edilerek, Türk tacirlerinin, sanayicilerinin ve iş adamlarının yani Türk burjuvazisinin oluşturulması için aranan ortamı beraberinde getirmiştir. Talat Paşa da bu konuyla ilgili olarak;

"Bu harp, milli-hislerin uyandırılmasının ve bu hissin halkın ruhunda yer almasını icap ettiriyordu. Gaye haklı ve zarurî idi, fakat umdeleri hakikati gizlemek olan kimseler tarafından yapılan neşriyat diğer milliyetler (ekalliyetler) üzerinde zararlı tesirler bıraktı. Aynı tesir ticaret sahasında da görünüyordu. Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor vatandaşlar ise insanca zayıf verdikten başka fakir ve zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumu görüldü.”

⁴⁸¹ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 90.

⁴⁸² Kutlu, *a.g.m.*, s. 144-151.

⁴⁸³ Akşin, *Jön Türkler*, s. 426.

⁴⁸⁴ Pamuk, *1500-1914*, s. 227.

sözleriyle bu ortamın oluşturduğu atmosferi ve amacı dile getirmiştir.⁴⁸⁵

Kapitülasyonlar, yabancı şirketlere mali denetim ve sorumluluktan kaçma fırsatı sunduğu gibi aynı zamanda vergi ödemedi ticaret yapma ayrıcalığı getirmiştir. Bunun karşısında yerli ticaret erbabı hem denetime tabi olup hem de vergi ödemekten dolayı rekabet edemez hale gelmişti. Kapitülasyonlar devleti devlet yapan iktisadi politika belirleme ve vergi düzenlemelerini devletin elinden alan bir imtiyaza dönüştüğü için mali bağımsızlık noktasında olumsuz ve büyük bir sembol olmuştur.⁴⁸⁶ Aynı zamanda yabancı tüccarlar Osmanlı mahkemelerinde yargılanamıyorlardı. En önemlisi ise yabancı sermayeden müteşekkil kurumlarda Türkler idareci yahut büro personeli olarak değil en fazla işçi olarak çalışabiliyorlardı.⁴⁸⁷ I. Dünya Savaşının başlaması ve Osmanlı'nın savaşa dahil olmasıyla birlikte ilk olarak kapitülasyonlar tek taraflı kaldırılmıştır. 19 Ağustos 1914 tarihinde İtilaf Devletleriyle kapitülasyonların kaldırılması hakkında görüşülmesi hususunda ilk girişimlere başlanmıştır. Bütün görüşmeler sonrasında sonuç çıkmayınca Osmanlı Devleti tek taraflı karar akabinde kapitülasyonların kaldırılması uygulamalarına 1 Ekim 1914'te başlamıştır.⁴⁸⁸

Osmanlı Devleti elçiliklere gönderdiği notada, dönemin şartları gereği devletin kendi rızası ile verdiği imtiyazların, yeni dönemde bağımsızlık ve ülke hukukunu ihlal eder hale geldiği ve Osmanlı ticaretinin gelişmesini engellediği gerekçeleri belirtilmiş ve kapitülasyonların kaldırıldığı deklare edilmiştir.⁴⁸⁹ Kapitülasyonların kaldırılması kararının ardından Alman sefirinin tepkisinin oldukça sert olduğunu belirten Cavid Bey,

"... Wangenheim geldi. Hilaf-ı tabiat bir hal ve vaz'ı mecnunane ile. Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında hissettim. Söz söylemiyor, havlıyordu. Uzun münakaşamız vuku buldu. Hemen iki saat kadar devam etti."

⁴⁸⁵ Enver Bolayır, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946, s. 34.

⁴⁸⁶ Akyıldız, *a.g.e.*, s.186.

⁴⁸⁷ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 132.

⁴⁸⁸ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu, yay. Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Ankara 2015, s. 625, 666.

⁴⁸⁹ Ahmad, *1914-1918*, s. 78.

şeklinde olayı aktamıştır. Alman sefiri ile olan münakaşaların bir süre daha devam ettiğini belirten Cavid Bey, sefirin sinirini, Türkiye'nin henüz harbe iştirak etmemesine bağlamıştır.⁴⁹⁰ Kapitülasyonlar, Osmanlı'nın dış ticaretinin ve dış ilişkilerinin tek etkin uygulaması olmuştur. Osmanlı'nın gümrük politikası, ticari uyuşmazlıklarda çözüm merci olabilmesi, ticari sözleşmelerde karar alabilmesi hep kapitülasyonlar ile elinden alınmıştır. Bu anlamda tek taraflı da olsa kaldırılması büyük bir iktisadi bağımsızlık sembolü olmuştur.⁴⁹¹

13 Aralık 1914'te yabancı şirketlerin Osmanlı denetiminde alınması düzenlemesi yapılmıştır. Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek istiyorlarsa gerekli dilekçeyi Ticaret Nezaretine sunmak zorunluluğu getirilmiştir. Esas faaliyeti ülke sınırları içerisinde olan yabancı şirketlere, Osmanlı anonim şirketine dönüşme şartı da getirilmiştir. Yabancı anonim ve sigorta şirketleri Osmanlı mevzuatına tabi tutulmuş ve Osmanlı tüzel kişiliğine girmeleri istenmiştir.⁴⁹²

Meslek eğitimi için idadilere atölyeler kurulmuştur. 1916'da bütün şirketlerin yazışmalarını Türkçe yapılması mecbur tutulmuştur.⁴⁹³ Bu zorunlulukla, bu şirketlerde Türk istihdamının artırılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı bu dönemde sadece muharip ülkelerin şirketleriyle değil aynı zamanda meydanı boş bulan ve ucuz hammadde alıp Almanya'ya ihraç eden şirketleri de dolaylı olarak kontrol ve denetim altına almayı hedeflemiştir.⁴⁹⁴ Sanayi mekteplerinin düzenlenmesi ve eğitim için Almanya'ya, yurt dışına ustabaşı ve işçi gönderimleri gerçekleştirilmiştir.⁴⁹⁵ Bunun yanında yabancı okullara da getirilen Türkçe tarih ve coğrafya ile birlikte Türkçe öğretme ve Türkçe afiş kullanma zorunluluğu da bu minvalde önem arz etmektedir.⁴⁹⁶

Osmanlı Bankası'nın millî ekonomide açtığı sorun, savaş döneminde daha da belirginleşmiş ve adeta bir düşman kuvveti gibi tavır takınmış olması ulusal bir banka problemini de beraberinde getirmiştir. Savaşa girileceği zaman hükümet

⁴⁹⁰ Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt II, s. 647-649.

⁴⁹¹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁴⁹² Toprak, "Millî İktisat", s. 744.

⁴⁹³ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 632.

⁴⁹⁴ Ahmad, *1914-1918*, s. 230.

⁴⁹⁵ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 632.

⁴⁹⁶ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 134.

memur maaşları için yüz bin lira borç tedariki amacıyla Osmanlı Bankası'na başvurmuş fakat olumsuz cevap almıştır.⁴⁹⁷ Osmanlı Bankasının kuruluşundan bu yana gösterdiği bu tutum ve davranışlar millî bir banka kurulması gerekliliğini doğurmuştur.

Millî banka fikri ilk olarak 1914'ün sonlarında karşımıza çıkmaktadır. Cavid Bey, Osmanlı Bankasını satın almış gibi gösterip el koymak fikrinin konuşulduğu günün ertesinde yapılan tartışmalarda Halil Bey'e yeni bir banka teşkiline çalışacaklarını belirtmiş ve "millî banka" ifadesini ilk o gün notlarına geçirmiştir. Banka fikrinin kendisinden çıktığını da yine 16 Haziran 1915 tarihli notunda zikretmiştir.⁴⁹⁸ Millî bankanın kurulması fikrini kamuoyuna aktarmak için 1916'da çalışmalar başlatılmıştır.⁴⁹⁹ Cavid Bey, Talat Bey'e, bu işin gelecek için mühim bir mevzu olduğunu, halkın karşısında ma'ruf isimlerle çıkılması gerektiğini belirten bir mektup yazmıştır.⁵⁰⁰ Savaş sırasında Almanya ile yapılan istikraz görüşmelerinde Alman Generali Falkenheim'in yeni avans için, kurulacak bankada ortaklıkları olursa avansın mümkün olabileceğini söylediğini Talat Bey'den telgrafla öğrenen Cavid Bey "Osmanlı Bankasından kurtulalım derken Alman Bankası tesisi doğru değildir." diyerek tepkisini dile getirmiştir.⁵⁰¹

Bankanın kurulması 1917 yılına kadar sürmüştür. Cavid Bey, meclisi umumi toplantısında 2 Mayıs 1917 tarihinde Ergani Madeni imtiyaz hakkının Millî Bankaya tamamen millî şirket halinde idare edilmek üzere verilmesini kararlaştırdıklarını aktarımış ve bir mülakatından bahsederken Ergani madenine ilişkin imtiyaz hakkını, Almanların İstanbul'da takip ettikleri kavgacı siyaset sebebiyle kaybettiklerini ve Millî Bankaya verildiğini söylemiştir.⁵⁰²

Cavid Bey pek çok görüşmesinde ve mecliste Millî Bankanın bir emisyon bankası olacağını, Almanların bankaya ortak olma girişimlerine karşı "*Almanya bütün borcumuzun affına mukabil bu itilaflı istese yine kabul edemem*" diyerek hiçbir

⁴⁹⁷ Ahmad, *1914-1918*, s. 215.

⁴⁹⁸ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt III, yay. Haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 20, 85.

⁴⁹⁹ Oktar-Varlı, *a.g.m.*, s. 12.

⁵⁰⁰ Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt III, s. 301.

⁵⁰¹ Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt III, s. 95.

⁵⁰² Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt III, s. 387 ve 472.

ecnebi sermayesinin kabul edilmeyeceğini açıkça belirtmiştir. Aynı reddi, Cihan Harbi mağlubiyeti sonrasında İtalyan sermayesine karşı da dile getirmiştir.⁵⁰³ Bu tutum aslında diğer alanlara da sirayet etmiştir. İngiliz ve Fransız sermayesinden boşalan alanı Avusturya ve Alman sermayesi doldurmak istemiş fakat hükümet buna müspet bakmamıştır. Hükümet sadece millî sermayenin yetişemediği, maddi üretime dönük tarım, sanayi ve maden alanında yabancı sermayeyi gerekli görmekteydi.⁵⁰⁴ Cavid Bey öncülüğünde teşekkül eden Millî Banka, millî iktisat tarihinin mühim bir girişimi olmuştur. Yaklaşık on yıl varlığını koruyan banka, cumhuriyetin ilanından sonra İş Bankası bünyesine dahil olmuştur. Bunun yanında Ziraat Bankası da yeniden tanzim edilmiştir.⁵⁰⁵

Savaş sırasında Duyunu Umumiye gayri faal bir hale getirilmiş ve bütün dış borç ödemeleri durdurulmuştur.⁵⁰⁶ Teşvik-i Sanayi kanunu çıkarılmış, böylelikle 5000 metrakareye kadar arazi hibesi karşılığında fabrika tesisi teşvik edilirken aynı zamanda fabrika personelinin Türk uyruklu olması sağlanmıştır.⁵⁰⁷ Yine bu kanuna istinaden, yeni tesis edilecek fabrikalara bedelsiz bir şekilde 5000 metrekarelik bir alan tahsis edilecek, vergiden belli bir süre muafiyet tanınacak, ülke içinde herhangi bir teknoloji ya da hammadde yokluğunda ithalatı serbest olacak ve ihracatta da gümrükten muaf tutulacaktı.⁵⁰⁸ Bu kanunla gerçekleştirilecek teşviklerle Osmanlı'da, Avrupa sanayisi ile rekabet edebilecek düzeyde bir sanayi kurma hedefi amaçlanmıştır.⁵⁰⁹

1916'da gümrük vergisi uygulamalarında *advolarem* vergi kaldırılır spesifik vergi uygulaması başlatılmıştır. 1916'da tanzim edilen "Gümrükler ve Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun" ile gümrük vergisi uygulamasında ağırlık değerinin esas alınacağı kararlaştırılmıştır. *Ad valorem* uygulama; dış ticaret konu olan malın değeri üzerinden hesaplanan bir vergi uygulamasıyken, spesifik uygulama ise dış ticarete konu olan malın ağırlığı, uzunluğu, hacmi gibi değerler dikkate alınarak hesaplanılan bir vergi uygulamasıdır. *Ad valorem* uygulaması, sırasında

⁵⁰³ Cavid Bey, *a.g.e.*, Cilt III, s. s. 512-514

⁵⁰⁴ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 217-218.

⁵⁰⁵ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 632.

⁵⁰⁶ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 164.

⁵⁰⁷ Mardin, *a.g.m.*, 1985, s. 632.

⁵⁰⁸ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 136.

⁵⁰⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 180.

aslında daha büyük bir değere tekabül eden mal, daha düşük değere sahip bir mal gibi gösterilip daha düşük vergi ödenerek hazine gelirinin azalmasına sebep olan bir uygulamaydı. Ayrıca bu yasa düzenlemesi ile hammaddesi ülke içinde bulunan ve üretimi kolay olan mamul malların ithalatının güçleştirilmesi, zorunlu tüketim mallarının ithalatının ise rahat bırakılması, yine üretimi ve teşekkülü zaman alacak mamul mallar ve sanayi kolları için gerekli ve yeterli gelişim gösterilene kadar ithalat kısıtlama uygulamasında zamana ve iktisadi gelişime göre hareket edilmesi planmış ve amaçlanmıştır.⁵¹⁰ Böylelikle Türk unsurun ticari gelişimi hedeflenirken aynı zamanda tüketicinin de korunması hedeflenmiştir. Geçmişte ise gümrüğe ilişkin değişikliklerle sadece hazine gelirlerinin artırılması amaçlandığı göz önüne alındığında bu devletin ekonomiye bakışındaki zihniyet değişiminin de göstergesidir.⁵¹¹

14 Eylül 1916 yılında yapılan yasal düzenleme ile ihraç, bir vesikaya bağlanmış ve teşekkül ettirilen İhracat Heyeti'ne vesika verme yetkisi verilmiştir. Aynı zamanda bu heyetin taşra faaliyetleri de o bölgelerde teşekkül edilecek heyetlerce yürütülmesi kararlaştırılmıştır.⁵¹²

Tarım ise savaşın doğurduğu olumsuzluklardan bir nebze faydalanmıştır. İthalatı duran ülkede çiftçinin ürettiği ürünün değeri artmıştır.⁵¹³ Bunun yanında tarım alanında çekirge tehlikesi ile mücadele edilmiş ve “harp ziraatı” sloganıyla girişim başlatılmıştır. Ücretsiz tohum ve tarım makineleri dağıtılmıştır. Uygulamalı tarım kursları açılmış ve bazı dernek ve kurumlar da üretici olmuşlardır. Gazeteler de tarım propagandaları yapılmış ve ziraate dair kısa bilgilere yer verilmiştir. Bütçede tohuma, büyükbaş hayvana, zirai aletlere ve haşeratla mücadeleye ödenek tahsis edilmiştir. Tarım Hizmetleri Geçici Kanunu ile askerlikten muaf tutulanların, hükümet tarafından buldukları yerde tarımla iştigale sevk edilebileceği düzenlemesi yapılmıştır. Aynı kanunda, çiftçiler ve tarım işçileri vazifeye çağrıldıklarında hayvanlarını da yanlarında getirmeleri konusunda düzenlemeler de yapılmıştır.⁵¹⁴ Ayrıca Ziraatı Teşvik Komisyonu tesis edilmiş, Ziraat Bankası

⁵¹⁰ Toprak, “İktisadi Politika”, s. 670.

⁵¹¹ Ahmad, 1914-1918, s. 23.

⁵¹² Toprak, “İktisadi Politika”., s. 671.

⁵¹³ Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 251.

⁵¹⁴ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 151-152.

Kanunu çıkartılarak finansman imkânı oluşturulmuş ve Zirai Mükellefiyetler Kanunu çıkartılmıştır. Bunun yanında bazı yarı kamusal cemiyetler tarımla işigal ettirilmiş ve ilk kez patates tohumu dağıtımını gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁵

24 Mayıs 1917’de İhtikârın Men’i Hakkında Kanun-ı Muvakkat çıkarılmıştır. Bu kanuna istinaden başkanlığını Dahileye Nazırı’nın yaptığı, manifatura malları üzerine denetim gerçekleştiren ve bu mallara narh koyan, satışlarına vesika şartı getiren düzenlemeleri yapan Men-i İhtikâr Komisyonu kurulmuştur.⁵¹⁶ Kurulan Men-i İhtikâr Komisyonu özellikle yabancı ve gayrimüslim tüccarlar üzerine yoğunlaşmış ve bu unsurların ticari sahadan tasfiyesinde önemli rol üstlenmiştir.⁵¹⁷

Kambiyo Muamelatı Merkez Komsiyonu ile kambiyo işlemlerinin gerçekleştirilmesi sağlandırılmış, resmi kambiyo rayiçleri belirlenmiş ve para transferleri ile spekülasyonların önüne geçilmiştir.⁵¹⁸ Dolayısıyla kambiyo piyasası da devletin denetimi altına alınmıştır. Böylelikle ülkenin parası enflasyonist etkilerden de korunmuştur.⁵¹⁹

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ile İstanbul ve diğer şehirlerin iâşe işlerinin sağlanmış ve sermaye birikimi ile millî anonim şirketler kurdurulmuştur.⁵²⁰ Sadece İstanbul’da değil Lazkiye, İzmir ve Lübnan’da anonim şirketler teşekkül ettirilmiştir. Lazkiye’de şirket tütününü üreticiden direk alıp Avrupa’ya kendisi satmış ve böylelikle aracı yabancı şirketleri de aradan çıkarmıştır.⁵²¹ Bunun yanında Osmanlı Çimento Şirketi, Konya Millî Mensucat ve Eşya-i Ticariye Umran-ı Osmani Anonim Şirketi, Karahisar Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi, Kağıtçılık ve Matbacılık Anonim Şirketi, Terakki-i Sanayi Türk Anonim Şirketi ve Millî İnşaat-ı Bahriye Anonim Şirketi gibi pek çok yerde çeşitli şirketler kurulmuştur.⁵²² İktisadiyat Meclisi ve İâşe Meclisi ile devletin iktisat alanının müdahalesi artırılmış ve ekonomi yönlendirilmeye çalışılmıştır.⁵²³

⁵¹⁵ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 10.

⁵¹⁶ Tekeli-İlkin, *Ekonomik Politikasının Gelişimi*, s. 17.

⁵¹⁷ Akkuş, *a.g.m.*, s. 123.

⁵¹⁸ Toprak, “Milli İktisat”, s. 744.

⁵¹⁹ Toprak, “İktisadi Politika”, s. 334.

⁵²⁰ Toprak, “Milli İktisat”, s. 744.

⁵²¹ Ahmad, *1914-1918*, s. 229.

⁵²² Ahmad, *1914-1918*, 235.

⁵²³ Toprak, “Milli İktisat”, s. 744.

Kısacası, savaş dönemi millî iktisat uygulamaları, Lozan'da iktisadi anlamda kazanımların öncüsü ve Cumhuriyet döneminde yeni ekonominin temeli olmuştur.⁵²⁴ İttihat ve Terakki iktidarı, Cihan Harbi'nden önce millî iktisada yönelik birtakım girişimler olsa da asıl imkânı savaşın başlamasıyla birlikte bulmuştur. Uygulamalarıyla, Türk tüccar yetiştirmek, millî bankalar tesis etmek, millî şirketler kurmak, koruyucu gümrük politikaları ile yerli sanayiye geliştirmeye çalışmak hedefleri gözetilmiş ve büyük bir kısmın da başarılı da olunmuştur. Kara Kemal, millî iktisat döneminin baş aktörü olmuştur. İaşe faaliyetleri kapsamında yapılan alımlarda Anadolu üreticisinin mamulünü korurken aynı zamanda esnafı da iaşe mamullerinin taksimi sırasında sermaye biriktirmeye zorlamış ve şirket girişimlerinin öncüsü olmuştur. Bütün bunları gerçekleştirirken ticaret erbabını örgütlemesi de onun teşkilatçılığı kişiliğinin ekonomik sahadaki izdüşümüdür.

⁵²⁴ Pamuk, *200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 165.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI ESNAF ÖRGÜTLENMELERİ VE ESNAF CEMİYETLERİ

3.1. Ahilik ve Osmanlı Devleti'ne Yansımaları

Ahi kelimesi, Arapça'da “kardeş” anlamına geldiği gibi Türkçe'de yiğitlik ve cömertlik” anlamına gelmektedir.⁵²⁵ Ahilik ise kökeni Türk törelerine dayanan, Anadolu'da gelişen ve bütün iş kollarını kapsayan bir ocak anlamı taşımaktadır.⁵²⁶

Selçuklular döneminde Anadolu'ya gerçekleştirilen seferler ve göçler akabinde bölgede yeni bir yerleşik düzen oluşmuştur. Dönemin şartları itibariyle gelişmiş üretim teknikleri ve bilgi birikimlerini getiren Türkler, burada yeni bir yaşam inşa etmiştir. Aynı zamanda bu yaşam bir ekonomik düzeni de doğurmuştur. Bu ekonomik düzen hem kendi içerisinde bir ticaret hayatın kurulması olarak gerçekleşirken hem de komşu devletlerle ticari ilişkilerin kurulması şeklinde ortaya çıkmıştır.⁵²⁷

Anadolu'ya yerleşildiğinde, bazı sanat ve ticaret alanlarında Rumların ve Ermenilerin ağırlığının olması Türkleri ekonomik bir örgütlenmeye itmiştir.⁵²⁸ Türklerin, Anadolu'da gerçekleştirdikleri ekonomik örgütlenmeyi hiç altyapıları olmadan gerçekleştirdiğini söylemek imkânsızdır. Kala, bu fütüvvetin bir teşkilat haline gelmesinin, IX. yüzyıldan itibaren Türklerde görüldüğünü savunmuştur. Türkler, İslamiyet'e girmeleriyle birlikte içlerinde yetişen Türk tasavvuf erbapları Anadolu'ya gelmiş ve fütüvvet telakkileri ile Selçuklu döneminde ahi teşkilatını kurmuşlardır.⁵²⁹ Dolayısıyla hem Anadolu'da yerleşik diğer unsurların ticaret ve sanat alanına hâkimiyetleri hem de Türklerin ticari organizasyon birikimleri, ekonomik bir kurum haline gelme zarureti doğurmuştur.

Kur'an'da ideal Müslüman olarak kullanılan “fetâ” kelimesinin içerdiği anlamları, mutasavvıflar fütüvvet-name denilen eserlerinde misallerle aktarmışlardır.

⁵²⁵ İsmet Uçma, *Bir Sosyal ve Siyaset Kurumu Olarak Ahilik*, İşaret, İstanbul 2011, s. 22-25.

⁵²⁶ Şükrü Halûk Akalın ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.54.

⁵²⁷ Uçma, *a.g.e.*, s. 35-36

⁵²⁸ Neşet Çağatay, *Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren*, Belleten, Cilt XLVI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 424

⁵²⁹ Ahmet Kala, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 20, 26.

Bu eserler fütüvvet edebiyatını ortaya çıkarmış ve fütüvvetin kaideleri ile teşkilatına ilişkin bilgileri barındırmıştır.⁵³⁰ Fütüvvet-namelerde ayrıca herhangi bir faaliyetin önce kim tarafından icra edildiği bahis olunur ve o kişi pir kabul edilirdi. Daha sonra ise o işin İslam'ın ilk yıllarında kim tarafından icra edildiği bahis olunur ve o kişi de İslami pir olarak kabul edilirdi. Mesela dünyaya indiğinde ilk olarak buğdayla karnını doyuran Hz. Âdem ekmekçilerin piri kabul edilirken, asr-ı saadet döneminde Medine'de ilk ekmek pişiren Amir Bin İmran ekmekçilerin İslami piri kabul edilmiştir.⁵³¹

İslami teamüllere göre herhangi birinin bir sanatı icra edebilmesi için “layık-fütüvvetname” olabilmesi yani, esnaflık geleneğini, esnaflığın ahlakını ve sırlarını barındıran fütüvvet-name denilen eserlerden öğrenmesi gerekmektedir.⁵³²

XIII. yüzyılda yaşayan ve tam adı Şeyh Nasîruddîn Ebu'l Hakâyık Mahmud bin Ahmed el Hoyî olan Ahi Evren⁵³³, dönemin idarecilerine hitaben, iktisadi teşkilatın zorunluluğu, gerekliliği ve nasıl teşekkül etmesi gerektiğine ilişkin konuları işlediği “*Letaif-i Hikmet*” isimli eseri kaleme almıştır. Ahi Evren, pek çok ihtiyacın olduğu ve bu ihtiyaçların ancak iş bölümü ile karşılanabileceğini dile getirmiştir. Sanayi ve tarımla belli bir kesimin ilgilenmesi gerektiğini, sanayi ve tarım faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için gerekli olan alet ve ekipmanların üretimi için ise başka bir kesimin ilgilenmesi gerektiğini söylemiştir. Bu sebeple uygar insanın belirli bir meslek edinmesi ve aynı mesleklerin ise bir çatı altında toplanması gerektiğini dile getiren Ahi Evren, bu mesleki birlikteliklerin de kendi örgütleri adına çıkar çatışması yaşamaması için şer'î hükümlere dayalı kurallar ve kanunlar oluşturulmasının gerekliliğini vurgulamıştır.⁵³⁴

Ahi Evren özetle toplumun ihtiyaçlarının karşılanması ve bu ihtiyaçlar karşılanırken esnaf ve sanat erbabının iş bölümü yaparak örgütlenmesi gerektiğini, örgütler arasında da çatışma olmaması için İslam hukukundan beslenen kurallar tanzim edilmesini savunmuştur. Böylece üretici ve tüketici olmak üzere, toplumun

⁵³⁰ Kala, *a.g.e.*, s. 22.

⁵³¹ Reşad Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı*, Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 13.

⁵³² Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Titaş Basımevi, Ankara 1943, s. 7-8.

⁵³³ Çağatay, *a.g.m.*, s. 424

⁵³⁴ Kala, *a.g.e.*, s. 29-30.

ekseriyetinin faydasının gerçekleştirileceği görüşündedir. Bunun yanında kural koyucu devlete de bu sistem içerisinde düzenleyici ve denetleyici bir rol biçmiştir.

Ahilik ekonomik yaşama yön veren ve ekonomik yaşamı tanzim eden bir örgütlenme olmaktan ziyade aynı zamanda sosyal yaşama da katkı sunan bir kurum olmuştur. Yapılanma içerisinde rekabeti önleyen teşkilat, hammadde sorununu ise esnaflara tahsis yöntemi ile çözmüştür. Esnafa hem mamul noktasında hem de üretim imkânları noktasında standart ve sınır getiren kurallar, klasik Osmanlı ekonomisinin iâşe unsuru açısından da benzer bir rol üstlenmiştir. Ahilik, toplumu çeşitli esnaf ve sanat kollarına yönlendirirken aynı zamanda ilgili mesleklerin icrasına ilişki kurallar koymuştur. Diğer yandan da ahilik, müntesiplerine manevi eğitimler de vermiştir. Bu yardımlaşma tesisi ahilik müntesiplerini kendileri dışındaki esnaf ve sanat erbaplarına üstün kılmıştır. Ahilik teşkilatı mensuplarının borçla ezilmesini ve yok olmasını önlemek amacıyla oluşturulan sandıklar vasıtasıyla bu teşkilata mensup insanların doğum, ölüm, evlilik gibi olaylarında da yardımlarda bulunulmuştur.⁵³⁵

Ahilik örgütlenmesinin kurucusu Ahi Evren ve zaviyesinin esnaflar üzerindeki etkisi Osmanlı Devleti kurulduktan sonra da kabul edilmiştir. Böyle bir etkinin olduğu muhakkaktır fakat bu etkinin derecesi anlamında çok farklı görüşler mevcuttur. Mesela loncalar arasında, devlet tarafından atanan Mimarbaşı ile Mimar Ağa'nın denetimi ve gözetimindeki inşaat sektörü ve diğer sektördeki kendi seçtiği Şeyh-i Seba veya Ahi Baba denilen bir şeyhin liderliğindeki sektörlerin oluşturduğu gruplar olmak üzere iki grup vardır. Genç, Şeyh-i Seba veya Ahi Baba ait oldukları loncaların yönetim kadrolarında yer alan fakat fonksiyon olarak Ahilik'teki şeyh ve ahi babadan farklılık arz eden konumlar olarak vazifelerini icra ettiklerini dile getirmiştir.⁵³⁶ Ahilik teşkilatı ülkenin her yerine yayılmış ve bu kurum vasıtasıyla denetim ve ticari ilişkilerde yaşanan sorunların çözülmesi gerçekleştirilmiştir.⁵³⁷ Bu anlamda ahilik her alana sirayet eden bir yapılanma iken loncalar ise sadece tek alanda yani ekonomi alanında vuku bulan yapılardır. Loncalar içerisinde gerçekleştirilen belli başlı törenler her ne kadar ahiliği andırsa da bu

⁵³⁵ Uçma, *a.g.e.*, s 145.

⁵³⁶ Genç, *a.g.e.*, s. 291

⁵³⁷ Uçma, *a.g.e.*, s 50.

törenler dışında Ahilik'in devamı denilebilecek bir özelliği bulunmamaktadır.⁵³⁸ Faroqhi de loncalarla Ahilik arasındaki bağı dini ve ahlaki ilkelerden mütevellit olduğu görüşündedir.⁵³⁹ Genç ayrıca Ahi Evren'in de tuttuğu meslek olması sebebiyle debbağ esnafları ile Kırşehir'deki Ahi Evren Zaviyesi arasında çok da görünür olmayan bir bağ olduğu görüşünü de dile getirmiştir. Diğer loncalarda ise farklı şehirlerdeki aynı örgütlenmeler arasında dahi bir ilişki olmadığını aktarmıştır.⁵⁴⁰ Ergin de loncalar ve Ahilik arasındaki devamlılık ilişkisine dair yapılan yorumları, Evliya Çelebi'nin gittiği yerlerde karşılaştığı debbağ ve saraçları Ahi Evren müntesibi olarak adlandırmasına ve yine Ahi Evren'in iştiğal ettiği iş de olması sebebiyle debbağların "Ahi Baba" namında bir liderlerinin olmasına bağlamıştır.⁵⁴¹

Loncaların ahilikle somut bir bağının olmamasının diğer bir sebebi ise tarikat ve zaviyelerin sadece Müslüman esnafı bağlayıcı olması ve bu durumun ticari hayatın koşullarında gayrimüslimler karşısında olumsuz durum oluşturabilmesidir. Yerman ve Ağaoğlu bu durumu, bir dönüşüm olarak değil, Müslüman esnafın esnaflık noktasında tarikatı, ticari dünyadan ayırması ve loncaları bu sebeple teşekkül ettirmesi olarak değerlendirmiştir. Hatta kural ve kaidelerden gayrimüslimleri de mükellef kılmak için onlarla ortak bir çatı teşekkülü amaçlandığı görüşündedirler.⁵⁴² Ergin de bu görüşü savunmakla beraber aynı zamanda fütüvvet ehlinin icra etmesi gereken ritüellerin şartı olan terbiye ve tahsile ulaşabilme imkânının son dönemlerde kalmamasına da bağlamıştır.⁵⁴³

Özetle, zikredilen tartışmalardan da görüleceği üzere, Ahilik Osmanlı'da bir esnaf teşkilatı olarak arzı endam etmekten ziyade daha çok esnaflığa ilişkin kural ve kaideleri barındıran bir akım, bir kültür hüviyetindedir. Ahi Evren'in de bir debbağ piri olması ve o işle iştiğal etmesi, Ahilik ile Osmanlı dönemi debbağları arasında bir

⁵³⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 302; Ayrıca bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 3, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 193.

⁵³⁹ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Ed. İncik-Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt II, Çev. Bertay, Andıç ve Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006 s. 711.

⁵⁴⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 290; Ayrıca bk. Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s. 19.

⁵⁴¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C. 1, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 513.

⁵⁴² Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁴³ Ergin, *Umur-ı Belediye*, C. 1, s. 551.

bağı barındırmıştır ama onun dışındaki esnaf örgütlenmelerinde bazı ritüeller, esnaflık ahlakı aktarımları dışında teşkilat ve organizasyon anlamında sıkı sıkıya bir ilişki örgütsel bir devamlılıktan söz edecek bağlantı bulunmamaktadır.

3.2. Lonca ve Gedik

3.2.1. Lonca Teşkilatları

Osmanlı'daki esnaf örgütlerinin beslendiği veya etkilendiği iki öge vardır. Bunlardan birincisi İslam kural ve kaideleri, ikincisi ise Bizans esnaf ve ticaret gelenekleridir.⁵⁴⁴ Bizans esnaf örgütlenmeleri, temelinde Roma döneminde kurulan “collegia” denilen örgütlenmeleri esas alan yapılardır. Bu yapılar günün değişen koşullarına göre ekonomik yaşamda etkin bir rol üslenen loncalara dönüşmüştür.⁵⁴⁵ Osmanlı esnaf örgütlenmeleri, sadece Bizans'tan değil Batı'dan da “korporasyon” denilen esnaf teşkilatlarına ilişkin, aynı sanat ve iş ile iştigal edenlerin buldukları kentin bir yerinde toplu olarak faaliyet göstermesi, lonca olarak teşekkülleri, yer değiştirmenin düzenlenmesi ve birtakım hukuki imtiyazlara sahip olmaları anlamında pek çok şeyi almışlardır.⁵⁴⁶

Loncalar, Orta Çağ toplumlarında önemli bir toplumsal kurum olarak ortaya çıkmışlardır. Bu toplumlarda loncalar, denetim ve istikrar vaat eden, piyasayı denetleyen düzenleyen yapı işlevindedirler. Ayrıca üyeleri arasında da yardım sandıkları hüviyetinde toplumsal bir dayanışma meydana getirmek suretiyle toplumsal düzeni de gözeten örgütlenmelerdir. Lonca, kelime olarak XVIII. yüzyıla ait olsa da 16. yüzyıldan beri devam eden esnaf örgütlenmesi ile aynı çizgidedir. Lonca, esnaf örgütlerinin toplantısı ve bu toplantının gerçekleştirildiği yer anlamındadır.⁵⁴⁷ Lonca kelimesi XV. yüzyılın ortalarından itibaren bir mahal olarak kullanılırken XVII. yüzyılda ise esnafa ilişkin bir anlama bürünmüştür.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁵⁴⁵ Nihat Akbıyık, “Fütüvvetin Türk Esnaf-Zanaatkar Sistemine Etkileri”, *Birey ve Toplum Dergisi*, 9, 18, 2019, s. 154-155; Ayrıca bk. Ergin, *Umur-ı Belediyye*, C. 1, s. 461-462.

⁵⁴⁶ Ergin, *Umur-ı Belediyye*, C. 1, s. 497.

⁵⁴⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 302.

⁵⁴⁸ Kala, *a.g.e.*, s. 46.

Osmanlı ile yoğun ticari ilişkileri olan Venedikliler, Cenevizliler ve Raguzalılar Galata'da devletin izni ile koloniler kurmuşlardır. Bu muhitte oluşan mahalleye İtalyanlar "Loggia" demişler ve buradaki kapalı çarşı tarzındaki yapıyı depo olarak ve satışlarda esnafa teslim yeri olarak kullanmışlardır. Ticari ilişkileri yoğun olan yerli ticaret erbabı tarafından da bu ifade lonca olarak Türkçe'ye geçirilmiş ve uzun süre depo yeri anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁹ Lonca, esnaf örgütlerinin faaliyeti için gerekli olan hammaddelerin toplandığı ve toplantıların yapıldığı bir mahal olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁰ Esnafın belirli toplanma mahalli olan loncalarda Müslüman ve gayrimüslim esnafın ileri gelenleri, yani ustalar, kethüda ve yiğitbaşların nezaretinde toplanıp esnafın durumunu konuşur, kadıya intikal ettirilmeden çözülebilecek sorunları çözerler ve sandık hesabının kontrolünü gerçekleştirirlerdi.⁵⁵¹

Anadolu'da esnaf örgütlenmeleri, ilk olarak XIII. ve XIV. yüzyıllarda geleneksel fütüvvet ahlakının Ahilik adı altında örgütlenmiş ve etkin olmuşlardı. Anadolu'da merkezi otorite yokluğunda boşluğu dolduruyorlardı. Merkezi otorite güçlendikçe siyasal anlamdaki bu rollerini yitirseler de meslek örgütü olarak etkinliğini devam ettirmişlerdir.⁵⁵² Sadece Anadolu değil İslam dünyasında loncalara ait bilinen ilk kayıtlar Osmanlı Devleti'ne ait kayıtlar olup XV. yüzyıla dayanmaktadır.⁵⁵³ Osmanlı toplumunda kentlerde yaşayıp zanaat ve ticaretle iştigal eden bölümü, esnaf loncalarına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürüyordu. Esnaf loncaları, çıraklık, kalfalık ve ustalık çizgisinde iktisadi zümreler ortaya sunmuştur.⁵⁵⁴

Osmanlı'da loncalar iktisadi yaşamın temel taşlarındandı. Loncaların sayısı buldukları şehrin konumu, ürün çeşitliliği, nüfusu, ulaşımına göre farklılık arz etmiştir.⁵⁵⁵ Kentlerin büyüklüğüne oranla sayıları artan loncalar ve yeni meslek

⁵⁴⁹ Ergin Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Halkbank, Ankara 2009, s.

⁵⁵⁰ Kala, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁵¹ Ergin, *Umur-ı Belediye*, C. 1, s. 552.

⁵⁵² Pamuk, *1500-1914*, s. 58.

⁵⁵³ Timur Kuran, "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslami Etkiler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 98

⁵⁵⁴ Pamuk, *1500-1914*, s. 33.

⁵⁵⁵ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.15.

gruplarında ise yeni loncalar oluşmaya devam etmekteydi.⁵⁵⁶ XVII. yüzyılda loncalar şehir ticaret hayatının tamamını kapsıyordu. Öyle ki ticari hayatın her köşesine temas etmiş olup, İstanbul'da aşçıların on altı, balıkçıların ağlarına göre on bir, soyтары ve meddahların ise oyun tarzına göre on iki loncası bulunuyordu.⁵⁵⁷ Loncaların idaresi açısından temel kıstas, lonca müntesiplerinin vergilerini ödediği devlet görevlisine göre şekil almıştır. XVII. yüzyılda loncaya girebilmek için bir meslek erbabı olmak ve vergi ödemek yeterli olmuştur. XVII. yüzyılın ortalarında sadece İstanbul'da 1.109 lonca ve bunlara üye 126.400-200.000 esnaf ve sanat erbabı bulunmaktaydı.⁵⁵⁸

Quataert ise loncaların imal edilen mallara göre hem yapay hem de dikey bir ayrımla örgütlendiği görüşündedir. Fakat bu çeşitliliğin üretim alanları zayıfladıkça azaldığını ve tek bir lonca altında toplanmak suretiyle değiştiğini belirtmiştir.⁵⁵⁹ Genç de bu minvalde bir görüşle esnaf arasındaki farklılaşmanın hammaddenin mamul haline gelmesindeki hemen hemen her detayda farklı bir esnaf örgütlenmesi ile gerçekleştiğini dile getirmiştir. Burada önemli olan husus örgüt olabilmek için belli bir sayıyı sağlayabilmektir. Bu sayıyı sağlayamayanlar ise görev alanı yahut fiziki olarak yakın bir loncaya mülhak veya yamak ismi ile dâhil olurlardı.⁵⁶⁰ Bir araya gelen esnaf ve sanat erbabının bir lonca teşekkül ettirebilmesi için öncelikle bir nizamnameleri olması gerekiyordu. Bunun yanında faaliyet gösterecekleri mahalde aynı sahada farklı bir loncanın olmaması gerekiyordu. Hazırlanan nizamname kadı tarafından son onayını aldıktan sonra lonca resmi olarak vücut bulmuş olmaktadır.⁵⁶¹ Fakat bazı loncalarda dini kesimler farklılaşabiliyordu. Balık aşçıları Hristiyan Rum iken su kemeri kazıcıları Müslümanlardan oluşuyordu. Burada dikkat çekici nokta Müslüman zanaatkârlar mesleklerine dini sınırlar koymamışlar ve loncalar da şer'i hükümlere uymak konusunda mecburiyete tabi tutulmamışlardı.⁵⁶² Farklı dine mensup ticaret ehlinin de yer aldığı loncaların idaresini Müslümanlar

⁵⁵⁶ Pamuk, *1500-1914*, s. 58.

⁵⁵⁷ Kuran, *a.g.m.*, s. 98.

⁵⁵⁸ Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 713-714.

⁵⁵⁹ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt II, Çev. Berktaş, Andıç ve Alper, 2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 1007.

⁵⁶⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 289, 293.

⁵⁶¹ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.19.

⁵⁶² Kuran, *a.g.m.*, s. 99-100.

oluşturmaktaydı.⁵⁶³ Loncalar aynı muhitte, aynı faaliyeti yürüten esnaf ve sanat erbaplarını dinlerini önemsemeksizin almıştılar. Sadece meyhanecilik gibi İslam'a aykırı faaliyetlerde örgütlenmiş loncalara Müslümanlar katılamıyordu.⁵⁶⁴ Loncaların işleyişi, esasında dini geleneklerden değil tekelleşme çabalarından doğmaktaydı. Dini dayanakla dile getirilen “dünya işlerine fazla vakit ayırmama” öğretisi loncalarda fazla mesai ile meslektaşının da rızkına mâni olmamak yani bir çeşit rekabeti önlemek olarak vuku bulmuştur.⁵⁶⁵

Lonca, geleneklere bağlı ve geleneklerin uygulayıcısı zanaat ve meslek mensuplarının bir araya toplandığı bir anlayıştır. Lonca, hammaddeden mamul mala kadar aradaki bütün safhalar denetim altında tutmuştur.⁵⁶⁶ Loncalarda kişinin kendisine uygun bir sanat seçmesi ve bu sanatta ustalığa ermesi gerekmektedir. Eser, loncanın temsilcisi görüldüğü için lonca mensubu eserine büyük özen göstermek zorundaydı.⁵⁶⁷ Her grup kendi kurallarını kendisi koyar ve bu kurallar kadıya incelenmesi için sunulurdu. Kadı incelemesini bitirdikten sonra Divana sunar ve Divan da onaylarsa kurallar temel bir yasa hüviyetine bürünürdü. Bu kuralların uygulanması ise ihtiyar ustalar, nizam ustaları ve lonca ustaları denilen kethüdalar başkanlığında teşekkül ettirilen bir heyetle gerçekleştirilirdi.⁵⁶⁸

Kethüdalık bir çeşit yarı resmi memuriyetti.⁵⁶⁹ Kethüdaların bağlı olduğu bir şehir kethüdası olurdu. Şehir kethüdarları, şehri devlete karşı temsil vazifesi yürütmekteydi. Loncanın iç işleriyle ilgilenen bir de yiğitbaşı bulunurdu ki bunlar hiyerarşide kethüdalardan sonra gelirlerdi.⁵⁷⁰ Yiğitbaşların seçimi de kethüdaların seçimi ile aynı şekilde gerçekleşirdi.⁵⁷¹ Hammadde temini, lonca mensupları arasında bu hammaddenin taksimi, mamul malların kalite kontrolleri, mamul malların dükkânlara dağıtımı gibi vazifeler yiğitbaşının sorumluluğunda bulunmaktaydı.

⁵⁶³ Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 714.

⁵⁶⁴ Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 715.

⁵⁶⁵ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 99.

⁵⁶⁶ İlgen, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁶⁷ Ülgener, *Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 103.

⁵⁶⁸ Genç, *a.g.e.*, s. 292.

⁵⁶⁹ Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁷⁰ Pamuk, *1500-1914*, s. 58-59.

⁵⁷¹ Genç, *a.g.e.*, s. 293.

Yiğitbaşıya ise bu görevlerinde “ehl-i hibre” adı verilen yine loncaya mensup ustalar arasından belirlenen kişiler yardım ederlerdi. Loncaların en önemli sorumluluklarından biri de vergi ödevlerinin yerine getirilmesinde bu yükümlülükleri pay edip daha sonra vergileri toplayarak devlet hazinesine teslim etmekte.⁵⁷² Burada şu noktayı da vurgulamak lazım; görüldüğü üzere kadılar aslında ekonomik hayatın önemli bir figürü olarak yer almıştır. Uyuşmazlıkların çözümü, kethüda ve yiğitbaşılardan tasdiki yahut azli, narh uygulamalarının emri, gedik uygulamasının işlenmesi ve esnaflık geleneklerinin devamlılığı noktasında büyük bir role sahip olmuşlardır.⁵⁷³

Loncalar, usta ve çırak ilişkisine dayalı bir modelle oluşmuştur. Çırak, küçük yaşta bir ustanın yanında işe başlar, katı ve disiplinli bir eğitim ile zanaatı öğrenirdi. Kalfalığa terfi edebilmesi için yönetim kurulunun onayı gerekirdi. Kalfalığa terfiler de loncanın geleneksel törenleri ile gerçekleştirilirdi. Loncalarda meslek dalları bazında ustalar, devlet ile ilişkileri ve iletişimi sağlamak üzere kethüda seçerlerdi.⁵⁷⁴ Seçilen kethüdanın ise kadılık tarafından onaylanması gerekmektedir.⁵⁷⁵ Kethüda, bir grup lonca mensubunun ayrılarak yeni bir lonca teşekkül ettirmek istemeleri durumunda yargıya başvururdu. Yine her loncanın dini anlamda bir şeyhi de mevcuttu.⁵⁷⁶ XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda artan bir şekilde kethüdalar devlet görevlilerinden atanmaya başlanmıştır. Devlet görevlisi kethüdalar, verdiği hizmet karşılığında maaşını esnafın gelirinden almak suretiyle vazifelerini icra etmişlerdir. Fakat kötü yönetime maruz kalmamak için kendi kethüdalarını da seçen esnaf, esnafa ilişkin konulara vakıf olmayan bu kethüdaları sadece aidatını toplar bir mevkide bırakmıştır.⁵⁷⁷

Loncalar siyasi iktidar üzerinde de etki sahibi olup üretim ve ticaret alanında kendileri dışında bir yapının faaliyetine engel olarak tekelci vasfa bürünmüş yapılar olmuşlardır. Böylelikle rekabete karşı korunma elde ediyorlardı. Bu rekabete karşı korunma, lonca içerisindeki çıraklıktan ustalığa giden zorlu eğitim süreciyle de

⁵⁷² Pamuk, *1500-1914*, s. 58-59; Ayrıca bk. Quataert, *a.g.e.*, 2006 s. 1003.

⁵⁷³ Kazım Yorulmaz, “*Klavuz Esnaf Neleri Bilmelidir?*”, Ticaret Dünyası Matbaası, İstanbul 1947, s. 6.

⁵⁷⁴ Pamuk, *1500-1914*, s. 58-59.

⁵⁷⁵ Faroqhi, “*Krizler ve Değişim*”, s. 715.

⁵⁷⁶ Pamuk, *1500-1914*, s. 58-59.

⁵⁷⁷ Genç, *a.g.e.*, s. 297.

kendini göstermiştir. Loncalar dış rekabetten korunurken aynı zamanda lonca içerisindeki üyeleri de iç rekabetten korumak üzere hammadde tedariki, dağıtım ve malların kalite ve fiyat kontrolleri ile sıkı kurallara bağlamışlardı.⁵⁷⁸

Loncalara iki farklı bakış açısı vardır. Bunlardan birincisi, üyelerini başka loncalara karşı koruyan ve gözeten, ustaların bir araya gelerek kurdukları örgüt olarak görülmesiydi. Lonca idarecilerinin ve üyelerinin başka bir lonca idareci ve üyelerine hammadde temini gibi konularda açtıkları davalar buna örnek olarak gösterilmiştir. Sadece böyle bir korunma değil aynı zamanda aynı lonca içerisindeki meslektaşına karşı da bir korunma çatısı görevini ihtiva etmiştir. Diğer bir görüş ise loncaların, devlet tarafından esnaf ve sanat erbabını kontrol etmek ve vergilendirmek amacıyla kurulmuş örgütler olarak ele almaktır. Lonca yetkililerinin devlet tarafından seçilmesi ise bunun en bariz örneğini teşkil etmiştir.⁵⁷⁹

Loncaların amacı, dışarıda kendileri dışında gerçekleşecek üretimi engelleyerek tekeli konumlarını korumakken içeride de iç rekabeti dizginlemek ve üretimin kontrollerini gerçekleştirmektir. İç rekabeti önlemek için hangi mamul mal ne kadar üretilecek, nerelerde satılabilecek tek tek belirlenirdi. Üretim denetimi için iş kolları bazında dükkân sayıları ve tezgâh sayılarını belirleyen ve bu sayıları kontrol eden esnaf gedikleri teşekkül ettirilmiştir. Loncalarda dükkân yahut işyeri açmada isteğe bağlı bir serbestlik bulunmamaktaydı. Loncaların bir diğer amacı da hammadde temini ve bunların taksimidir. Hammaddelerde üretim azlığı yahut ihracatın artması durumunda yaşanan tedarik sıkıntısı vuku bulduğunda lonca içerisinde de rekabet baş gösteriyordu. Bu tür sıkıntılarda devlete başvurulur ve denetim ve kontrol talebinde bulunulurdu. Devlet de bu durumda tedarik sıkıntısı yaşanan hammaddeler bazında ihracat yasağı koyabiliyor veya bu hammaddelerin ticaretini tekel olarak tek bir loncaya verebiliyordu. Fakat bu icralar da çok etkin bir çözüm sunmuyordu.⁵⁸⁰

Orta Çağ'da iş hayatı durgun bir atmosfere sahipti. Avrupa'da da uzun süre bu durağanlık vardı ve herhangi bir alanda başka bir iş fırsatı görüldüğünde girmek

⁵⁷⁸ Pamuk, *1500-1914*, s. 165-166.

⁵⁷⁹ Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 709-710.

⁵⁸⁰ Pamuk, *1500-1914*, s. 59-61.

ya da çıkmak mümkün değildi. Avrupa'da Osmanlı'dan farklı olarak bu zihniyet değişmiş ve cazip iş alanlarına rahatlıkla hareket etme imkânı elde edilmiştir.⁵⁸¹ Osmanlı'da ise bu durum ve imkân hiçbir zaman elde edilememiştir. Loncalar gelenekçi yapılarıdır. Üretim tarzı ve üretim teknikleri yönünden geçmişi yani geleneği korumak ve sahip çıkmak zihniyeti hâkimdir. Üretimde usta, pir silsilesini bozmak şiddetli bir karşılık bulurdu.⁵⁸²

Loncalar devletten izin almaksızın üretim teknolojilerini, ürün çeşitlerini değiştiremiyorlardı. Ekonomik gerçeklerden ve değişikliklerden uzak devlet adamlarının, bu izindeki rolleri aslında loncaların kaderini de tayin etmekteydi. Bu anlamda Batı Avrupa loncaları karar ve yönetim hakları bağlamında bir kişiliğe sahipken, Osmanlı loncaları bu kişiliği elde edememişlerdir. Osmanlı'da lonca kararlarında devletin veto hakkı, alınan kararların mahkemeye onaylatılması loncaları köklü değişiklik doğuracak kararlar için fikir yürütmelerden de uzak tutmuştur. Bu durum değişen dünya ekonomisinde loncaları durağan bırakmıştır.⁵⁸³ Quataert, loncaların değişimi önleyen yapılar olduğu görüşüne katılmamaktadır. 1840 yılında Ankara'da tiftik dokuma işinde örgütlenmiş loncaların Avrupa mallarına karşı rekabet için üretim yöntemlerini değiştirdiklerini söyler. Ankara'daki gelir düzeyi kötü olan kadınlar ile lonca anlaşma yapar ve kadınların, anlaşmaya binaen ham tiftiği satın alıp onları mamul haline getirdikten sonra sof ve şalcı esnafına sattıklarını aktarır. Bunun eski üretim metotlarının yerini almadığını, eski metotla beraber üretim yöntemine dâhil edildiğini de ekler.⁵⁸⁴

Loncaların en önemli vazifesi ekonomik yaşamı sorunsuz ve dayanışma içerisinde sürdürülmesini sağlamaktır. Böylelikle devlet kendisine ait bir vazifeyi bu esnaf örgütlenmelerine devrederek onlara yarı kamusal bir konum verirken aynı zamanda bu işi yapacak bir kamu masrafından da kâr etmiştir.⁵⁸⁵

Devlet ekonomik yaşamın denetimini loncalarla beraber belirlediği ve adına ihtisap denilen kurallar ile gerçekleştirmektedir. Bu kuralların işleyişi ise aynı

⁵⁸¹ Ülgener, *Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 101.

⁵⁸² Ülgener, *Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, ss-107-108.

⁵⁸³ Kuran, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁵⁸⁴ Quataert, *a.g.e.*, s. 1006.

⁵⁸⁵ Genç, *a.g.e.*, s. 298.

zamanda loncalardan devlete vergi toplayan muhtesipler tarafından icra edilirdi. Lonca denetimi ise narh denilen, mamul malın kalite şartlarına uygunluğu ve fiyatının düzeyinin belirlenmesi ve kontrolü olarak gerçekleştirilirdi. Bu iki başlığın altında ise ağırlık kontrolü ve fiyat artışları teftiş edilirdi. Devlet loncalar üzerinde böylece şehirlerdeki ekonomik yaşamın devamlılığını denetlerken aynı zamanda şehirlerde sosyal ve siyasal istikrarın da korunmasını sağlardı. Narh uygulamaları, aşırı kâr ve haksız rekabet gibi gerekçelerle lonca mensuplarının da işine gelen bir denetimdi.⁵⁸⁶ Muhtesipler belirli bir kâr marjı belirlerler ve o kârlılık üzerinde denetimi gerçekleştirirlerdi. XV. yüzyılda genelde %10 olarak belirlenen kâr marjı üretimi zor olan emtialarda ise %20'lere kadar çıkabiliyordu. Bunun yanında loncalara girişleri de çok sıkı tutuyorlar ve engelliyorlardı.⁵⁸⁷

Büyük şehirlerde uzak pazarlar için üretim gerçekleştiren loncalar ile saray ve ordu için üretim gerçekleştiren loncalarda kâr ve servet birikiminin daha fazla olduğu görülmekteydi. Bu tür imkânlarla sahip loncaların olduğu şehirlerde ise loncalara ve kurallarına bağlı olmak istemeyen ve bununla beraber daha fazla üretim yapmak isteyen sermaye sahipleri ortaya çıkıyordu. Ve bu durum çekişmeleri, sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi. Loncalar merkezi devlete başvurarak bu durumu engelleme girişiminde bulunuyorlar ve başarılı da oluyorlardı.⁵⁸⁸

Loncalar, devlet tarafından fiyat kontrolü, mal arzı devamlılığı, kalite standardı noktasında yararlı olarak görülürlerken muhalefet edebilecek güç anlamında da muhtemel bir tehdit olarak da görülüyorlardı. Devlet ile aralarındaki bu ince çizgiyi, aldıkları tekelcilik garantisi karşısında denetime girerek koruyorlardı.⁵⁸⁹ Devlet, kent halkının iâşesinin aksamaması ve şehir ekonomik yaşamının canlılığını yitirmemesini önemsiyordu. Bunun yanında saray ve ordunun ihtiyaçlarının eksiksiz ve zamanında karşılanması da büyük önem taşıyordu. Loncaların, devletin kendilerinden elde ettiği vergi geliri ve şehrin ekonomisini denetlemekteki konumları da devlet tarafından denetim altında tutulma nedenlerindendi.⁵⁹⁰ Devletin merkezi

⁵⁸⁶ Pamuk, *1500-1914*, s. 63.

⁵⁸⁷ Kuran, *a.g.m.*, s. 101.

⁵⁸⁸ Pamuk, *1500-1914*, s. 61.

⁵⁸⁹ Kuran, *a.g.m.*, s. 100.

⁵⁹⁰ Pamuk, *1500-1914*, s. 62.

otoritesi zayıfladıkça loncaların sosyal ve siyasi gücü artarken devletin merkezi otoritesi ve gücü arttıkça loncaların bu güçleri daha doğrusu rolleri azalmakta tekrar ticaret ve zanaat sahasına dönmekteydi. Devlet lonca kurallarının işlerliğine, lonca hiyerarşisinin muhafazasına özen göstermiş aynı zamanda loncaların denetimini de elden hiçbir zaman bırakmamıştır. Fakat bu denetim taşralarda daha etkisizdir.⁵⁹¹ XV. yüzyılın sonlarında Bursa halkından gelen talep üzerine loncalar ucuz ipekli ürünler üremiş ve bu duruma devlet hemen karşılık vererek ürünün bütün detaylarını tek tek belirleyen bir düzenleme yapmıştır.⁵⁹² Dünyada ilk olan bu standart belirlemesi ile aynı zamanda devletin sadece loncalar üzerinde değil ekonomi üzerindeki müdahaleciliğinin de göstergesidir.

Bunun yanında fiyat artışlarında, üretim maliyetleri artan loncalar mamul fiyatlarını artırmak istediklerinde yöneticilerden izin almaları gerekiyordu. Gerekli izni alamadıklarında ise bu sefer maliyetleri düşürmek yoluna gidip bu kapsamda mamul kalitesini düşürüyorlardı. Bu da fiyat ve kalite istikrarı açısından devlet ve loncalar arasında sorunlara sebep olmaktadır.⁵⁹³

Lonca ve devlet ilişkisi savaş dönemlerinde de kendisini daha yoğun göstermiştir. Osmanlı Devleti sefere çıktığında ordudaki askerın ihtiyaç için sefer güzergâhındaki kentlere girmemesi ve kentlerde karışıklığa sebebiyet vermemesi maksadıyla lonca zanaatkârlarının da seferlere iştirak etmesi zorunluydu. Ordu sefere çıkarken, ordu ile birlikte hareket edecek esnaf İstanbul'dan seçilirdi. Edirne'ye varıldığında herhangi bir eksiklik tespit edilirse Edirne esnafı da orduya dâhil edilirdi.⁵⁹⁴ Sefere katılan zanaatkârın hammadde masrafı ise müntesibi olduğu loncası ve loncanın içerisindeki yamak statüsündeki diğer loncalarla karşılanırdı. Bunun yanında kayıkçılar ile faaliyet alanı sebebiyle hor görülen şarapçılar ve meyhaneciler loncaları ise kadırgaların katıldığı savaşlarda, sefere kadırgalarda çalışacak kürekçi temin etmek zorundaydılar.⁵⁹⁵ Bunun yanında Osmanlı Devleti,

⁵⁹¹ Pamuk, *1500-1914*, s. 62.

⁵⁹² İnalçık-Quataert, *a.g.e.*, 2004, s. 90-91.

⁵⁹³ Pamuk, *1500-1914*, s. 125.

⁵⁹⁴ Edhem Ruhi Ölmez, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul (t.y.), s. 80.

⁵⁹⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 157.

daha çok tutarda topladığı avarız vergileri de bu sandıktan karşılanırdı. Hatta 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında devlet bu sandıklardaki tutarlara el koymuştur ki bu durum sandık müessesini yaralamıştır.⁶⁰²

Loncada, esnafın ileri gelenleri, kethüda ve yiğitbaşları toplanır ve kadıya aksettirilmemesi gereken sorunları çözüme kavuşturdukları gibi esnaf sandığının kontrolü ve denetimi de burada gerçekleştirilirdi.⁶⁰³

Loncalarda kendi içlerinde gerçekleştirdikleri iç denetim ve devlet tarafından gerçekleştirilen dış denetim olmak üzere iki tür denetim mekanizması vardı. Standart ve kaliteye uyum, ustalık ehliyeti ve hizmet kalitesinin kontrolü iç denetimdi. Bunun yanında hammadde taksiminin eşit icrası ve ince işçilik gerektiren zanaatlarda taklidi önlemek için gerçekleştirilen patent hakkı aranması da iç denetime mahsustu.⁶⁰⁴

Loncalar iki şeyi amaçlamıştır, bunlardan birincisi esnafın hakkının devlet tarafından korunması, ikincisi ise esnafın meslek ahlak ve kuralları dairesinde faaliyetini icra etmesidir. Bunun dışına çıkan esnaflara teşkilatları tarafından birtakım cezalar belirlenmiştir. Daha çok kalfa ve çıraklara uygulanan dayak, öğüt verme, tazminat hüviyeti olan cereme çekirme cezası, dükkân kapama cezası, hammadde taksiminden men etmek ve mamul maldan pay vermemek şeklinde gerçekleştirilen hak mahrumiyeti cezası, ticari ilişkileri kesme ve teşkilattan ihraç etme cezası uygulanırdı.⁶⁰⁵

3.2.2. Gedik Sistemi

Loncalar iş hayatında yer değişikliklerine müsaade etmeyen yapıları. Gedikler de işteğal edilecek alanda iş yapabilme ve o alana mahsus ürünü üretme ve satma yetkisi veren alametler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰⁶ Resmi ifadesine ilk olarak III. Ahmet döneminde rastlanılan gedik, bu hakkı elde edenlerin işteğal

⁶⁰² Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.27.

⁶⁰³ Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁰⁴ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁶⁰⁵ Ölmez, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁶⁰⁶ Ülgener, *Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 100-101.

ettikleri faaliyeti başkalarının icra edememesi yönünde bir tekel hakkı hüviyetine sahiptir.⁶⁰⁷

Gedik sistemi bazı kaynaklarda her ne kadar lonca teşkilatının dönüşen bir yapısı olarak değerlendirilse de esasında lonca teşkilatının işlerliğinin günün koşullarınca değişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyılda fetihlerin azalması ve buna bağlı olarak da ganimetin azalması askerlerin gelirlerinin kaybı sonucunu doğurmuştur. Devlet de bu noktada yeniçerilere ve sipahilere esnafılık edebilme imkânı tanımıştır. Bu durum, esnafılığı bilmeyen ve ticareti tanımayan bir zümrenin çıkmasına sebep olmuştur. Askerlerin esnafılık sırasında kural ve kaide gözetmeden iş alanlarına girmeleri, kaba kuvvete başvurmaları ticaret kültürünü bozmuştur. Bu gelişmeler, gedik sistemi yani bir iş kolunu yürütecek kişiye verilen tekel ve imtiyaz hakkının uygulanma altyapısını oluşturan bir etken olmuştur.⁶⁰⁸

Gedikler, esnafın hukuki güvencelerle iktisadi haklar elde ettiği bir sistem olup bu sürece devleti de ortak ederek geliştirilmeye çalışılmıştır. Gedik uygulaması esasında resmi olmayan bir şekilde sürmekteydi. Esnafın kontrolü dışında çıkınca esnaf bu sürece devleti de dâhil ederek bir onay mekanizması anlamında, gedik uygulamasını resmileştirmiştir.⁶⁰⁹ Ergin, gedik sistemini, üretim imtiyazı ya da sanat tekelini kapsayan, bir işi başkasının yapmaması ya da satacağı bir şeyi başkasının satmaması ayrıcalığı veren ve otorite tarafından verilen bir ayrıcalık olarak tanımlamıştır.⁶¹⁰

Gedik sistemi, XVII. yüzyılın yarısından itibaren hem devletin üretim ve fiyat politikalarına hizmet etmek hem de esnafın menfaatini temin etmek için doğan tekel üretim sistemidir. Üretim ve fiyatlara ilişkin amacı hem esnafa hem de devlete hizmet ederken, tekel üretim sistemi ise devletin yıllardan beri gerçekleştirdiği bir sistem olup hukuki bir güvenceye dönüşmüştür.⁶¹¹ Gediklerin temeli İslam

⁶⁰⁷ Uçma, *a.g.e.*, s 53.

⁶⁰⁸ Uçma, *a.g.e.*, s 56.

⁶⁰⁹ Kala, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁶¹⁰ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C. 2, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 635.

⁶¹¹ Kala, *a.g.e.*, s. 59.

hukukunda da yer alan süknâ⁶¹², girdar⁶¹³ veya huluv⁶¹⁴ denilen tasarruf haklarına dayanmaktadır.⁶¹⁵

Gedik usulünde belirli bir sahadaki dükkân sayısı ne artırılır ne de azaltılabılırdi, kapanmamış bir halde yer değiştirmesi dahi devlet izni ile gerçekleştirilebilirdi.⁶¹⁶ Gedik uygulaması bir nevi loncaların dükkân sayılarının dondurulmasıdır.⁶¹⁷

Esnafın faaliyet gösterdiği mekânların çoğu vakıf malıydı. Eskiye bu binaların onarım ve bakım işini üstlenen esnaf buna mukabil kiracılık hakkı almıştır. Bu hakkı alan esnafın o dükkâna kurduğu üretim tertibatına gedik, dükkâna gedik mülkü, kiraya da mülk bedeli denilmektedir.⁶¹⁸ Gedik tabiri, faaliyetin icra edildiği dükkân ve faaliyet için gerekli olan dükkândaki tertibat anlamına kavuşmuştur. Gedikler, sabit bir yerde olan ve erbabına başka mahalde aynı faaliyeti yapma imkânı vermeyen dükkân, mağaza gibi müstakil gedikler ve şahsa ait olup her mahalde faaliyetinin icrasını sağlatan havai gedikler olmak üzere iki çeşittir.⁶¹⁹

Gedik ustası öldüğünde işyeri mirasçısına devrolunur. Ölen gedik sahibinin herhangi bir mirasçısı yoksa veya mirasçıları başka bir meslek erbabı ise eğitimde yeterliğini vermiş bir kalfaya dükkân ve ekipmanlar devredilir ve yeni sahip de ilgili ücreti ve dükkân peştamallık⁶²⁰ bedelini mirasçılara öderdi. Ödeme gücü yoksa sandıktan borç temin edilerek bu işlem gerçekleştirilirdi.⁶²¹

⁶¹² Süknâ: Bir malın menfaatinden, o malın içerisinde bulunarak yararlanma, bir malı doğrudan kullanma yetkisi. Bk. Hacı Mehmet Günay, "Süknâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010, s. 48-50.

⁶¹³ Girdar: Kirdar olarak da telaffuz edilen bu hak rayiç kira bedeli ödendiği ve zarar verilmediği sürece yararlanan şeyin kullanıcılarında kalmasını sağlayan hak. Bk. Cengiz Kallek, "Kirdâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002, s. 61-62.

⁶¹⁴ Huluv: Bir gayrimenkulün mülkiyeti üzerinde, gelir getiren bir faaliyet için verilen bakı yahut başka bir meblağ karşılığında edinilen hak. Bk. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 1996, s. 541-543.

⁶¹⁵ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.27.

⁶¹⁶ Koçu, *a.g.e.*, s. 12.

⁶¹⁷ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.27.

⁶¹⁸ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s.27.

⁶¹⁹ Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁶²⁰ Peştamallık: dükkân alım satımında, bir çırağın ustalığa terfiinde yahut birini faaliyete intisap etmesinde ödenen bedel. Bk. Ergin, *Umur-ı Belediye*, C. 1, s. 497.

⁶²¹ Koçu, *a.g.e.*, s. 15.

Gedik düzeni ekonomik anlamda çok başarı gösterememiştir. Hammadde sahibi tüccar ile narh uygulayan devlet arasında bir sıkışıklık vuku bulmuştur. Bu sıkışıklıktan doğan kriz esnafın kuralları çiğnemesine sebep olmuştur. Üründeki kaliteyi düşüren esnaf aynı zamanda narhı atlamak için fırsatları da kaçırmamıştır.

III. Selim zorunlu gıdalar dışında kalan alanlarda tekel haklarını kaldırmıştır. Fakat burada esnaf direnişiyle karşılaşmıştır. Esnaf birtakım boykotlar organize etmiştir. II. Mahmud döneminde ise ithal malları hamallar gediği taşımamıştır. Yeniçerilerden de güç alan esnaf, boykotu yağmaya kadar götürmüştür. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla gücünü kaybeden gedik esnafı Tanzimat'ın ilanıyla birlikte iyice etkisizleşmiştir. Önce imtiyazları sınırlanan gedikler, daha sonra tekel hakları elinden alınmıştır. II. Meşrutiyet döneminde ise tamamen kaldırılmışlardır.⁶²²

3.2.3. Loncaların Dağılması

Lonca teşkilatının çözülmesinin öncelikle dış nedenleri elbette önem arz etmektedir. Bunlar önceki bölümlerde izah edildiği üzere aslında Osmanlı'da ekonomik düzenin bozulmasını doğuran sebeplerdir. Keşiflerle ticaret yollarının değişmesi, Batı'da gerçekleşen sanayi devrimi akabinde Batı'nın mamul mallarının hammadde ülkelerini istila etmesi ve bu durumun kapitülasyonlarla perçinlenmesi gibi sebepler akabinde bozulan ekonomik düzen, haliyle lonca teşkilatını da zayıflatmıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezi gücün loncalar ve taşra üzerinde denetim gücünün zayıflaması ve bununla beraber loncalara sağlanan devlet desteğinin de azalması lonca işleyişini zayıflatmış ve loncalara bağlı olmaksızın üretim birimleri ortaya çıkmıştır.⁶²³ Bunun yanında esnafılığı bozan toplumsal gelişmeler de olmuştur. Anadolu'daki birtakım isyanlar sonrasında köylüler şehre göç ederek hem kent iâşe düzenini bozmuşlar hem de işgücü fazlalığı oluşturmuşlardır. İstihdam kapasitesinin belli düzeyde olduğu şehirlerde istihdam dışı kalanlar ise kaçak işyerleri kurmuşlardır. Diğer bir bozulma nedeni ise üretim

⁶²² Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁶²³ Pamuk, *1500-1914*, s. 160-161.

miktarından kâra kadar her şeyin sınırlandırıldığı ekonomide sermaye birikiminin olmaması ve üretim tekniklerinin de yenilenememesidir.⁶²⁴

Tanzimat'la birlikte girilen modernleşme çabaları ve Avrupa'daki sanayileşme ile birlikte üretim tekniklerinin değişmesi sonrasında lonca teşkilatları gerilemiştir.⁶²⁵ Çünkü lonca teşkilatları, devletten bağımsız karar alamıyor dolayısıyla da ekonomik gelişmelerle ilgili karar alma mekanizmasını da devreye sokamıyordu.⁶²⁶ Ülgener, loncaların çözülmesini zihinsel dönüşüme bağlar. Batı'da gerçekleşen Rönesans ile otorite ve aracıya ihtiyaç duymadan fikir telakki edecek insan oluşmuştur. Dini alandaki bu düşünce yapısı ekonomi sahasında da vücut bulmuştur. Bireysel amaca hizmet eden bir tüketim davranışı gelişmiştir. Toplum artık tüketimini ve ihtiyaçlarının teminini bir karar mekanizması içerisinde değil, akıl ve mantığının yönlendirmesi doğrultusunda gerçekleştiren insanlardan müteşekkil olmuştur.⁶²⁷

Loncalar XIX. yüzyılda tekel haklarını korumaya ve geliştirmeye çalışmıştı. Fakat Tanzimat ile birlikte ekonominin serbestleşmesiyle bu tekel haklarını kaybettiler. Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile devlet bütün tekelleri bitirmiş ve yeni bir düzen başlamıştır. Bu düzende loncalar da birbirleriyle rekabet etmeye başlamıştır. Bazı tekeller ise yeni girişimciler tarafından Tanzimat'a aykırı oldukları gerekçesiyle kaldırılmıştır. Quataert bu durumu loncanın zararına olsa da sanayinin gelişmesi noktasında önem arz ettiği görüşündedir.⁶²⁸

Tanzimat'tan sonra içinde bulunduğu kural yapısı içerisinde hammadde maliyetlerini düşüremeyen loncalar haliyle tüketicinin de taleplerini karşılayamamıştır. Balta Limanı Ticaret Antlaşması sonrası yabancıların yorumlarıyla daha da genişletilen kolaylıklar sonrası sadece loncalar değil Osmanlı ekonomisi derin yara almıştır. Devlet bu noktada devreye girmiş ve Islah-ı Sanayi

⁶²⁴ Sakaoğlu-Akbayar, *a.g.e.*, s. 61.

⁶²⁵ Ülgen, *a.g.e.*, s. 114.

⁶²⁶ Kuran, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁶²⁷ Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, 1, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 16-17.

⁶²⁸ Quataert, *a.g.m.*, s. 1008-1009.

Komisyonlarını kurmuştur. Bu vasıtaıyla sınıai alanda faaliyet gösteren loncaların kooperatif şirketler olarak tekrar örgütlenmesi sağlanmıştır.⁶²⁹

Loncalar, üretilen mamullerin halka ve devlete ulaştırılması ve vergi gelirlerin toplanması noktasında devlete katkı vermeleri sebebiyle bundan istifade edip tekel hakkı elde etmiştir.⁶³⁰ Devlet de loncalar dışında bir üretim sahası oluşmasını engelleyerek loncalara büyük destek olmuştur.⁶³¹ Fakat 19. yüzyılda ithalat artınca devletin iâşe kaygısı da azalmıştı. Dolayısıyla loncalar da bu anlamda önemlerini kaybetmişti. Tanzimat ile birlikte devletin denetim sistemi olan narh ve gedik uygulamaları da ortadan kalkınca lonca mensupları ithal mallar karşısında rekabet edemez duruma gelmişlerdi. Loncalar, Osmanlı için sadece İstanbul'da siyasi anlamda destek görmekteydiler.⁶³²

19. yüzyılın son çeyreğinde Ticaret Bakanlığına bağlı Ticaret ve Ziraat Meclisi teşekkül ettirilmişti. Meclisin vazifelerine ilişkin kararnamenin sanayiye ilişkin düzenlemelerinin 12. maddesinde esnaflık yöntemlerinin, ticaret ve sanayiye baskı altında tutmayacak şekilde dönüştürülmesi hususu belirtilmiştir.⁶³³ Bu madde şu anlamda önem arz etmektedir. Devlet, loncaların ayrıcalık ve tekel taleplerinin sanayiye ve ticarete engel teşkil etmemesi, hammadde temin usullerinin artık değiştirilmesi görüşündedir, yani esnaflığa ilişkin geleneklerin artık dönüştürülmesini düzenlemiştir.

Dış ticaretin artmasıyla şehirdeki ticari hayata da yabancı tüccarlar hâkim olmuşlardır. Perakende ticarete hacim kaybına uğrayan loncalar, devletin tüketiciyi daha ön plana alması sebebiyle tekel hakları da sınırlandırılmıştır. Fakat devlet sanayi ürünlerinde tekel haklarını belli bir süre daha desteklemiştir.⁶³⁴

Loncalar her ne kadar kaldırılmış olsa da lonca gelenekleri, bozulmuş bir şekilde esnaf kâhyalığı adı altında devam etmiştir.⁶³⁵ Fakat loncaların dağılması ile

⁶²⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 300.

⁶³⁰ Quataert, *a.g.m.*, s. 1007.

⁶³¹ Pamuk, *1500-1914*, s. 64.

⁶³² Pamuk, *1500-1914*, s. 202.

⁶³³ Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁶³⁴ Genç, *a.g.e.*, s. 299.

⁶³⁵ Kutlu, *a.g.m.*, s. 143

birlikte, yabancılar ve gayrimüslimlere ait sermaye neredeyse bütün üretim sektörüne hâkim olmuştur.⁶³⁶

3.3. Esnaf Cemiyetleri

3.3.1. Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri

İslam uleması, halkı, kılıç sahipleri, kalem sahipleri, hars ve ziraat sahipleri, hırfet ve ticaret sahipleri olmak üzere dörde ayırmışlardır. Hırfet ve ticaret sahibi olmak ifadesiyle ticaret ve bir sanat sahibi olmak kastedilmiştir.⁶³⁷ Herhangi bir beceri ve tekniğe dayalı üretim mesleğine hırfet denilirken, esnaf kelimesi ise XVIII. yüzyılın ortalarına kadar sınıf anlamında hırfetin nitelediği “esnaf-ı hırfet” olarak kullanılmıştır. Daha sonra tek tek üretim ve hizmet sektörlerini sınıflandıran anlamda “fırıncı esnafı, kayıkçı esnafı” şeklinde kullanılmıştır. XIX. yüzyılda ise esnaf kelimesi tam olarak “hırfet”in yerine almış ve bir iş veya meslek mensubu olan herkese esnaf denilmiştir.⁶³⁸ Esnaf, şehirde yaşayan halkın içerisinde zanaat sahipleri ve ticaretle uğraşan sınıfa verilen isimdir. Yine şehirlerde ve kasabalarda mal ve hizmet üretimi ile ilgili herhangi bir işte çalışanın oluşturduğu örgüte de esnaf denir.⁶³⁹

Esnaf, Tanzimat döneminde kaldırılan loncalardan sonra esnaf kâhyalığı şeklinde bir örgüte sahipti.⁶⁴⁰ II. Meşrutiyet öncesinde her esnaf teşkilatının başında bir kâhya bulunmaktaydı. Bu kâhyalar devlet otoritesi ile irtibatlı görevlilerdi. Yani sarayın ve bürokrasinin seçtiği insanlardı. Tevfik Bey’in şehreminliği döneminde ise her esnafa kendi yöneticisini seçme hakkı verilmiştir. Fakat esnaf toplulukları ile siyaset arasındaki ilişki hiçbir zaman kaybolmamıştır.⁶⁴¹

Lonca ve gedik, Tanzimat’a kadar etkin olmuş örgütlerdir. Tanzimat’a kadar olan bu süreci Yerman ve Ağaoğlu, meslek mensupları için mecburi teşkilat devri olarak adlandırırken Tanzimat sonrası dönemi ise serbest teşkilat devri olarak

⁶³⁶ İlgen, *a.g.e.*, s. 114.

⁶³⁷ Ergin, *Umur-ı Belediyeye*, C. 1, s. 475-476.

⁶³⁸ Kala, *a.g.e.*, s. 41,43.

⁶³⁹ Genç, *a.g.e.*, s. 289.

⁶⁴⁰ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 358.

⁶⁴¹ Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s. 194.

adlandırmışlardır.⁶⁴² II. Meşrutiyet dönemindeki serbestiyet havası ekonomide kendine liberalizm olarak yer bulmuştu. Fakat bu serbestlikte yıllarca ticaret sahasında etkin olan gayrimüslimler faydalanmıştı. Serbest ticarete uygun bir ticaret geleneği olmayan ve loncaların kural yapısı içerisinde faaliyet gösteren Müslüman/Türk esnaf ise rekabet kabiliyetinden yoksun olması ve yeni üretim imkanlarından mahrum olması sebebiyle yok olmaya doğru gitmiştir. Loncaların çözülmesi ve kaldırılması ile birlikte, orada korunabilen esnafın çöküşü ise daha da derinleşmiştir.⁶⁴³

Balkan mağlubiyeti akabinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türk Milliyetçiliği üzerine bir politika sahibi olmaya başladı. Ekonomide de bu politikayı esnaftan yana işletmeye çalışmıştır. Ahmet Mithat, geçirilen zor dönemlere rağmen Osmanlı'nın bunca yıl ayakta kalmasının sebebi olarak esnaf geleneklerini görmekteydi.⁶⁴⁴ Tevfik Nureddin, Türk Yurdu dergisinde “Türk Esnafının Hali” başlığı ile kaleme aldığı yazıda esnafın yok oluşunun sebeplerini incelemiş ve çözüm yolları aramıştır. Esnafın bir sınıf haline getirilmesi ve esnafın para sıkıntısını çözecek bankaların teşekkülü önerilerinin ardından eskiden var olan lonca müessesesinin yeniden cemiyet halinde tesisinin elzem olduğunu belirtmiştir. Böylelikle esnaf bankalarıyla esnafın para sıkıntısı çözülürken, esnaf cemiyetleriyle de esnaf sınıfının ilerleme kaydedeceğini vurgulamıştır.⁶⁴⁵

Mesleki temsil ve dayanışma, millî iktisada giden yolda mesleki örgütlerin oluşturulması dönemin mütefekkirlerinin ana konularından biri olmuştur. Ziya Gökalp, Türk devletlerindeki esnaflık kültürünü, ahilik ve fütüvvet konularını, tarihi gelişimi ve toplumsal rolü ile birlikte ele almış Osmanlı loncaları ve kethüdalıkları da bu doğrultuda işlemiştir. Gelişmemiş ekonomide bu loncaların görevini ifa ettiklerini belirtmiş fakat millî iktisat arayışları içerisinde bu loncaların geleneksel yapılarıyla bir anlam ifade etmeyeceğini de söylemiştir. Dolayısıyla bu boşluğun, yeniden günün şartlarına uygun şekilde teşekkül ettirilecek millî esnaf birlikleri

⁶⁴² Yerman-Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁴³ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 4.

⁶⁴⁴ Toprak, *Atatürk*, s. 204.

⁶⁴⁵ Nureddin, “Türk Esnafının Hali-2”, s. 364-365.

tarafından doldurulması gerektiğini söylemiştir. Millî loncalar bünyesinde oluşturulacak bir heyet ile bütün loncaların ihtiyaçlarının giderilmesi ve şehrin ekonomik hayatının icrasının sağlanmasını önermiştir. Ziya Gökalp bu teşekküllere iki yönden önem vermiştir. İlk olarak; mesleki ahlak tesisi ve ahlak kurallarının icrasına dikkat çekmiştir. İkinci olarak ise loncalar bünyesinde kurulacak sandıklarla lonca mensubu hasta, dul ve ihtiyaç sahiplerine yardım ile mesleki eğitimin gerçekleştirilmesi yönünden önem vermiştir.⁶⁴⁶ Berkes'e göre Ziya Gökalp, millî ve milliyetçi bir burjuva sınıfı olacak fakat bu sınıflar arası bir çekişmeye meydan vermeyecek kadar da milliyetçi olacak görüşündeydi. Yani bu görüşe göre burjuva sınıfı, kendi çıkarlarını millî çıkarlara feda edecek ve ülke çıkarına ulaşacak bir sınıf tasavvuru vardı.⁶⁴⁷

Balkan Harbi sonrasında Selanik'in kaybedilmesi, İstanbul'u, İttihat ve Terakki Cemiyeti için tek önemli merkez haline getirmiştir.⁶⁴⁸ Ekonomide millileşme çalışmalarının fiili olarak başladığı 1913 yılında gerçekleştirilen İttihat ve Terakki'nin genel merkez toplantısında, toplumda mesleki teşkilatlandırılmaları gidilmesi kararı alınmış ve akabinde esnafardan pek çok cemiyet kurdurulmuştur. Bunun yanında yerli malı tüketimini teşvik etmek üzere Kara Kemal'in idaresinde İstihlak-i Millî Cemiyeti de teşekkül ettirilmiştir.⁶⁴⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumisi İstanbul'a taşınınca Müslüman- Türk esnaf yakın plana alınmıştır.⁶⁵⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti esnafi kontrol edebilmek, denetleyebilmek ve onlara çağa uygun bir görünüm kazandırabilmek istiyordu.⁶⁵¹ Çünkü esnafa hâkim olmak sokağa hâkim olmak demektir. Bunun yanında millî iktisat için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanması da örgütlenmiş bir esnaf girişimiyle mümkün görülmüştür. Bundan dolayı İstanbul ekonomik yaşamına temas edebilmek için esnafın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi önem arz etmekteydi.

⁶⁴⁶ Gökalp, *a.g.e.*, 2019, s. 152-155.

⁶⁴⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 401.

⁶⁴⁸ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 360.

⁶⁴⁹ Sertel-Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi", s. 380.

⁶⁵⁰ Toprak, *Atatürk*, s. 201.

⁶⁵¹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 43.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, hamal, arabacı, mavnacı, salapuryacı, ekmeççi gibi esnaf grupları ile denetim ve düzenleme noktasında etkileşim kurdu önce. Daha sonra ahilik ve fütüvvet gibi geleneklerle beslenen ama yeni çağa da uyum sağlayan metotlar üzerine yoğunlaştı.⁶⁵² Bu araştırma kapsamında görevlendirilen Baha Said Bey, Ankara'da yapılan ahilik araştırmalarından elde edilen belgeler üzerine çalışmalar yapmıştır.⁶⁵³ Fakat bu çalışma akabinde hazırlanan raporların yayınlanması 1925 sonrasını bulmuştu.⁶⁵⁴ Aydın vekili Hacı Süleyman Efendi ahi örgütünün yeniden uyarlanması maksadıyla bir önerge sunmuş ve konuyu meclise getirmiştir.⁶⁵⁵

3.3.2. Esnaf Cemiyetlerinin Kuruluşu, Görevleri ve Toplumsal Etkileri

II. Meşrutiyet döneminde sivil toplum örgütlenmeleri yasal dayanağını 16 Ağustos 1909 tarihinde yasalaşan Cemiyetler Kanunu'ndan almıştır. Esnaf cemiyetleri, şehremanetince tanzim olunan nizamnamelere göre teşekkül ettirilecek ve tescilinden sonra ise Cemiyetler Kanunu'na göre işlem ve uygulamalara tabi olacaktır. Cemiyet kurulurken eğer İstanbul'da kuruluyorsa Dâhiliye Nezareti'ne, başka bir yerde kuruluyorsa bulunduğu yerin en büyük mülkiye memuruna, unvan, amaç, yöneticilerin isimleri, meslek bilgileri ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname sunulup buna mukabil bir ilmühaber alınması gerekmektedir.⁶⁵⁶

Cemiyetler Kanunu'na göre kurulan esnaf cemiyetlerinin olduğu dönemde esnaf kethüdalıklarının da olması birtakım sorunları getirmiştir. Bu sebeple 26 Şubat 1910 günü Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi yayınlanmıştır. Esnaf Cemiyetleri Talimatnamenin birinci maddesi ile esnaf kethüdalıkları kaldırılmış, devam eden madde ile esnafa ayrı ayrı cemiyet kurma hakkı tanınmıştır.⁶⁵⁷ Her ne kadar talimatname "*Dersaadet'te mukim esnafa mahsus*" olarak yayınlandıysa da lonca sistemi ülke genelinde kaldırılmıştır.⁶⁵⁸ 7 Mayıs 1912'de ise bu talimatname tüm

⁶⁵² Toprak, *Ekonomi ve Toplum*, s. 5.

⁶⁵³ Baki Öz, *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul 2004, s. 227.

⁶⁵⁴ Uçma, *a.g.e.*, s. 59.

⁶⁵⁵ Öz, *a.g.e.*, s. 227, s. 5; Ayrıca bk. Toprak, *Atatürk*, s. 201.

⁶⁵⁶ BOA., *DH. UMVM.*, 88/38, 27 Haziran 1331.

⁶⁵⁷ *Düstûr*, Tertib-i Sani, C. 2, (1 Teşrinisani 1325-31 Teşrinievvel 1326), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 123-127.

⁶⁵⁸ Kutlu, *a.g.m.*, s. 148,150.

ülke çapında uygulanmaya başlamış, ülkenin diğer yerlerinde de esnaf cemiyetleri teşekkülüne imkân verilmiş ve İstanbul'da Şehremaneti'ne verilen yetki İstanbul dışındaki yerlerde belediye meclislerine verilmiştir.⁶⁵⁹ Cemiyetler, altı ila on ikiye kadar fahri azadan oluşabilir ve azalar esnaf tarafından iki yıllığına seçilebilirdi. Talimatnameye göre cemiyetler, sanatlarını ilerletme noktasında gayret sarf etmek, düşkün durumdaki esnafa yardım etmek, ihtilafları çözmek, esnaf ile hükümet arasında aracı olmak görevleri ile mesul tutulmuştur.⁶⁶⁰

Ayrıca talimatname ile arabacı, kayıkçı, mavnacı ve hamal esnaflarına, devletin uygun gördüğü, kamu menfaati olan işleri yaptırmak ve yapılmaması durumunda sorumlu olmak hususunda da düzenleme yapılmıştır.⁶⁶¹ Bu düzenleme İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esnaf ile vatandaşla temas etmesi ve esnafa yarı kamusal bir görevli hüviyeti biçilmesi amacı taşınması anlamında önem arz etmektedir.

Yorulmaz'ın yayınladığı cemiyetler listesi dikkate alındığında, talimatnamenin ilanından İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarının sonuna kadar elli bir esnaf cemiyeti teşekkül ettirildiği görülmektedir.⁶⁶²

Cemiyetin Adı	Kuruluş Tarihi	Kurucu Üye Sayısı
1-Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti	19 Mayıs 1910	2132
2-Turşucu Esnafı Cemiyeti	14 Mayıs 1910	31
3-Simitçi ve Ekmekçi ve Börekçi ve Kurabiyeci ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti	16 Haziran 1910	73
4-Bedestan-ı Atık Esnafı Cemiyeti	30 Temmuz 1910	165
5-Nakkaş ve Sıvacı ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti	14 Eylül 1910	282
6-Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti	7 Ocak 1911	118
7-Kereste Merkezci Esnafı Cemiyeti	30 Kasım 1910	50
8-Hakkâk Esnafı Cemiyeti	4 Aralık 1910	14
9-Araba İmalci Esnafı Cemiyeti	29 Ocak 1911	77
10-Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti	23 Şubat 1911	107
11-Lağımcı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti	2 Ocak 1911	321
12-Kaba Sepetçi Esnafı Cemiyeti	4 Mart 1911	83

⁶⁵⁹ *Düstür*, Tertib-i Sani, C. 4, (1 Teşrinievvel 1327-31 Teşrinievvel 1328), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1331, s. 483-488.

⁶⁶⁰ *Düstür*, Tertib-i Sani, C. 2, s. 123-127.

⁶⁶¹ *Düstür*, Tertib-i Sani, C. 2, s. 123-127.

⁶⁶² Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 28-33.

13-Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti	15 Şubat 1911	66
14-Celep Esnafı Cemiyeti	13 Nisan 1911	45
15-Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti	11 Nisan 1911	1273
16-Saka Esnafı Cemiyeti	24 Nisan 1911	179
17-Saatçi Esnafı Cemiyeti	6 Haziran 1911	65
18-Saraç Esnafı Cemiyeti	5 Kasım 1910	74
19-Kantar İmalci Esnafı Cemiyeti	9 Haziran 1910	29
20-Toptancı Sığır Kasap Esnafı Cemiyeti	18 Temmuz 1911	79
21-Ekmekçi Esnafı Cemiyeti	2 Eylül 1911	101
22-Havyarcı Esnafı Cemiyeti	24 Nisan 1911	33
23-Hamal Esnafı Cemiyeti	30 Ağustos 1911	1828
24-Kasap Esnafı Cemiyeti	9 Eylül 1911	277
25-Bahçıvan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti	26 Ağustos 1911	122
26-Taze Balık Satıcı Esnafı Cemiyeti	22 Ekim 1911	95
27-Tahan Helvacı Esnafı Cemiyeti	31 Ocak 1912	57
28-Mest Dikici Esnafı Cemiyeti	18 Mart 1912	127
29-Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti	13 Nisan 1912	175
30-İpçi Esnafı Cemiyeti	8 Nisan 1912	18
31-Peynirci Esnafı Cemiyeti	11 Haziran 1912	64
32-Hamamcı Esnafı Cemiyeti	1 Mayıs 1912	69
33-Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti	9 Temmuz 1912	136
34-Kuyumcu Esnafı Cemiyeti	26 Haziran 1912	232
35-Nalbant Esnafı Cemiyeti	18 Haziran 1912	68
36-Osmanlı Terziler Cemiyet-i İttihadiyyesi	30 Haziran 1913	52
37-Mavuna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti	27 Kasım 1913	166
38-İnekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti	4 Şubat 1914	429
39-Sigara Kâğıtçı Esnafı Cemiyeti	2 Ocak 1914	20
40-Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı	18 Mart 1914	216
41-Bakkal Esnafı Cemiyeti	18 Temmuz 1914	211
42-Yufkacı ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti	18 Temmuz 1914	36
43-Leblebici Esnafı Cemiyeti	2 Nisan 1914	41
44-Şekerci Esnafı Cemiyeti	27 Mayıs 1914	87
45-Mahallebici Esnafı Cemiyeti	19 Mayıs 1914	75
46-Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti	27 Ekim 1914	49
47-Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti	6 Aralık 1914	13
48-Kıraathaneci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti	24 Ekim 1914	1500
49-Terzi Esnafı Cemiyeti	5 Kasım 1914	39
50-Otelciler Cemiyeti	23 Ocak 1915	50
51-Çulha Esnafı Cemiyeti	11 Mayıs 1915	43

Listede yer alan Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti ve Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti gibi cemiyetlerden de anlaşılacağı üzere aynı zamanda sektör işçileri de cemiyet çatısı altında örgütlenmeye gitmiştir. Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti kurulurken, başvuru sırasında kurulup kurulamayacağına dair alınan görüşler ve verilen talimatlardan da anlaşılacağı üzere işçilerin de Esnaf Cemiyetleri

Talimatnamesi kapsamında örgütlenmeye gidebilecekleri görülmüştür.⁶⁶³ Bu anlamda esnaf cemiyetleri sendikal bir hüviyet de barındırmaktadır.

Esnaf cemiyetlerine bütün esnafların iştirak etme zorunlulukları yoktu. Dolayısıyla bu cemiyetlere Türkler katılmış ve bu cemiyetler Türklerle beraber gelişmiştir.⁶⁶⁴ Hükümet ecnebi esnaf karşısında güçlü olabilmesi için cemiyete para aktarmıştır.⁶⁶⁵ Bunun yanında esnaf cemiyetleri her ne kadar Türk burjuvazisini örgütlemek amacıyla birlikte anılsa da daha çok örgütlenmiş mesleki kitleleri burjuva haline getirmek amacını taşımaktadır. Türk milliyetçiliğinin en belirgin olduğu safha da zaten II. Meşrutiyet döneminin başlarındaki liberalizme karşı gösterdiği tepkilerin temerküzü olmuştur.⁶⁶⁶

Esnaf örgütlenmesinin bu yapısının izlerini İstiklal Savaşı sonrasında da görülmüştür. Yorulmaz, millî mücadele döneminde bu cemiyetlerin resmi kimliklerine son verip özellikle İstanbul sathında mücadeleye destek verdiklerini belirtmiş ve İstanbul'un kurtuluşundan sonra Esnaf Cemiyetlerinin yeniden tesisi amacıyla Millet Meclisi'ne bir nizamname taslağı sunulduğunu aktarmıştır. Bahse konu taslakta amaç, Türk ve Müslüman olan cemiyetin, millî menfaatlere uygun faaliyet gösterecek şekilde yeniden canlandırılması ve gaye de Türk ve Müslüman esnafın iktisadi gelişimi ve millî servetin oluşumu ve korunmasını sağlayarak esnafı millî ticaretin aktörü geline getirmek olarak belirlenmiştir.⁶⁶⁷

Esnaf cemiyetlerini teşekkül ettirme ve teşekkül ettirdikten sonra bu cemiyetlere üye olma zorunluluğunun olmaması, bunları loncalardan ayıran bir özellikken, her ikisinde de mesleki ve sosyal yardımlaşmayı barındıran sandık usulü ise ortak noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶⁸

Esnaf cemiyetleri aynı zamanda toplumsal dengenin koruması ve gözetilmesi noktasında da etkin olmuşlardır. Kıtılık döneminde pek çok mutfak kurulmuş ve bu mutfaklarla muhtaçlara yardım edilmiştir. 1916 senesinde 32000 lira kâr eden millî

⁶⁶³ BOA., *DH.UMVM.*, 88/71, 1 Temmuz 1328.

⁶⁶⁴ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 360.

⁶⁶⁵ Kutlu, *a.g.m.*, s. 154.

⁶⁶⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 4.

⁶⁶⁷ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁶⁶⁸ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 5.

şirket bunun 25000 liralık kısmının %20'sini esnaf cemiyetleri tarafından teşekkül ettirilen mutfakların tahsisine, geri kalanının da temettü olarak dağıtılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla esnaf cemiyetleri vasıtasıyla 5000 liralık kâr fakir ve muhtaçlar için ayrılmıştır.⁶⁶⁹

3.3.3. Kara Kemal ve Esnaf Cemiyetleri

Cihan Harbi sırasında 1915 yılında esnaflar tek çatı altında toplanarak Esnaf Cemiyetleri kurulmuştur. Kurucuları; İstanbul Şehremini İsmet Bey, Kara Kemal, Dr. Nazım, Bedri Bey ile yerli tacirlerdir.⁶⁷⁰ Bu birliğin başına hamal esnafı kethüdalığı vazifesini de icra etmiş olan Kara Kemal getirilmiştir.⁶⁷¹ Kara Kemal'in, esnafı belediye denetimlerinden koruması ve adeta esnafa kalkan olması onu yıllardan beri esnaf içerisinde sevilir ve muteber biri yapmıştır.⁶⁷² Esnaf örgütlenmesinde Kara Kemal ile birlikte Ali İhsan Bey (Kör) ve Memduh Şevket (Esendal, 1884-1952) Esendal da büyük bir rol oynamıştır. Memduh Şevket Bey esnaf odaları mümessilliği vazifesini yürütmüştür.⁶⁷³

Mevcut esnaf cemiyetlerine ise fırkacı kâhyalar getirilmiş ve aynı zamanda buralardan fırka fedailerini sağlanmışlardır.⁶⁷⁴ Bu kâhyalar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibatlı bir şekilde esnaf cemiyetlerini yönetmekteydiler.⁶⁷⁵ Bayur, bu cemiyetlerin İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kendilerine koruma sağlayacak örgütler olarak teşekkül ettirildiği görüşündedir.⁶⁷⁶ Yalman, Kemal Bey'in esnaf teşkilatlarında geleneksel loncaları canlandırma arzusunu taşıdığını düşünür. Kemal Bey'in zaten kethüdalığını icra ettiği hamallar esnafı cemiyetinin onun için aynı zamanda bir kolluk gücü vazifesi de gösterdiği görüşündedir.⁶⁷⁷

Çavdar burada başka bir noktaya da dikkat çeker. Talat Paşa'nın esnafların örgütlenmesi noktasında Kara Kemal ile ortak hareket etmesinin sebebini askeri

⁶⁶⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 165.

⁶⁷⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 192.

⁶⁷¹ Toprak, *Ekonomi ve Toplum*, s. 5.

⁶⁷² Sertel-Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi", s. 380.

⁶⁷³ Tekeli-İlkin, *Modernitenin Doğuşu*, s. 358.

⁶⁷⁴ Toprak, *Atatürk*, 2020, s. 201.

⁶⁷⁵ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 83.

⁶⁷⁶ Bayur, *a.g.e.*, 527.

⁶⁷⁷ Yalman, *Gördüklerim*, C. 2, s. 321.

kesime karşı bir güç unsuru elde etmek amacı olarak açıklamıştır. Talat Paşa esnaf örgütlenmesi sayesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki hizipleşmede Enver Paşa'nın kontrolündeki Teşkilat-ı Mahsusa'ya karşı esnafları yanına almış olacaktı.⁶⁷⁸ Bayur da Yakup Cemil olayından sonra yine darbe söylentileri vuku bulunca, Talat Paşa'nın esnaf cemiyetleri üyelerini de silahlandırma suretiyle birtakım önlemler aldığını aktarmıştır.⁶⁷⁹

Ergin, esnaf cemiyetleriyle ilgili olarak Kara Kemal'in

“İttihat ve Terakki Cemiyeti ihtida askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle işigali doğru bir şey olmadığı, bütün cihanca müsellemler olduğundan bundan er geç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaad ederse o tarafı tercih ettiği görülüb, askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen katib-i mes'uller vasıtasıyla esnafi arzu edilen tarafa imale taht-ı imkâna alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde bunlardan da İttihat ve Terakki Cemiyeti istifade edemiyor. Binaenaleyh sair memalik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet millî şirketler teşkiline, bir millî banka küşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret etmektedir.”

dediğini aktarmıştır.⁶⁸⁰ Kara Kemal daha evvelden örgütlenendirilen esnafi, burjuva sınıfına dâhil etmek bir yana sadece sokak gösterilerinde fayda alabilmekten yakınmıştır. Asıl amacın ülkede millî bir sermaye ile millî şirketler ve bankalar kurabilmek olduğunu dile getirmiştir. Bu amaçla da esnafın örgütlenmesi gerektiği görüşündedir.

⁶⁷⁸ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 324,370.

⁶⁷⁹ Bayur, *a.g.e.*, 161.

⁶⁸⁰ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 299.

Kara Kemal iâşe görevini üstlenirken bu sorunun çözümünü örgütlü esnaflar ile gerçekleştireceği düşüncesindeydi. İstanbul'daki özellikle ekmek nazarında iâşe kıtlığı Ekmekçiler Cemiyeti, Anadolu'dan getirilip İstanbul değirmenlerinde öğütülen buğdaylar un haline geldikten sonra fırınlara dağıtma görevini üstlenmiştir.⁶⁸¹ Millî Kantariye Şirketi müdürlerinden Bekir Bey, Bakkal Esnafı Cemiyetinin iâşe sağlanmasında mahallelerde evlere nüfusa göre vesika bıraktığını ve şekerini de belirli bakkallara bıraktığını belirtmiştir. Vesikasını getirenin, kendisi için tahsis edilen gıdayı alması üzerine kurulu bir sistemdir.⁶⁸²

Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye faaliyete geçtikten sonra başlayan gerilimler akabinde istifa eden Cemil Topuzlu Paşa yerine gelen şehremini İsmet Bey'in döneminde Esnaf Cemiyetleri daha da aktif olmuşlardır.⁶⁸³ Şehremini İsmet Bey, esnaf cemiyetlerinin iâşe dönemindeki katkısını da

“Anadolu'da buğday celbi hususunda evvela Ekmekçiler Cemiyeti ve bilahire Millî Mahsulat Şirketi'ni tavsit eyleyerek hayli zaman Emanet'ce idare-i hal edilmekte idi.”

beyanıyla ifade etmiştir.⁶⁸⁴ Küçük Talat Bey de 1926 yargılamalarındaki ifadesinde esnaf cemiyetlerinin küçük esnafı ve küçük sanat erbabını muhafaza etmek için kurulduğunu belirtmiştir. Esnaf cemiyetlerinin, şirketler teşekkül ettirmek, ekonomiye hâkim olmak ve halkın iâşesi için faaliyet gösterme maksadı ile hareket etmek üzere kurulmuş olduğunu beyan etmiştir.⁶⁸⁵ İstanbul Heyet-i Merkeziyesi savaş döneminde iâşe işini esnaf cemiyetleri vasıtasıyla gerçekleştirmiş ve buradan elde edilen gelirlerle de millî şirketler kurulmuştur.⁶⁸⁶

Kara Kemal esnafların örgütlenmesinde millî bir ekonomi oluşturmayı amaçlamıştır.⁶⁸⁷ Esnaf Cemiyetleri, Türkleri sermaye birikimine özendirmek ve

⁶⁸¹ Yalman, *Dünya Savaşında Türkiye*, s. 142.

⁶⁸² Erdinç, *a.g.e.*, C. III, s. 666.

⁶⁸³ Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁸⁴ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 361.

⁶⁸⁵ Erdinç, *a.g.e.*, C. III, 15,17.

⁶⁸⁶ Ülker, *a.g.m.*, s. 265.

⁶⁸⁷ Toprak, *Atatürk*, 2020, s. 201.

bunun doğal bir sonucu olarak da ticareti geliştirmek amacıyla kurulmuştur.⁶⁸⁸ Kara Kemal 1916 kongresinde şirketlerle ilgili olarak verdiği izahatta, kurulan Millî Kantariye Şirketi'nin İstanbul bakkallarının hissedarlığı ile vücut bulduğunu açıklamıştır. Bakkallara teslim edilen şekerlerde kıyye başında kırk para fazla almak suretiyle hissedarlık pay edildiğini dile getirmiştir.⁶⁸⁹ Millî Ekmekçiler Anonim şirketinin ise sermayesinin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârından diğer yarısının da ekmekçi esnafına hisse senedi satılmak suretiyle bir araya getirilerek sermaye husule getirildiğini aktarmıştır. Ekmekçiler Cemiyeti'nin esnafa un dağıtırken un çuvalı başına kırk para fazla alarak ekmekçi esnafının hissedarlığı gerçekleşmiştir.⁶⁹⁰ Esnaf cemiyetleri, iâşe döneminde üstlendikleri vazifeye cemiyetlerin vasıtası ve organizatörlüğü ile esnafı sermaye biriktirmeye dolaylı bir şekilde itmiştir. Halk ile bu şekilde temas kurulması aynı zamanda özellikle Balkan Harbi sonrasında bir millet olma süreci de amaçlanmıştır.⁶⁹¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti de toplumdaki etkisini esnaf cemiyetlerinden almaktadır. Esnaf cemiyetleri örgütlenmesi etkisini Cihan Harbi ve Millî Mücadele döneminde de göstermiştir.⁶⁹² Kara Kemal, Trabzon'a Teşkilat-ı Mahsusa'yı örgütlemeye giderken Hamal Ferit, Hasan Basri ve Memduh Şevket ile beraber hareket etmiş ve örgütlenmeyi gerçekleştirdikten sonra Kafkasya'da planlanan faaliyetler için mühimmat göndermek üzere tekrar İstanbul'a dönmüşlerdir.⁶⁹³ Karakol Cemiyeti kurulurken esnaf ve Teşkilat-ı Mahsusa olmak üzere iki unsura dayanmaktadır.⁶⁹⁴ Rauf Orbay'ın (1881-1964) Karakol Cemiyeti teşekkül ettirilirken Kara Vasıf tarafından tanıştırıldığı kişileri sayarken "esnaf loncaları temsilcileri" ifadesini kullanması da esnafın bu örgütlenme sırasına en baştan itibaren yer aldığını göstermektedir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Ahmad, *1914-1918*, s. 144.

⁶⁸⁹ Toprak, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 326-328.

⁶⁹⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 150,162

⁶⁹¹ Öz, *a.g.e.*, s. 227, s. 46.

⁶⁹² Çavdar, *Talat Paşa*, s. 332; Ayrıca bk. Çavdar, *Yarı Sömürge*, s. 84.

⁶⁹³ Kutlu, *a.g.m.*, s. 153.

⁶⁹⁴ Emine Kısıklı, "Millî Mücadele Başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Hareketi, İttihat ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Teşebbüsleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. II, S. 5, 1990, s. 112.

⁶⁹⁵ Akal, *a.g.e.*, s. 158.

Gelişmiş bir şekilde örgütlenmesini Cihan Harbi yıllarında gerçekleştiren esnaf, işgal altındaki İstanbul'da kuvvetli bir iletişim ağına sahipti. Esnaf Cemiyetleri savaş sırasında silahların kaçırılmasında ve sevkiyatında çok büyük rol üstlenmiştir.⁶⁹⁶ Millî Mücadele sırasında da özellikle Kayıkçı Esnafı Cemiyeti vasıtasıyla Anadolu'ya silah ve cephane kaçıracak kullanmıştır.⁶⁹⁷

Özetle; esnaf cemiyetleri sivil alanda aktif bir destek sağlamanın yanında, yabancı sermaye yerine halk sermayesi düşüncesinin ülkeyi ekonomik bağımsızlığa ve kalkınmaya götüreceği düşüncesi ile Kara Kemal'in öncülüğünde teşkilatlandırılan kuruluşlardır. Savaşın imkân tanıdığı devlet ekonomisi ve zihni dönüşümün tesanütçülük fikri de bu örgütlenmenin altyapısını olmuştur.⁶⁹⁸ Bunun yanında dönemin millî iktisatçıları ekonomik toparlanma için ahlak sorununun çözülmesi gerektiği görüşündeydiler. Ekonomi sahasındaki mesleki ahlakın gelişmesi ise esnaf örgütlerinin gelişmesinde görülmekteydi.⁶⁹⁹

Esnaf cemiyetleri, Cumhuriyetin ilanından sonra 22 Nisan 1925 tarihli 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları Hakkında Kanun ile şehremaneti bünyesinden çıkarılıp Ticaret Vekâleti ve Ticaret Odaları'na bağlanmıştır.⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ Criss, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁹⁷ Kısıklı, *a.g.m.*, s. 112.

⁶⁹⁸ Akşin, *100 Soruda*, s. 281.

⁶⁹⁹ Toprak, *Ekonomi ve Toplum*, s. 21.

⁷⁰⁰ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 48.

SONUÇ

Ekonomik, sosyal, siyasi, dini çatılar altındaki toplumsal kurumlar, toplumun yaşadığı süreç, içinde bulunduğu durum, devlet ve birey ilişkisi ve diğer toplumlarla yaşanan etkileşimler akabinde oluşma ve gelişme imkânı bulurlar. Bu ilişkiler, toplumsal yapı dediğimiz düzeni oluşturur. Toplumsal kurumlar, birey bazında çatışan çıkarları ve yaşanan ihtilafları en az düzeye indirme vazifesi icra ederken aynı zamanda toplumun ortak menfaat ve beklentilerini kesintisiz ve en etkin düzeyde karşılamayı amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla bu kurumlar, toplumun yaşamını sürdürebilmesi için elzem ve doğal kurumlar olarak var olmaktadır. Birbirleriyle kurdukları etkileşim ve ilişkiler, birbirlerini etkileme, dönüştürme ve tamamlama açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı'da, dönemin şartlarını göz önüne alarak verilen hüküm ve konulan kaideler, devletin toplumsal yapılarla ilişkisi ve etkisi açısından önemlidir. Para vakıfları müessesesi ile kısıtlı birkaç alanda faiz uygulamalarının olması bu açıdan mühim bir örnek teşkil eder.⁷⁰¹ Yine loncalarda şeri hükümlere uymak zorunluluğunun olmaması da bu anlamda önemlidir. Osmanlı'da toplumsal kurumlar, her toplumda olduğu gibi var olan bir boşluğu doldurur ve denge açısından büyük bir önem arz ederdi. Mesela tımar sisteminde, devlet mülkiyetindeki toprağın, ailelere tahsisi ile toprağın işlenmesinin sağlatılması fakat bu toprakların devredilemezliği, toprağın tahsisinde eşitlik ilkesi gözetilerek büyük toprak sahipliklerinin doğuşunun engellenmesi bu anlamda önemlidir. Bu kurumlar istikrar ve düzen açısından önem arz ederken aynı zamanda her bir bireyi denetleme ve kontrol altında tutma vazifesi de görürlerdi.

Osmanlı'da ekonomik bir toplumsal kurum olan loncalar ve esnaf cemiyetleri, Osmanlı Devleti'nin merkeze aldığı politikalar, Osmanlı esnaf ve zanaatkarının şehir hayatı menfaatlerindeki müşterekler ve toplumun yıllar öncesinden gelen birikimi akabinde teşekkül etmiş ve faaliyet göstermiştir. Osmanlı ekonomisi, IV. yüzyıldan XIX. yüzyılın yarısına kadar olan klasik ekonomi düzeni, akabinde 1913'e kadar süren dış ticaretin ve yabancı sermayenin yoğun olduğu

⁷⁰¹ Genç, *a.g.e.*, s. 54.

dönem ve son olarak 1914'ten Cihan Harbi'nin sonuna kadar süren savaş ekonomisi olarak adlandırılan dönem olmak üzere üç dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Mehmet döneminde, büyük bir çoğunluğu devşirmelerden oluşan devlet bürokrasisi ile taşrada toprak sahibi Türk ileri gelenleri arasındaki çatışma akabinde iktidar merkeze taşınmış oldu. Böylece güç tek bir merkezde toplandı ve bu merkezin yani devlet menfaatinin ön plana konulduğu politikaların izdüşümü ekonomik politikalarda da kendine yer buldu. Klasik dönem ekonomisi de bu öncelik üzerine tesis edilmiştir. İaşe, gelenekçilik ve fiskalizm unsurları ile sürdürülen bu dönemde iaşe ile toplumun temel tüketim mallarına ucuz ve kolay ulaşması amaçlanırken, gelenekçilik ile mevcut durumun muhafazası, dengenin korunması amaçlanmış ve son olarak fiskalizm ile hazine gelirlerinin sürekliliği ve verimliliği önem arz etmiştir.

İaşe, dönemin şartları gereği tarım üretiminde yaşanabilecek belirsizlikler, kıtlıklar ve ulaşım zorluğu gibi nedenlerle yaşanacak problemler açısından mühim bir unsur olarak görülmüştür. Çünkü halkın refahı, devletin refahı açısından önem arz etmektedir. İaşe unsuru devletin dış ticaret politikasına da ihracatı mümkün olduğunca kısıtlamak, ithalatı da olabildiğince serbest bırakmak şeklinde yön vermiştir. Loncalar, iaşe noktasında temel bir unsur vazifesi görerek, karşılığında ise kendileri dışında gerçekleşecek üretimi ve ticareti engelleyerek tekelci bir hüviyete bürünme hakkı elde etmiştir. Devlet, halk, ordu ve saray iaşesinin karşılanması noktasında loncalara büyük önem atfetmiştir. Loncaların yaşadığı herhangi bir hammadde sıkıntısında devletin direk müdahale edip ihracatı yasaklaması ya da hammadde ticaretine ilişkin tekel hakkını loncaya tahsis etmesi bu önemin göstergesidir. Loncalar da bu konuda hem denge sağlamak hem de kendi iç rekabetini önlemek için üretilecek mamul malın miktarını, nerelere satılacağını, dükkân sayılarını, esnaf sayılarını tek tek tespit edip kural haline getirmiştir. Gedik müessesesi de bu amaçla husule gelmiştir.

Klasik Osmanlı ekonomisinin olduğu bu dönemde yani tarıma ve emeğe dayalı bu ekonomik yapıda üretimdeki küçük azalışlar büyük kıtlıklar doğurabilme tehlikesi taşımıştır. Gelenekçilik ile bu yapıyı korumaya çalışan devlet, istihdam

düzeinden dükkân sayısına kadar titizlik göstermiştir. Loncalardaki işçilerin bir başka patron tarafından kandırılıp alınması yasaklanmıştır. Yine gedik usulü ile dükkân sayıları, tezgâh kapasitesi gibi üretim faktörleri belirlenmiştir. Gedik usulünde belirli bir sahadaki dükkân sayısı ne artırılır ne de azaltılabilirdi, yer değıştirmesi dahi devlet izni ile gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca loncaların denetim uygulaması olan narh ile mamul malın kalite şartlarına uygunluğu ve fiyatının düzeyi denetlenirdi. Bu iki başlığın altında, ağırlık kontrolü ve fiyat artışları teftiş edilirdi. Devlet loncalar üzerinde böylece şehirlerdeki ekonomik yaşamın devamlılığını denetlerken aynı zamanda şehirlerde sosyal ve siyasal istikrarın da korunmasını sağlardı. Narh uygulamaları, aşırı kâr ve haksız rekabet gibi gerekçelerle lonca mensuplarının da işine gelen bir denetimdi.

Hazine gelirlerini artırma konusunda ise Osmanlı, olaya sadece vergi toplamak değil harcamaları azaltmak yönünden de bakmıştır. Çünkü, parasal hareketliliğin büyümesi ve genişlemesi, sosyal dengeyi bozarak servet sahibi bir kesim oluşturma ihtimaline karşı getirilen narh ve belirli bir kâr haddi uygulamaları Osmanlı'nın vergi gelirlerini olumsuz yönde etkileyen uygulamalardır. Bunun dışında loncalar, üzerlerine düşen vergi yükümlülüklerini kendi içerisinde taksim ederler ve toplayıp devlete öderlerdi. Savaş dönemlerinde devlet, savaşların finansmanı için gerekli tedariki zaten narh uygulanan emtiaları göstermelik ücret ödemek suretiyle temin ederek gerçekleştirmiştir. Az sayıda büyük üreticilere yönelik bu uygulama, onları çok sayıdaki küçük üreticinin arasına çekmiştir. Devletin, bazı olağan dışı durumlarda normal vergilere nazaran daha çok tutarda topladığı avarız vergilerinin de lonca bünyesinde teşekkül ettirilen sandıklardan karşılanması loncaların hazineye dolaylı ve doğrudan katkılarındanır.

Tanzimat'tan sonra ithalat hem çok genişleyip hem de hızlanınca, loncalar iaşe konusundaki önemlerini yitirmişlerdir. Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile devlet bütün tekelleri bitirmiş ve yeni bir düzen başlamıştır. Bu düzende loncalar da birbirleriyle rekabet etmeye başlamıştır. Çünkü o döneme kadar lüks tüketim mallarında gerçekleşen ithalat, artık loncaların faaliyet alanı olan mamul mallar düzeyinde de gerçekleşmeye başlamıştır. Bazı tekeller ise yeni girişimciler tarafından Tanzimat'a aykırı oldukları gerekçesiyle kaldırılmıştır. Loncalara bağlı olmaksızın

yeni üretim birimleri ortaya çıkmıştır. Teşekkül eden Ticaret ve Ziraat Meclisi tarafından yapılan düzenleme ile esnaflık yöntemlerinin, ticaret ve sanayiye baskı altında tutmayacak şekilde dönüştürülmesi hususu belirtilmiştir. İaşe kaygısını ithalat ile gideren devlet, loncaların ayrıcalık ve tekel taleplerinin, sanayiye ve ticarete engel teşkil etmemesi, hammadde temin usullerinin artık değiştirilmesi görüşündedir. Yani esnaflığa ilişkin geleneklerin artık dönüştürülmesini düzenlemiştir. Tanzimat'tan sonra narh ve gedik uygulamaları da ortadan kalkınca loncalar işlevlerini tamamen yitirmiştir. Loncalar bünyesindeki zanaatlar da ithal mallar karşı rekabet gücü bulamamıştır. Hammadde maliyetleri düşüremeyen loncalar haliyle var olan ihtiyaçları da karşılayamamıştır. Aslında bu durum açıkça şunu göstermektedir, loncalar devlet için iaşe düzeninde bir anlam ifade edebildikleri ölçüde önemlidir, alternatif iaşe yöntemleri olduğu müddetçe loncaların önemi azalmaktadır. Yani loncalar nezdinde hâkim olan bütün ekonomik politikalar, halkın, ordunun ve sarayın iaşesi, sosyoekonomik düzenin korunması ve vergi gelirleri açısından araçtır.

Toplum hafızası, inancı gibi köklü yaşanmışlıklar üzerine bina edilen toplumsal yapılar, doğal olarak geleneksel olma özelliği de taşıdıkları için değişim karşısında direnç gösterebilirler. Toplumsal kurumlar, toplumun ihtiyaçlarını karşılayabildikleri ölçüde varlıklarını sürdürebilirler. Değişen şartlar akabinde değişen toplum menfaatlerine ve ihtiyaçlarına uyum sağlayamayan yani değişemeyen kurumlar kaybolurlar. İthalatın yarattığı bu rekabet akabinde işlevsiz hale gelen loncalar da bir müddet esnaf kâhyalıkları halinde devam etmiş akabinde tamamen kapanmıştır.

Değişen koşullar, ekonomideki uçurumu daha da derinleştiren koşullar olarak ortaya çıkmıştır. Şiddeti artarak devam eden kapitülasyonların varlığı, devletin artan dış borcu ve Düyun-i Umumiye, yabancılara verilen imtiyazlar, yabancı şirketler ve dolayısıyla artan yabancı sermaye sosyoekonomik bir gerçek olarak arzı endam etmektedir. Bunun yanında sermaye birikimi olmayan, serbest ticaret davranışlarını bilmeyen, rekabetten ve yeni üretim imkânlarından yoksun Türk esnaf da bir gerçek olarak durmaktadır.

İttihat ve Terakki Hükümeti, Balkan mağlubiyeti sonrasında Türk Milliyetçiliği çatısı altında çareler aramaya başlamıştır. 1913 kongresinde millî iktisada ilişkin pek çok karar alınsa da millî iktisat uygulamaları için uygun ortam Cihan Harbi'nin başlamasıyla elde edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti savaş imkânlarından da faydalanarak millî tüccarlar yetiştirmek istemektedir. Savaş başladığında, sanayisi gelişmemiş, tarım üreticisinin, kendisine yetecek kadar bir hacimde üretim gerçekleştirebildiği, dış dünya ile irtibatı kesilmiş, dış ticareti bitmiş yani mal arzı azalmış bir ülke vardır. Aslında ticari düzenlemeleri, vergi koyup kaldırabilmesi hatta demiryolu inşaatı dahi başka devletlerin onayına ve iznine bağlı olan yani iktisadi bağımsızlığını yitirmiş bir devlet vardır. Üretim azalırken beslenmesi gereken ordunun mevcudu artmıştır. Emeğin azaldığı, üretim tekniklerinin sabit kaldığı şartlarda üretim artışı imkânsız hale gelmiş bu da işe problemini doğurmuştur.

İşe sorununun çözümü için Kara Kemal tarafından teşkilatlandırılmış esnaf cemiyetlerinden faydalanılmıştır. Bir kısmı savaş öncesinde kurulan bu cemiyetlerin ekonomik hayatta aktif rol almaları Cihan Harbi ile başlamıştır. Esnaf cemiyetleri, sadece ekonomik bir örgütlenme olmaktan ziyade çok amaçlı bir örgüt konumundaydı. Kara Kemal öncülüğündeki esnaf cemiyetlerinin sayesinde Talat Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki hizipleşmede bir güç elde etmesi, darbe söylentileri vuku bulunca, Talat Paşa'nın esnaf cemiyetleri üyelerini de silahlandırma suretiyle birtakım önlemler alması da bunu göstermektedir. Esnaf cemiyetlerine fırkacı kâhyalar getirilmiş ve aynı zamanda buralardan güç sağlanmıştır. Bu kâhyalar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibatlı bir şekilde esnaf cemiyetlerini yönetmekteydiler Esnaf cemiyetleri sivil alanda aktif bir destek sağlamanın yanında yabancı sermaye yerine halk sermayesi düşüncesinin ülkeyi ekonomik bağımsızlığa ve kalkınmaya götüreceği düşüncesi ile teşkilatlandırılan kuruluşlardır. Savaşın imkân tanıdığı devlet ekonomisi ve zihni dönüşümün tesânütçülük fikri de bu örgütlenmenin altyapısı olmuştur. Esnaf cemiyetlerinin lideri Kara Kemal de zaten bu girişimdeki maksadı, bir burjuva sınıfı oluşturmak, millî şirketler ve millî bankalar kurmak olarak açıklamıştır.

Esnaf cemiyetleri, sanatlarını ilerletmek, düşkün durumdaki esnafa yardım etmek, ihtilafları çözmek, esnaf ile hükümet arasında aracı olmak maksadıyla kurulmuştur. Esnaf cemiyetleri, Türk ticaret erbabı ve burjuvazisi oluşturmak için gerçekleştirilmiş bir girişimdir. Talimatname ile arabacı, kayıkçı, mavnacı ve hamal esnaflarına, devletin uygun gördüğü, kamu menfaati olan işleri yaptırmak ve yapılmaması durumunda sorumlu olmak hususunda da düzenleme yapılmıştır. Bu düzenleme İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esnaf ile vatandaşa temas etmesi ve esnafa yarı kamusal bir görevli hüviyeti biçilmesi amacı taşıması anlamında önem arz etmektedir. Esnaf cemiyetlerinin Millî Mücadele bittikten sonra meclise sundukları nizamname taslağında da amaçlarını Türk ve Müslüman olan cemiyetin, millî menfaatlere uygun faaliyet gösterecek şekilde yeniden canlandırılması ve gaye de Türk ve Müslüman esnafın iktisadi gelişimi ve millî servetin oluşumu ve korunmasını sağlayarak esnafı millî ticaretin aktörü geline getirmek olarak açıklamaları bunların millî iktisattaki üstlendikleri vazifeyi devam ettirdiklerini göstermektedir.

Esnaf cemiyetleri, loncalar gibi düzenin devamlılığında bir konum elde eden örgütlenmeler olmaktan ziyade daha çok döneme göre teşekkül ettirilen ve vazife üstlenen bir örgütlenme konumundadır. Mütareke döneminde İstanbul'da mücadeleye destek olmaları gibi. Loncalar ise Anadolu'da gerçekleşen fetihlerden itibaren var olan ekonomik örgütlenmelerin kültürel anlamda devamı niteliğinde olup devlet politikasına göre rol almış kurumlardır. Esnaf cemiyetleri ise dönemin şartları ile ortaya çıkmış, istifade edilmiş ve loncaların yüzyıllarca örgütlü tuttuğu bu ticaret ve sanat erbabının örgütlenme kültürü üzerine bina edilen kurumlardır.

Loncalar, üyelerini başka loncalara karşı korurken aynı zamanda esnaf ve sanat erbabını denetleyen örgütlerdir. Bünyesinde bulunup elde edilen ayrıcalığa ortak olmak isteyen bireylerin, belli kural ve kaidelere bağlı kalarak ekonomik özgürlüğünü bu ayrıcalığa takas ettiği yapılardır. Loncalar da devletin iâşe politikasında elde ettiği tekel hakkına mukabil bir takım karar mekanizmalarını devlete vererek bu takası gerçekleştirmiştir. Bazı yöneticilerin devlet tarafından seçilmesi, nizamnamelerin devlet onayına bağlanması, üretim tekniklerini devlet izni olmadan değiştirememeleri, fiyatlarını artıramamaları, maliyetlerini

değiştirememeleri bu duruma örnek teşkil etmektedir. Özetle loncalar, fiyat ve kalite kontrolü, iaşenin aksamaması anlamında devlete faydalı olarak görülürken, muhalefet edebilecek sosyal güç anlamında muhtemel tehdit olarak görülmüştür. Bu hassas denge ise loncaların, aldıkları tekelciliğe karşı, devlet denetimine girmesiyle korunmuştur. Dolayısıyla karşımıza rekabetin ve yeniliğin olmadığı dayanışmanın hâkim kılınmak istendiği bir ekonomik düzen çıkmıştır. Esnaf cemiyetleri ise böyle bir takastan ziyade tamamen hükümetin kontrolünde kurulan ve hükümetten insanların yönettiği bir örgütlenmedir. Aslında esnaf cemiyetleri bu anlamda, loncalar gibi köklü, ülkenin her tarafında var olan ve yaşamın her alanına sirayet eden kurumlar olmamıştır. Loncalarda kurallara uymayan sadece loncalardan değil toplumdan da dışlanırken esnaf cemiyetleri toplumsal yapıyla böyle bir iç içe geçmişlikten uzaktır. Çünkü bu cemiyetler çağının modern cemiyet yasalarına göre yeni kurulmuşlar ve kısa bir süre sonra kendilerini savaş ekonomisinin içerisinde bulmuşlardır. Devlet siyasetine araç olmak açısından ise loncalar ve esnaf cemiyetleri aynı hüviyettir.

Esnafın hakkının devlet tarafından korunması ve esnafın belirli bir ahlâk kaideleri ve kurallar dairesinde kalmasını amaçlayan loncalar, ekonomik anlamda da servetin sınırlı ve belirli kişilerde toplanmasını önlemişlerdir. Belirlenen kâr hadleri, narh uygulamaları ve belirlenen dükkân sayıları ile üretim miktarları ekonomik anlamda “bu sektörden elde edilmesi gereken azami gelir budur ve bu gelirin sektör mensupları içerisinde taksimi” manası taşımaktadır. Bunun amacı da büyüyen herhangi bir iktisadi gücün, mevcut siyasi güce rakip bir alternatif siyasi güç haline gelmesini önlemektir. Çünkü Osmanlı’nın devlet felsefesinde yönetim ve icra noktasında tek etkin güç siyasettir. Bu yüzden Osmanlı Devleti’nin en büyük önceliklerinden birisi, büyük toprak mülkiyetlerini ve büyük sermaye birikimlerini önleyerek devlet otoritesine tehdit olabilecek bir sınıf oluşumunu engellemektir. Siyasi gücün içerisinde birikim şansı elde etmiş herhangi bir devlet idarecisinin malına el konulması da yine alternatif olabilecek siyasi bir gücün iktisadi gücü de beraberinde elde etmesini önlemiştir. Devletin özel mülkiyete bu müdahalesi sonucunda servetlerden, vakıf çatısı altında vakfedilerek, vakıf gelirleri adı altında yararlanmak amaçlanmıştır. Yani var olan servet üretime vesile olacak bir sermayeye

dönüşmemiştir. Bütün bu sistem içerisinde Osmanlı'da sermaye teşekkülünde öncelikle yabancılar etkin konuma gelirken eksik kalınan yerde Osmanlı Devleti içerisinde siyasi güç imkânı elde edemeyecek olan azınlık tebaa kendine yer bulmuştur. Bu durum sermaye birikiminin olmamasının tek sebebi olmamakla birlikte iki örgütlenmenin karşılaştırılması açısından önem arz etmektedir.

Esnaf cemiyetleri ise sermaye konusunda tam aksi bir konumda karşımıza çıkmaktadır. Esnaf cemiyetleri, esnafı örgütleyen, iâşe yöntemleri ile esnafı sermaye birikimine zorlayan ve bu şekilde şirketler tesis eden bir kurumdur. Loncalar, sermaye birikimini dolaylı yoldan görünmez bir elle önleyerek var olan toplumsal düzeni devam ettirirken, esnaf cemiyetleri sermaye birikimi ile yeni bir toplumsal düzen inşa etmek gayreti taşımaktadır.

Loncalar, dini geleneklerden ziyade tekelleşme gayelerinden doğan yapılar olmaları sebebiyle gayrimüslimleri de içerisinde barındıran yapılardır. Esnaf cemiyetleri ise sermaye sahibi gayrimüslimler ve yabancılarla karşı örgütlenmiş yapılardır. Bu karşıtlıkta devlet desteğini de yanına almışlardır. Aslında esnaf cemiyetlerinin böyle bir karşıtlık üzerine kurulması da değişen toplumsal düzene göre rol aldığını göstermektedir. Loncalar zamanında birkaç iş sahası dışında önemi olmayan dini mensubiyetler, II. Meşrutiyet döneminde ekonomik bir sınıfa da temsil eder bir anlama kavuşmuştur. Dolayısıyla esnaf cemiyetleri, Müslüman/Türk esnaf safında teşekkül ettirilmiş bir kurum olarak bu şartlarda oluşmuştur.

Sosyal ve siyasi istikrarı uzun süre sağlamak üzere tesis edilen esnaf örgütlenmelerinde loncalar bu konuda uzun yıllar başarılı olsalar da esnaf cemiyetleri başarılı olamamıştır. Esnaf cemiyetlerinin, bu istikrarın bozulduğu savaş döneminde faaliyette olmasının bunda etkisi çok fazladır. Her iki esnaf örgütlenmesi de sandıklar ile örgüt içi destek ve yardımda aynı rolü üstlenmiştir. Savaş dönemlerinde ise loncalar orduda bir yeri olan unsurlar olarak savaşlara katılım sağladıkları gibi ordu ihtiyaçları noktasında da temsili fiyatlarla mal vererek fayda sağlamıştır. Esnaf cemiyetleri ise zaten savaşta doğmuş, savaşın akıbetleri sonucunda doğması elzem görülmüş örgütlenmelerdir Savaş sırasında iâşe faaliyetindeki katkıları, savaş sonrasında ise Millî Mücadele'ye katkıları ile fayda sağlayan örgütler olmuşlardır.

Özetle, esnaf cemiyetleri, esnaf birliktelikleri ve loncaların esnafın eğitimi ve korunmasına ilişkin ilkeler anlamında loncaları örnek almıştır. Fakat loncalar, arkasında yüzyıllarca birikimi olan teşekküllerdir. Esnaf cemiyetleri sivil ve ekonomik alanda örgütlü bir güç arayışından doğmuştur. Loncaların devlet tarafında kontrol edilmeleri elde ettikleri tekel hakkı gibi bir ayrıcalığın karşılığı iken esnaf cemiyetleri ise bizzat devletin kurduğu örgütlenmelerdir.

Loncalar, Osmanlı'da devlet kontrolünde olan ve klasik düzen Osmanlı ekonomisinde rol üstlenerek var olan toplumsal düzeni koruyan ve denetleyen bir örgütlenmedir. Ülkenin ve toplumun her yerine yayılmış ve sosyal dayanışma anlamında da büyük bir açığı kapatan loncalar en ince detaylarına kadar devlet kontrolünde kalmış kurumlardır. Esnaf cemiyetleri ise Osmanlı'nın yaşadığı siyasi ve askeri kayıplar sonrasında, iktidarın geldiği Türk Milliyetçiliği çizgisinin ekonomik hayattaki izdüşümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Loncaların aksine var olan toplumsal düzende rol almak değil, yeni bir toplumsal düzen inşası amacıyla ortaya çıkmıştır. Yani sermayeyi ve ticaret hayatını elinde tutan gayrimüslimleri ve yabancıları bu alandan tasfiye edip millî sermaye ve millî şirketler teşekkül ettirmek üzere bir düzen tesis etmek. Esnaflık kültürü, esnaf birliktelikleri gibi değerleri loncalardan miras alan esnaf cemiyetleri, sermaye birikimi ve şirketlerin oluşumunda büyük bir rol üstlenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının hem Osmanlı dönemindeki hem de Cumhuriyet dönemindeki yargılamalarda iase ve sermaye birikimi konusundaki sorulara muhatap kalması, esnaf cemiyetlerinin üstlendikleri vaziyetin ehemmiyetini göstermektedir.

Esnaf cemiyetlerinin teşekkülü ve organize iktisadi girişimlerinin millî iktisat uygulamalarındaki yeri, aynı zamanda Kara Kemal Bey'in önemini de ortaya koymaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin örgütlenmesindeki katkıları, Bâb-ı Âli Baskınındaki rolünden de görüleceği üzere Kara Kemal halk ile teması kuvvetli olan bir isimdir. Uzun yıllar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en yüksek karar organı olan Merkez-i Umumi üyeliği görevi, alınan kararlardaki etkileri ve "Küçük Efendi" namı Kemal Bey'in Cemiyet içerisindeki konumunu da göstermektedir. Bu anlamda hem Cemiyet içerisinde etkin bir konuma sahip olan hem de halka teması olan Kara Kemal döneminin en güçlü figürlerinden birisidir. Kara Kemal klasik bir yönetici ve

propagandacı rolün ötesinde aksiyoner bir kişiliktir. Sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesinde değil Cihan Harbi sırasında gerçekleştirdiği Kafkas İhtilal Cemiyeti örgütlenmesi ve mağlubiyet sonrasındaki Karakol Cemiyeti örgütlenmesi onun teşkilatçılığının ve komitacılığının göstergesidir. Bütün bu gücüne ve etkisine rağmen hep geri planda durmayı seçmiştir.

Esnaf çevresinden geniş bir halkası olan Kara Kemal, Cihan Harbi sırasında en önemli mesele olan iaşe vazifesini üstlenmiştir. Kara Kemal, her ne kadar ekonomi eğitimi olmasa da millî iktisadın savunucusu olmuştur. Devletin ekonomide belirleyici ve yönlendirici olması gerektiği görüşündedir. Bu görüşü akabinde Kara Kemal Osmanlı'da devlet iktisadının uygulayıcısı olmuştur. Sermaye toplama girişimlerinde ve Osmanlı'da Müslüman/Türk orta sınıfını ticarete sokma girişiminde bulunmuştur. Aynı zamanda sosyal devlet ilkesi gereği de aşevleri kurmuş ve muhtaçları kollamıştır.

İaşe vazifesinin her safhasında bulunan Kemal Bey, bu işin tüccarlara bırakılmaması gerektiği görüşündedir. Çünkü tüccar zorunlu tüketim mallarını temin etmekten ziyade daha çok kâr beklediği malların teminine yönelecektir. Un getirmeleri için dağıtılan senet ve vagonların İstanbul ve Anadolu tüccarlar tarafından yüksek kazanç karşılığında devredilmesi olayları da Kemal Bey'i doğrular niteliktedir. Bu sebeple iaşe vazifesini üstlenmiş ve örgütlü bir şekilde bu işi çözmeye yollarına başvurmuştur.

Kara Kemal iaşe görevi sırasında örgütlü bir kuvvet olarak esnaf cemiyetlerinden faydalanmıştır. Anadolu tüccarından gerçekleştirilen alımlarda, mamul üretiminde (un değirmenlerinde buğdayın öğütülmesi) ve mamul mallar ile hammaddelerin taksim edilmesinde esnaf cemiyetleri vazife üstlenmiştir. Ayrıca esnaf cemiyetleri, bu dağıtım sırasında birim başına fazla para alarak tüccarı sermaye birikimine dolaylı olarak zorlamış ve akabinde millî şirketler teşekkül ettirilmiştir. Sadece İstanbul tüccarları değil Ankara-Konya hattındaki Anadolu tüccarları da bu oluşuma dahil edilmiştir. Şirket kârları ile yeni şirketler kurulmuş ve bunlara da esnaflar hissedar olarak dahil edilmiştir.

Esnaf cemiyetlerinin faaliyetleri ile teşekkül ettirilen bu şirketler, esnafın veya üreticinin yerini alan kurumlar olmamışlardır. Bunlar esnafla rekabet için değil esnafi organize etmek için kurulmuş şirketlerdir. Esnafa fason üretim yaptırıp bunları satarak esnafi bu anlamda da faaliyetlerine ortak etmişlerdir. Diğer yandan bu şirketler Anadolu tüccarının mahsulünü hak ettiği değerden satın alarak, Anadolu tüccarının malını, Alman ve Avusturyalı alım heyetleri tarafından çok düşük tutarda alınmasından kurtarmışlardır. Özetle Kara Kemal, İstanbul'daki zanaat erbabını ve tüccarı ticarete sokarken, Anadolu'daki üretici ve tüccarla da bağ kurmuş, ülke çapında ekonomik organizasyon gerçekleştirmiştir.

Millî şirketler ile sürdürülen iâşe faaliyetleri akabinde millî bir banka teşekkül ettirilmiştir. Kara Kemal, her demecinde bahsettiği hedefi de gerçekleştirmiştir. Yargılamalar da bu şirketlerin şahsi teşebbüsüne ait olduğunu söylese de şirket kârlarının tasarrufunun vakfedilmesi, aşhaneler kurulması ve yine bu kârların esnaf cemiyetlerinin mutfaklarına tahsis edilip yoksullara yardım edilmesi Kara Kemal'in aynı zamanda sosyal devlet telakkisini de ortaya koymaktadır.

Esnaf cemiyetleri, Kara Kemal için ekonomik örgütlenmenin ötesinde sivil bir örgütlenme hüviyetindedir. Cihan Harbi mağlubiyeti sonrası paşaların yurtdışına çıkmasıyla bir otorite boşluğu doğmuşsa da Kara Kemal İstanbul'u esnaflarla kontrol altında tutmuştur. Karakol Cemiyeti örgütlenmesinde de esnaflarla yer aldığı gibi, Anadolu'ya silah kaçırılmasında yine esnaflardan faydalanılmıştır.

Kara Kemal, millî iktisat görüşlerinin ve fikirlerinin en aktif uygulayıcısı ve pratiğe döken ismi olmuştur. İâşe vazifesinde övgülere mazhar olduğu gibi eleştirilere de hedef olmuştur. Fakat sanaysiz, tarım nüfusu askere alınmış ve ithalatı durmuş bir ülkenin, dört yıl süren savaş boyunca iâşesinin temini başarısız da olmamıştır.

Kara Kemal, İttihat ve Terakki Cemiyetinin topluma temas eden ismi olup esnafi örgütlemiştir. Toplumun her alanına sirayet eden bu sınıf ile büyük bir sivil güce sahip olmuştur. Osmanlı'nın en büyük sorunu olan sermaye birikimini gerçekleştirmiştir. Sermaye birikimi ile teşekkül ettirilen şirketler, teşekkül ettirilen banka ve aynı zamanda tüccar ve tarım üreticisi ile ticari ilişkiler kurarak onların

organizasyon dahilinde örgütlenmesi onun millî iktisat kapsamında ne derece aktif olduğunun göstergesidir.



KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bâbîâli Evrak Odası Belgeleri (BEO.), 4466/334949; 4529/339628; 4522/339104.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri (DH. İ.UM.), 20/10-1; 20/10-2; 20/12; 19/11.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri Belgeleri (DH. İ.UM. EK.), 23/121.

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH. HMŞ.), 11/36.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS.), 61/22.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.), 443/77.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye Vilâyât Müdürlüğü Belgeleri (DH. UMVM.), 88/71, 88/38.

Hariciye Nezareti İdare Belgeleri (HR. İD.), 84/23.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.), 2598/4.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 259/106.

Sadaret Mukavelenamer (A.) DVN. MKL.), 61/14; 62/9; 64/29.

Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD.) 4426/331905.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Belgeleri (BCA.).

30.18.1.1/20.59.19.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.)

01015010; 01011471; 01002030; 01001990; 01001720; 01000551.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

44/149; 57/109; 57/103; 44/154; 55/135; 55/125; 55/127; 55/128; 55/135;

58/80; 41/141; 57/115; 55/133; 55/134; 57/6; 42/90; 42/35; 58/79; 57/111;

55/123; 46/16; 57/103; 57/109.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM. A.)

608/2.

Gazete ve Mecmualar

Cumhuriyet: 28 Temmuz 1926, Nu: 796; 29 Temmuz 1926, Nu: 797; 1 Ağustos 1926, Nu: 855; 28 Ocak 1955; 23 Mart 1969, Nu: 16037.

Dergâh: 5 Teşrinisani, 1337, Y. 1, C. 2, Nu: 41.

Milliyet: 30 Temmuz 1926, Nu: 165.

Yarın: 1 Şubat 1930, Nu: 50; 2 Şubat 1930, Nu: 51; 8 Şubat 1930, Nu: 57; 9 Mart 1930, Nu: 84; 11 Mart 1930, Nu: 86; 11 Nisan 1930, Nu: 114

Sabah: 31 Kanunusani 1335/31 Ocak 1919, Nu: 10492.

Anadolu'da Yenigün: 4 Mayıs 1338/1922, Nu: 483.

Düstûr ve Zabıt Cerideleri

Düstûr, Tertib-i Sani, C. 2, (1 Teşrinisani 1325-31 Teşrinievvel 1326), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Düstûr, Tertib-i Sani, C. 4, (1 Teşrinievvel 1327-31 Teşrinievvel 1328), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1331.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. III, C. 1, İçt. 3, TBMM Basımevi, Ankara 1990.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. III, C. 3, İçt. 4, TBMM Basımevi, Ankara 1991.

Araştırma Eserleri ve Hatıralar

Ağaoğlu, Ahmet, *Malta Sürgünlüğünden Gözümün Nurlarına Mektuplar*, yay. haz. Ömer Erden, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1959.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak, İstanbul 2004.

....., *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak, İstanbul 1996.

....., *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

- Akal, Emel, *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul 2006.
- Akalın, Şükrü Halûk, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980.
-, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2017.
- Akyıldız, Ali, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, Sabah Kitapları, C. 1, İstanbul 1997.
-, *Ben de Yazdım*, Sabah Kitapları, C. 4, İstanbul 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Beşikçi, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, c. 1, yay. haz. Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Bolayır, Enver, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul 1946.
- Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. I, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
-, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. II, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
-, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. III, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
-, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, C. IV, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

- Cengizer, Altay, *Adil Hafıza Işığında*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Çam, Mehmet Mert, *Kara Kemal*, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Çavdar, Tefik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
-, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, 1. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
-, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara 1984.
- Çulcu, Murat, *İttihat ve Terakki I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e*, E Yayınları, İstanbul 2011.
- Dilmen, Güngör, *Toplu Oyunları 6*, Mitos Boyut-Tiyatro Yayınları, İstanbul 2003.
- Doğan, Ahmet, *Osmanlı Türkçe Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- Doğan, Atila-Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2010.
- Erdinç, Erol Şadi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları I (Meclis-i Mebûsân Soruşturması)*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2018.
-, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları II (Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
-, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları III (Ankara İstiklal Mahkemesi ve Siyasî Yargılama)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.
-, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C. 1, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
-, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C. 2, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Faroqı, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
-, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

- Felek, Burhan, “Vefa da Nedir”, *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1952, s. 3.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- İlgen, Abdülkadir, *Türk Modernleşmesi Zihniyet İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, Cilt 7/3, Yay. Haz. Ömer Kesikbaş ve diğerleri, TBMM Basımevi, Ankara 2020.
- İnalçık, Halil-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. çev. Halil Berktaş. C. I, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Kala, Ahmet, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politika'da 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Âkif Ersoy*, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Küçükılınç, İsmail, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Yarın Yayınları, İstanbul 2021.
- Koçu, Reşad, Ekrem, *Tarihte İstanbul Esnafı*, Doğan Kitap, İstanbul 2002.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C. 1, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Ölmez, Edhem Ruhi, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf*, Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul (t.y.).
- Öz, Baki, *İttihat-Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul 2004.
- Özgel, Muharrem, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Kitabevi, İstanbul 2009.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
-, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

-, *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993.
- Polat, Hasan Ali, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayar. *Osmanlı'da Zenaatten Sanata*. C. I, Creative Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Semiz, Yaşar ve Ömer Akdağ, *Yenibahçeli Şükrü Bey'in Hatıraları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- Şimşir, Bilal N, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- Tahir, Kemal, *Kurt Kanunu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- Taner, Ergin, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Halkbank, Ankara 2009.
- Tansu, Samih Nafiz, *Teşkilât- Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap, İstanbul 2012.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Doğuşu*, C. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
-, *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, Toker Yayınları, İstanbul 1992.
- Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
-, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Toprak, Zafer, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
-, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Kaynak, İstanbul 2016.
-, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
-, *Türkiye'de Millî İktisat 1908-1918*, Doğan, İstanbul 2012.

- Topuzlu, Cemil, *80 Yıllık Hatıralarım*, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C. III. İletişim, İstanbul 2015.
- Uçma, İsmet, *Bir Sosyal ve Siyaset Kurumu Olarak Ahilik*, İşaret, İstanbul 2011.
- Ülgener, Sabri F, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara 1984.
-, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.
- Yalman, Ahmed Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
-, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, C. I-II, Pera Turizm ve Ticaret AŞ., İstanbul 1997.
- Yerman, Celal-Samet Ağaoğlu. *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları Esnaf Odaları ve Ticaret Borsalar*, Titaş Basımevi, Ankara 1943.
- Yorulmaz, Kazım, *Klavuz Esnaf Neleri Bilmelidir?*, Ticaret Dünyası Matbaası, İstanbul 1947.
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ed. Gökhan Tunç, Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi, Eskişehir 2019.
-, *Yeni Mecmua Yazıları*, Ötüken Neşriyat, yay. haz. Salim Çonoğlu, İstanbul 2018.
- Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-II Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.
-, *İttihat ve Terakki-III Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.
- Ziyaoğlu, Rakım, *İstanbul Kadınları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1971.
- Zürcher, Eric Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1987.
-, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri

- Ahmed Muhiddin, "Millî İktisad-Millî Sermaye (Millî Sermaye Teşkilatı)", *İslam Mecmuası*, 1915, S. 33, ss. 730-735.
- Ahmed Muhiddin, "Millî Sermaye (Millî Sermaye Teşkilatı)", *İslam Mecmuası*, 1915, S. 36, ss. 780-782.
- Akbıyık, Nihat, "Fütüvvetin Türk Esnaf-Zanaatkar Sistemine Etkileri", *Birey ve Toplum*, 2019, S. 2, ss. 147-189.
- Akgündüz, Ahmet, "Gedik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 1996.
- Akın, Veysi, "Polis Kayıtlarına Göre Kara Kemal'in Yakalanması ve İntihar Meselesi", *Toplumsal Tarih*, 2012, S. 220, ss. 80-84.
- Akkuş, Turgay, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Millî İktisat ve Bursa", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2008, S. 16, ss. 119-141.
- Ali Muhtar, "Yerli Esnaf Avrupa Mallarıyla Nasıl Rekabet Edebilir?", *Bilgi Dergisi*, C. II, S. 7, 1914, ss. 745-755.
- Aydoğdu, Murat, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümetleri Arasında İthalat Gümrük Vergisi Problemi (1918-1922)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2016, S. 30, ss. 59-88.
- Bağış, Ali İhsan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvasi Oluşturma Çabaları", Cilt 3, *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 543-547.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2011, S. 1-4, ss. 39-46.
- Can, Fahri, "İzmir Suikastı Teşebbüsü ve Kara Kemal Bey", *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, 1962, S. 6, ss. 168-169.
- Çağatay, Neşet, "Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren", *Bellekten*, 1982, ss. 423-436.
- Çağman, Engin, "Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" Adlı Eserinde İktisadî Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 2017, S. 16, ss. 31-48.
- Çelik, Naci, "Kara Kemal Bey ve Kemal Tahir'le Bir Konuşma", *Yeni Dergi*, 1970, S. 64, ss. 36-44.

- Ekincikli, Mustafa "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu" *Akademik Bakış*, 11, 2012, ss. 151-163.
- Eroğlu, Nazmi, "Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2002, S. 2, ss. 163-183.
- Falih Rıfkı [Atay], "Kurşun Tam Yerinde", *Milliyet*, 29 Temmuz 1926, Nu: 164.
- Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt II. Yay. haz. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, ss. 543-743.
- Gedikli Berber, Şarika. "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Liberalizm-Devletçilik Çatışması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2011, S. 80, ss. 209-240.
- Günay, Hacı Mehmet, "Süknâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010.
- Gündüz, Aka, "Kalbimin Krokisini Çizdim", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1931.
- Kallek, Cengiz, "Kirdâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2002.
-, "Mudarâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2005, ss. 359-363
- Kazgan, Haydar, "Cumhuriyet'ten Önce Şirketler", *Tanzimat'tan Önce Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3. Ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 782-785.
- Keskinkılıç, Erdoğan, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Bütçeleri Üzerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 2003, S. 14, ss. 319-345.
- Keyder, Çağlar, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", C. III, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, İstanbul 1985, ss. 642-652.
- Kısıklı, Emine, "Millî Mücadele Başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Hareketi, İttihat Ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Teşebbüsleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 1990, S. 5, ss. 109-127.

- Kocaman, Habip ve Mustafa Ceylan, "Türkiye Cumhuriyetinin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Yasama Dergisi*, 34, 2016, ss. 5-23.
- Koraltürk, Murat, "Âli İktisat Meclisi (1927-1935)", *Ekonomik Yaklaşım*, 1996, C. 7, S. 23, ss. 47-64.
- Korkmaz, Erdal, "Birinci Dünya Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, 2020, ss. 241-279.
- Kuran, Timur, "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslami Etkiler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3. Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 97-112.
- Kutlu, Sacit, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Esnaf Örgütleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 143-160.
- Küçükkılınç, İsmail, "İttihatçıların Küçük Efendisi Kara Kemal'le rüyada hasbihal...", <https://www.star.com.tr/acik-gorus/ittihatcilarin-kucuk-efendisi--kara-kemalle-ruyada-hasbihal-haber-942345/>, (Erişim Tarihi: 27.05.2021).
- Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3. Ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 618-634.
- Oktar, Suat-Arzı Varlı, "İttihat ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibarı Millî Bankası", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2015, S. 2, ss. 1-20.
- Özcan, Fatma Yurttaş "Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Muhalefet: İkinci Grup," *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 2011, ss. 33-54.
- Pamuk, Şevket, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III. ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 653-665.
-, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III. Ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 718-723.
- Polat, Hasan Ali ve Osman Akandere, "Yıldız Sarayı'nın Yağmalandığı İddiası, Mütareke Dönemindeki Yağma Davası ve Neticesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 5, S. 1, 2020, ss. 339-389.
- Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış:İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600 - 1914*, Cilt

- II, Yay. haz. Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2006, ss. 885-1041.
- Sağlam, Nuri, "Bir İntihar Simülasyonu Olarak Kara Kemal Cinayeti", *Türk Edebiyatı*, S. 467, İstanbul 2012
-, "Romanı ve filmi arasında Kurt Kanunu", <https://m.star.com.tr/acik-gorus/romani-ve-filmi-arasinda-kurt-kanunu-haber-689239/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2021).
- Sağlam, Serdar, "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Millî İktisat", *Türkiyat Araştırmaları*, 2004, S. 1, ss. 67-84.
- Sertel, Savaş-Şahin Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, 2015, S. XXIV, ss. 377-403.
-, "Kara Kemal ve İstiklâl Mahkemeleri", *İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu (2015 :Adıyaman)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015. ss. 109-122.
- Şahin, Harun, "Klâsik" Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları", *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2014, S. 10, ss. 161-184.
- Şener, Abdüllatif, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III. Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 548-564.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III. ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 17-31.
- Tansu, Samih Nafiz, "Kara Kemal ve Kara Vasıf'ın Kurduğu Karakol Teşkilatı", *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1956, s. 2.
- Terzi, Arzu, "Osmanlı Devleti'nin Mütareke Dönemi Fiyat Politikaları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet' Esnaf ve Ticaret* içinde, ed. Fatmagül Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, ss. 161-194.
- Tevfik Nureddin, "Türk Esnafının Hali", *Türk Yurdu*, 1911, S. 2, ss. 42-47.
- Tevfik Nureddin, "Türk Esnafının Hali-2", *Türk Yurdu*, 1912, S. 12, ss. 361-365.
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", " *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III. ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 635-640.

....., "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Millî İktisat", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. III. ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 571-586.

....., "Millî İktisat", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3. Ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 740-747.

....., "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III. ed. Murat Belge, İletişim, İstanbul 1985, ss. 668-671.

Ülker, Erol, "Osmanlı Savaş Ekonomisi Ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar", *Alternatif Politika*, 2020, S. 1, ss. 260-280.

Tezler

Demir, Zekeriya, *İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları*. (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

Şimşeker, Somer Alp, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi Politikalarında Topyekûn Harbin Etkisi ve Kara Kemal Bey'in Yeri*, (yüksek lisans tezi), T.C. Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014.

Tatar, Ercan, *Millî İktisat ve Kara Kemal*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.

EKLER

Ek. 1. Kara Kemal'in Romanya seyahati boyunca kendisine yardımcı olunmasına yönelik Hariciye Nezareti'nden Bükreş Osmanlı Askerî Valisine gönderilen telgraf (BOA., HR. İD., 84/23, 9 Haziran 1334.)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

قید تمامی

امور اداریه مدیریت عمومی

قلم نوسری: ۲۵۰۸

اداری

مبدا و تاریخ	موضوع تاریخ	میز	امور شہنہدی مدیریت مدیر عمومی	ملفوظات

نوع مسوده: خارجہ ناظری احمد بنی ایف حضرت زید
بکر شدہ عثمانی و اولیٰ عکری عثمانی زیدی با مشاعرہ لکریہ

تلغرافنامہ

اتحاد و ترقی جمعیتی استانبول مرخصی کمال بلک افندی کو سنج
طریقہ بکر شدہ عزیمت اتیل او زہ اولدیفند
مواصلتکرندہ جہاز نہ سہولت لوزم ابرازی
موضوعات کو سنجو کہ موضوع کریمہ تلفظہ امر
بیورلی و متالیہ برصت بکر شدہ فالوڈ نہ بکر
رومانیا داخلندہ دئی سیاحتہ بولندہ جہاز نہ
اتنای سیاحتہ دیوار شکلات اولاملری اجوبہ
مقامات عامہ لوسی نزدندہ اجری تہیات بیورلی
شماره -

عمومی نومرد
خصوصی نومرد
تاریخ

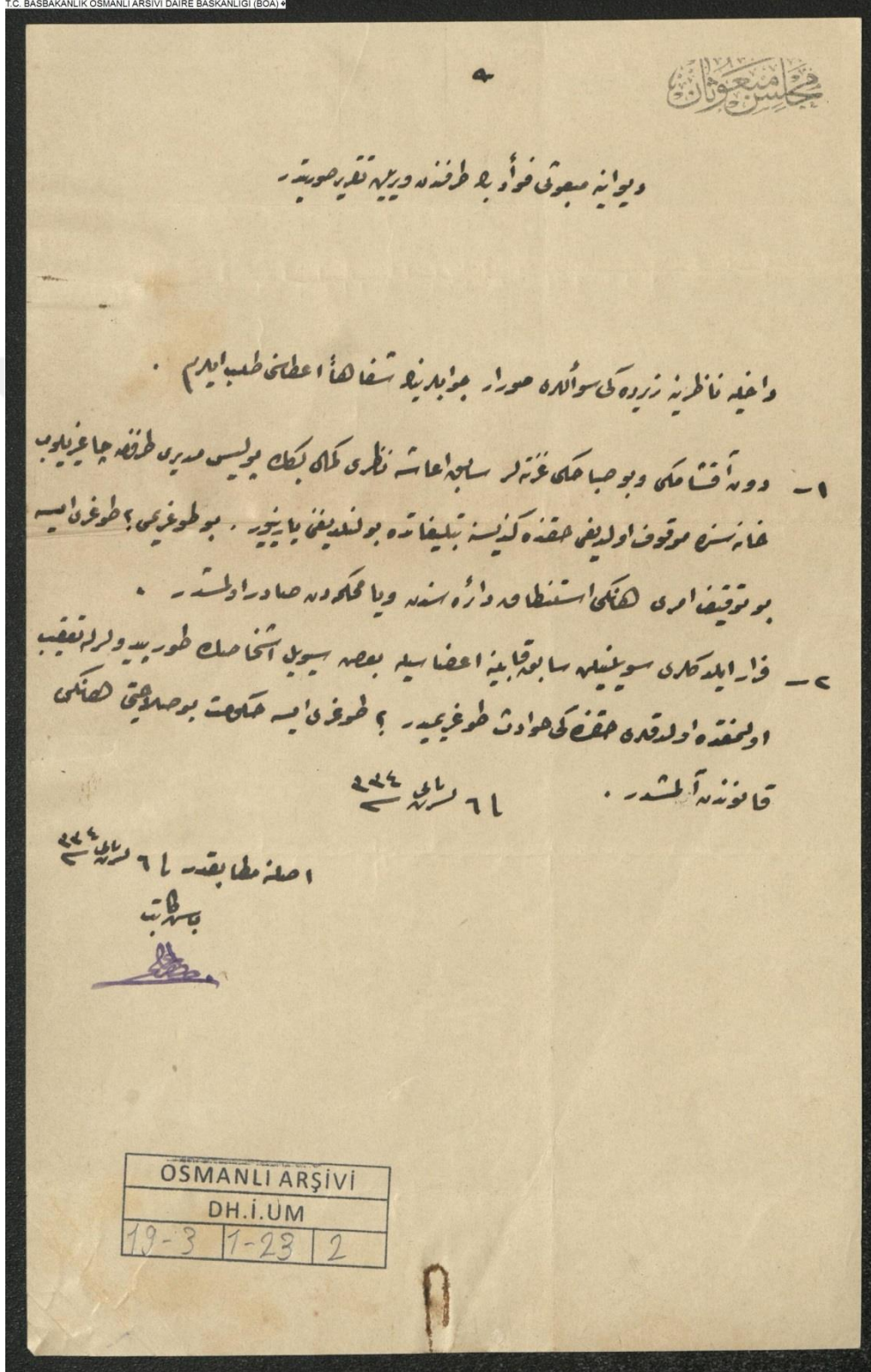
Ministère des Affaires Étrangères
DIRECTION DES CHIFFRES
LE 9 JUIN 1918
2040

23 (3 shk box)

OSMANLI ARŞİVİ
HR.İD
84 23

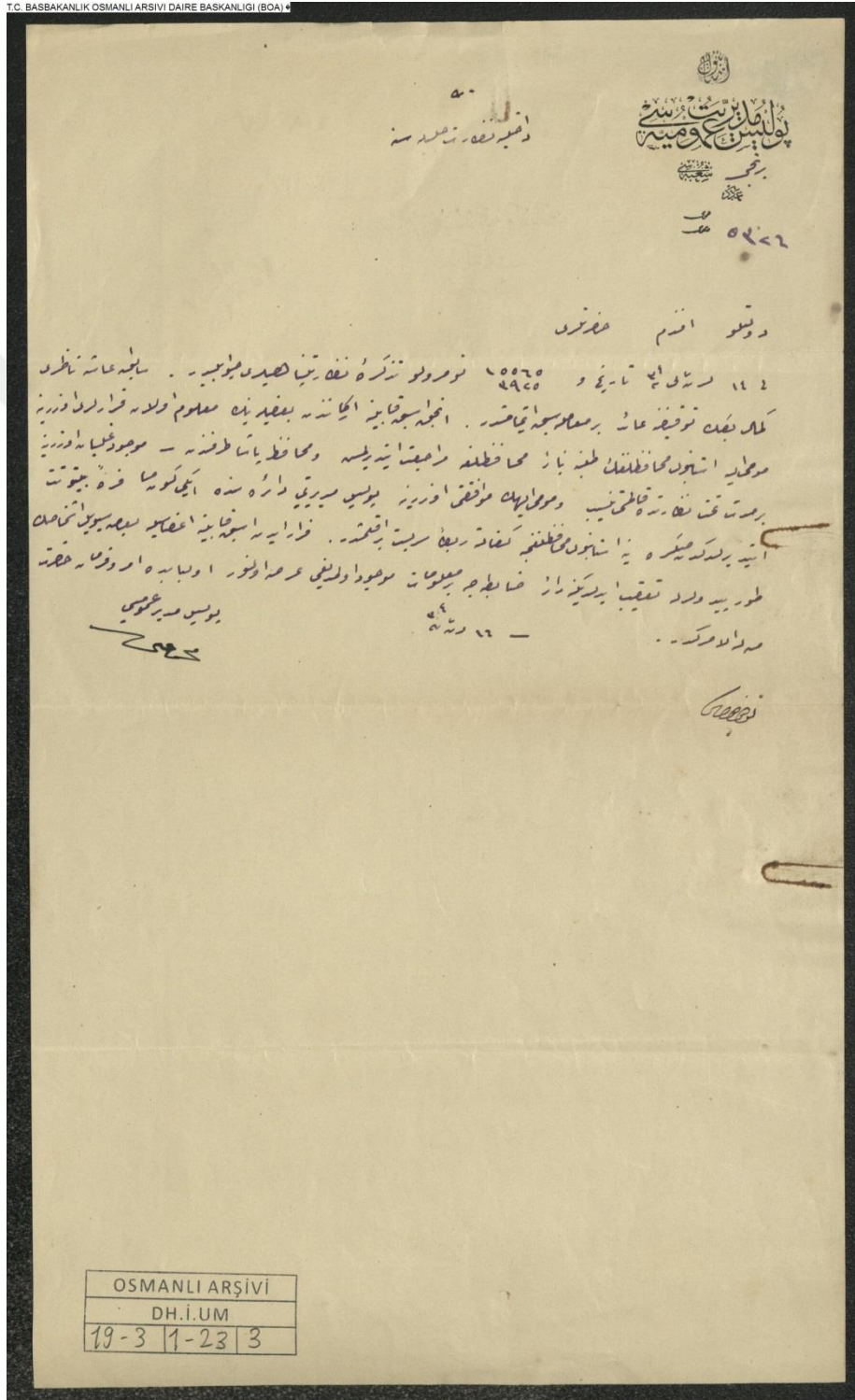
مطبوعہ نئیہ

Ek. 2. Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından Meclisi Mebusan'a verilen Kara Kemal hakkındaki taktir (BOA., DH. EUM. İ.UM., 19/1, 6 Teşrinisani 1334)



DH.İ.UM.00019.3.00001.023.002

Ek. 3. Eski İaşe Nazırı Kara Kemal'in tutuklanmasına yönelik bir çalışma yapılmadığına dair Polis Müdür-i Umumisinin yazısı (BOA., DH. EUM. İ.UM., 19/1, 16 Teşrinisani 1334)



بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 ۱۲۷۰

دول اسلامبولیسی قلمی ریاسته

نظارت دائرهسی

قلم مخصوص

خصوصی

عمومی

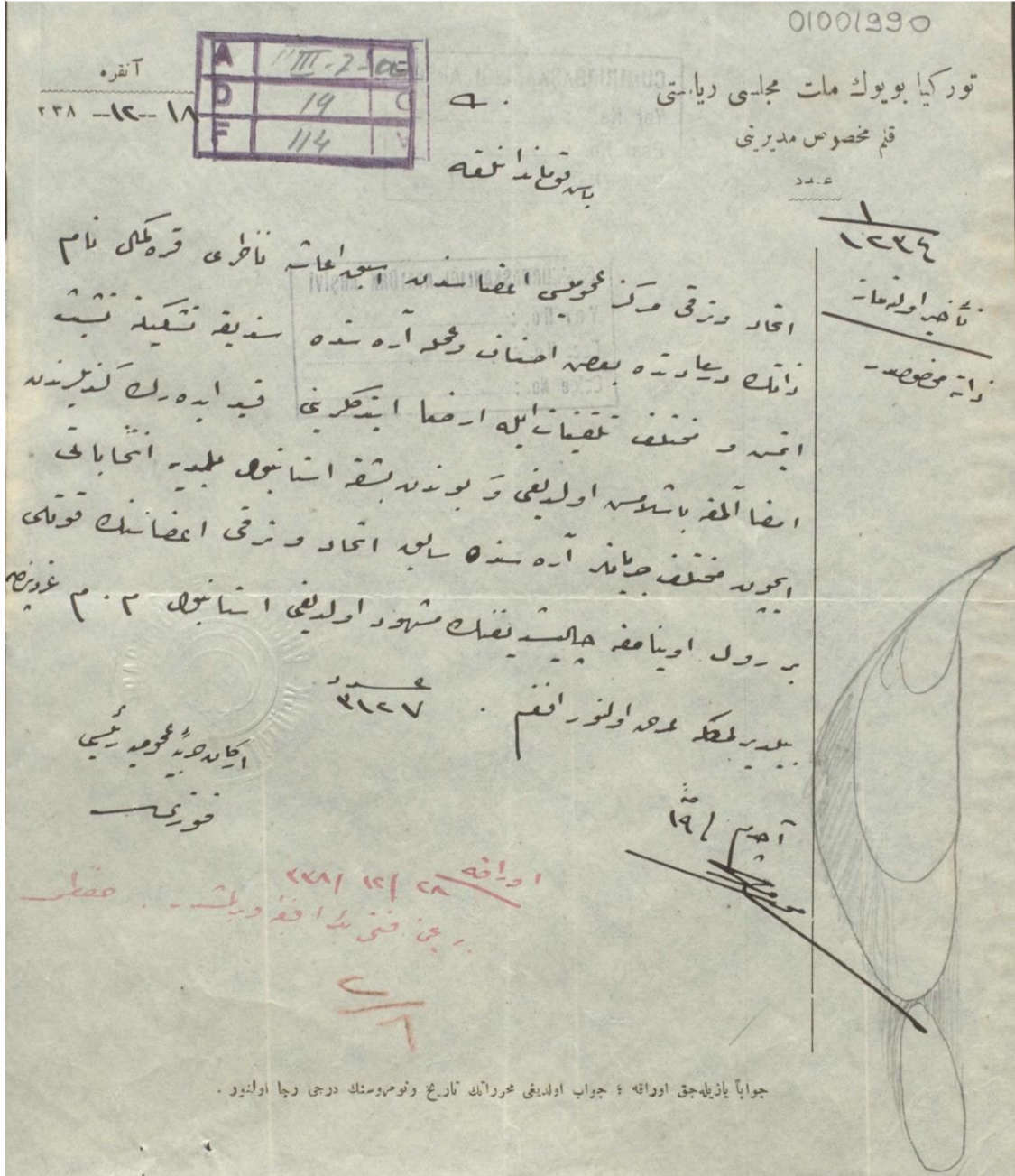
اسیسی آیده محرر تورک اسراسی سورلری نقره ایله موقوف بولوننده قاری مالطه دره ایلولاک ایلی کوی فرات ایسه اولدیلر
 بولوننده قاری تقدیره توقیف اولدیلر

- ۶۶۷ علی امانه بابا
 ۶۸۶ Sabib بكتمه
 ۶۹۶ Neyaz بكتمه
 ۷۰۴ Najit بكتمه
 ۷۱۹ Quani بكتمه
 ۷۰۱ بدر کیمه بكتمه
 ۷۰۴ علی بكتمه
 ۷۰۵ ده لک بكتمه
 ۷۰۴ مدوح بكتمه
 ۷۶۱ تکان بكتمه
 ۷۰۸ ذبیح خود طابا بابا
 ۷۰۸ تکره بكتمه
 ۷۰۴ احمد بكتمه
 ۷۰۴ فیض بكتمه
 ۸۰۰ ایمانه بكتمه

DH-KMS 61-2/22

5

Ek. 5. Kara Kemal'in İstanbul'da bazı esnaf ve ameleler arasında sendika oluşumuna teşebbüs ettiği ve muhtelif telkinlerle razı ettiği esnaf ve ameleleri kayıt ederek kendilerinden imza almaya başlamış olduğunu belirten Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'dan Başkumandanlığa gönderilen yazı. (CA., 01001990, 18.12.1338.)



Ek. 6. Kara Kemal'in Vali Azmi Bey ile teşkilat kurdukları ve padişahlık lehinde çalıştıklarını iddia eden yazı. (CA., 01002030, 14.2.1339.)

01002030

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَدِينَةُ قُضَايَا

٦٤٥

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ

Yer No. : _____
Dos. No. : _____
Vesika No. : _____

٢٢ - ١٤ - ١٣

ازمیه

بر لئان اما سے تا نظر اسبق قہ طای اہ اخیراً و سارہ
کیوں کہ والی عرض ملک مترکا یا تری بر تشکیل دہ اہ پورہ
مردار لغت تقیم و بوجہ نظام و لایہ بولناں اسے بلندی
فوق الملک استہکری استا بول مدافہ بہ حسب و تری بیس
احسان یا شادہ آناں سفردہ بید بر لکھ لہ لہ بی مدونہ

ارمان وید علی بیس
مستہ

X

ادیتہ ٢٢ ١٤ ١٣
مستہ

٥
٤

A	III - 7 - a
D	19
F	31

4

Ek. 7. Kara Kemal'in halifelik propagandası yaptığını iddia eden yazı. (CA., 01001720, 1339.)

01001720-2

تورکيا بولشەمەت مجلسى رياستى
قلم مخصوص مديريتى
عدد

(٧)

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. : 16929

آغزە
۳۳۹ - -

A	III-7
D	18
F	47-2

۱۶

۱- قره كە تەكبىرى خەتتە يولغا خانا سى - بايوس -
لوردە مركز مامور ، متعلقە ، دىنى ئوخشاش ، وىلا / ئا مۇرىن

۲- سۆكەت بېكەت خەتتە سەئەدەللىك سەئەدەللىك قىيامەتتە

۳- صالح افە - بىكى طوربا روسا ئالدى اورتا - قورمى رە ، مامۇرۇ تەجىبىمىدە

۴- سۆكە ، مەقەمى ، صالح - حساب رۇئىسە ئا مۇرىن

۵- (ص) امضاه قىلىق .

۶- آلتىدە بىغوت ادلە رە طوبىغەندە . قەتە ئە ئاسىنى ، مەقبۇلىق ددوام

۷- ايدە جەقزى تەقەداتىمىدە .

۸- ۲۵

جواباً يازىلدىق اوراقە : جواب اولدىقى مەردانك تارىخ تەرموزىنىك دوىى دىجا اولتۇر .

Ek. 9. Kara Kemal'in Topkapı mezarlığına defnedildiğini duyuran *Milliyet* gazetesindeki yazı. (*Milliyet*, 30 Temmuz 1926, Nu: 165, s. 1, 4.)

نسخه ۵ غر و شدو

قارا کمال دون طوبه قیسومزار لفته دفن ایدلری

منتحر سر کرده نك استانبولدن فرار تشبثی

قارا کمال احتفالاننده دها بر قاج کون قالا بیله ایسه

استانبولدن بیقیس جاره لرینه توسل ایده جاکسه!



قارا کمال منحرراً استیصاله تقدم ایدن وقاییدن آکلاشیلدیفته کوره، بوندن بر قاج کون اول، یعنی یکن سال کونی قنطاریه شر کتنده چالیشان قارا کمال اسکی امکدار. لرندن نیازی بک اسمنده بری تحت توقیفه آلمشدر. بوزات، پولیس مدیرینده بک شایان دقت افادانده بولونش و از جمله طایفه دینی بر آدمک کندیسنی اوندی زیارت ایده رک حرمانه بر جاده بولونا. جنفی سوله دکن سوکرا « افندی نك صلا واره کندیسنی قاجیراجق بر واسطه آراپور. بونی سز، تا، بین ایده بیلیر سکره بر لکده دوشونوب بر قرار و بره لم « دیدیکنی آکلاشدر. آتحنی، ایشک شیری نیازی افندی نك، بو مجهول زائری ایلک دفعه کوردیکنی ادها ایتمه سی اولمشدر. مع مافی، بر کره ایپ اوچلری اله کپیرن ضابطه، مسئله نك پیشی بر اقامش و چوق کیمه دن بو مجهول قارا کمال یارد اقیسنک و برین

قارا کمالی انک صرک صافو بانه انور اشکاله نظر آ انور افندی نك باشقه سی اولادینی تثبیت ایتمشدر. بوندن سوکرا بالطبع، ضابطه نك بونون مساهیس، انورک حرکاتی آدم آدی [مابعدی] نجی صحیفه نك و نجی ستونده]

Ek. 12. İaşe Nezareti'ne Kara Kemal'in tayin edildiğine dair *irade-i seniyye*. (BOA., MV., 259/106, 17 Ağustos 1334.)

